

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYLLAND UNDER KRIG OG BESÆTTELSE 1940-1945

*Ved Hans Schultz Hansen
og Henrik Skov Kristensen*

SØNDERJYLLAND
UNDER KRIG OG BESÆTTELSE
1940-1945

SØNDERJYLLAND
UNDER KRIG OG BESÆTTELSE
1940-1945

*Udgivet af
Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen*

Skrifter udgivet af
Historisk Samfund for Sønderjylland
Nr. 91

Aabenraa 2003

Sønderjylland under krig og besættelse
1940-1945

Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland Nr. 91.

www.hist-samf-sdj.dk

Sats og tryk: Winds Bogtrykkeri A/S, Haderslev

ISSN: 0109-9264

ISBN: 87-7406-085-6

Bogen er udgivet med støtte fra:

H. P. Hanssens Mindefond

Gunder Nissens og Mattes Mathiesen Nissens Fond

Billedet på omslagets forside viser en lastbil med tyske soldater ved Nørreport i Aabenraa den 9. april 1940.

Medlemmer af det tyske mindretal hilser soldaterne med »den tyske hilsen«.

Foto: Ludwig von Münchow i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Bagsidebilledet viser en tidligere »hvid bus«, som kort efter den 5. maj 1945 anvendes til transport af internerede til Frøslevlejren, som snart derefter blev omdøbt til Fårhuslejren.

Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Indhold

Forfatterne	6
Forord	7
Den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne Af Henrik Skov Kristensen	11
Sindelagskamp og samarbejdspolitik Af Hans Schultz Hansen	34
Det tyske mindretal Af Frank Lubowitz	57
De danske nazister Af René Rasmussen	77
Dagligdag og levevilkår Af Birgitte Vestergaard Futtrup	94
Opposition, modstand og modstandsbevægelse Af Niels Wium Olesen	111
Besættelsens sidste år og befrielsen, interneringerne og retsopgøret Af Henrik Skov Kristensen	138
Det danske mindretal i Sydslesvig Af Axel Johnsen	171
Litteratur og kilder	191
Navneregister	201

Forfatterne

Henrik Skov Kristensen, museumsinspektør,
ph.d., leder af Frøslevlejrens Museum

Hans Schultz Hansen, arkivar og forskningsleder,
ph.d., Landsarkivet for Sønderjylland,
Aabenraa

Frank Lubowitz, arkiv- og museumsleder,
M.A., Archiv/Forschungsstelle der deutschen
Volksgruppe, Aabenraa og Deutsches Museum,
Sønderborg

René Rasmussen, forsker, cand.mag.,
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg

Birgitte Vestergaard Futtrup, arkivfaglig overas-
sistent, cand.mag., Landsarkivet for
Sønderjylland, Aabenraa

Niels Wium Olesen, arkivleder, ph.d.,
Historisk Samling fra Besættelsestiden, Esbjerg

Axel Johnsen, stipendiat, cand.mag.,
Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek
for Sydslesvig, Flensborg

Forord

Det siges undertiden, at danskerne er besat af besættelsen 1940-45. De såkaldt »fem forbandede år« optager endnu sindene, ikke kun ved jubilæer og mindedage, men til stadighed. Det kan være placeringen af ansvaret for den 9. april 1940, dilemmaet mellem samarbejdspolitik og modstandskamp, værnemagerne, de danske nazister og soldaterne i Frikorps Danmark, retsopgørets fordele og fejl og dertil på det seneste behandlingen af de tyske krigsbørn og de tyske flygtninge.

Sammenlignet med det øvrige land er interessen for besættelsestiden på ingen måde mindre i Sønderjylland, snarere tværtimod. Det skyldes de særlige forhold i grænselandet, som gør den sønderjyske besættelseshistorie til andet og mere end en regional variant af de generelle danske forhold under den tyske okkupation. Det var her, de hårdeste kampe fandt sted om morgenen den 9. april 1940 og dermed klarest dokumenterede den tyske besættelses karakter af en voldelig invasion. Besættelsen gav straks grænsespørgsmålet fornyet aktualitet – en ofte overset faktor i den rigshistoriske synsvinkel på den danske regerings politik. Det tyske mindretals krav om en grænserevision og dets solidarisering med besættelsesmagten skærpede den nationale

sindelagskamp i landsdelen og medførte en dansk mobilisering, som blev et forbillede for det ganske land i 1940, hvor et langvarigt tysk fremmedherredømme over hele Danmark var et realistisk fremtidsperspektiv. Muligheden for en grænseflytning betød også en udbredt og langvarig opslutning blandt sønderjyderne til den danske regerings samarbejdspolitik.

Sønderjylland var også den danske nazifører Frits Clausens hjemstavn og allerede fra 1930'erne en højborg for det danske nazistparti DNSAP. Den nære beliggenhed til Det tredje Rige gjorde det særlig oplagt for mange at søge arbejde sydpå. Nærheden til grænsen var den væsentligste faktor bag placeringen af den tyske politifangelejr i Frøslev – og her indespærredes en stor del af grænsens vogtere efter Grænsegendarmeriets internering i september 1944. For mange gendarmere blev lejren en mellemstation inden deres deportation til koncentrationslejre i Tyskland. Den samme skæbne overgik talrige sønderjyske deltagere i modstandskampen, der i grænselandet fik et stærkt borgerligt-nationalt islæt, mens kommunisternes betydning var mindre end i det øvrige land.

I krigens sidste dage blev Sønderjylland inddraget i operationsområdet for Montgomerys

21. armégruppe, om end følgerne heraf langt fra blev så alvorlige som Bornholms nære placering til den russiske front. Befrielsen den 5. maj 1945 blev indledningen til et massivt retsopgør, der i forhold til den samlede befolkning inddrog langt flere mennesker end i nogen anden del af Danmark. Frøslevlejren blev under det nye navn Fårhuslejren det største internerings- og afsøningssted i Danmark.

Endelig omfatter det historiske Sønderjylland også Sydslesvig med det derboende danske mindretal, hvis medlemmer var undergivet langt vanskeligere vilkår end deres landsmænd nord for grænsen. Det gjaldt såvel det samlede mindretals udfoldelsesmuligheder som den enkelte værnepligtiges byrder som tvungen tysk soldat og de pårørendes situation på hjemmefronten.

Trods disse mange særlige sønderjyske forhold under den tyske okkupation er det imidlertid også en pointe, at landsdelen overordnet kom til at dele skæbne med det øvrige Danmark og at besættelsen og befrielsen dermed kom til at fuldbyrde den genforeningsproces, der var indledt med den statslige indlemmelse i 1920. Det tyske nederlag betød en definitiv sikring af grænsen, i hvert fald imod en flytning nordpå, og dertil en væsentlig reduktion af det tyske mindretals størrelse og indflydelse. Disse sønderjyske virkninger af besættelsen og krigen rokker tildels ved den ofte fremsatte opfattelse af årene 1940-45 som en parentes i dansk historie.

Historisk Samfund for Sønderjylland har i de senere år beskæftiget sig med besættelsestiden ved

årsmødeforedrag om Frits Clausen, Dansk Samling og Danfoss under krigen, ligesom foreningen har udgivet Hans Mørups store erindringsbog *På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945* og medudgivet Henrik Skov Kristensens *En station på vej til helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre*. Den store interesse, som disse aktiviteter vakte, var den ene grund til, at foreningen i januar-februar 2003 arrangerede en foredragsrække om Sønderjylland under besættelsen. Den anden grund var ønsket om at give et samlet billede af landsdelen i årene 1940-45. Centrale aspekter som det tyske mindretal under besættelsen og modstandskampen i Region III er grundigt belyst i afhandlinger af Johan Peter Noack og Aage Trommer, ligesom Inge Adriansen og Henrik Skov Kristensen bredt har undersøgt forholdene på Als og Sundeved. Andre temaer som f.eks. dagligdagen har derimod stort set været ubehandlet. Foredragene var gennemgående baseret på den eksisterende viden. I varierende omfang blev de suppleret med kildestudier, der dog ikke gør krav på at være udtømmende.

Den stærke interesse for foredragene med gennemsnitligt over 110-120 deltagere hver af de syv foredragsaftner bestyrkede sammen med adskillige opfordringer fra deltagerne arrangørerne i deres planer om at søge foredragene udgivet. I forbindelse med udgivelsen er der sket en redigering af foredragsmanuskripterne, ligesom kilde- og litteraturhenvisninger er tilføjet. Redaktionen har

suppleret manuskripterne med »faktabokse« og beretninger, ligesom den har varetaget billedredaktionen. Til disse formål har den udnyttet Landsarkivet for Sønderjyllands sideløbende besættelsesudstilling og Institut for sønderjysk Lokalhistories billedsamling. Til disse institutioner samt til Museet på Sønderborg Slot, Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv og Hans Mørup skal der her rettes en stor tak for fremfinding og udlån af billedmateriale.

I foredragsrækken indgik et foredrag ved Birgitte H. Thomsen om dansksindede sydslesvigske soldaters oplevelser på »flødeskumsfron-

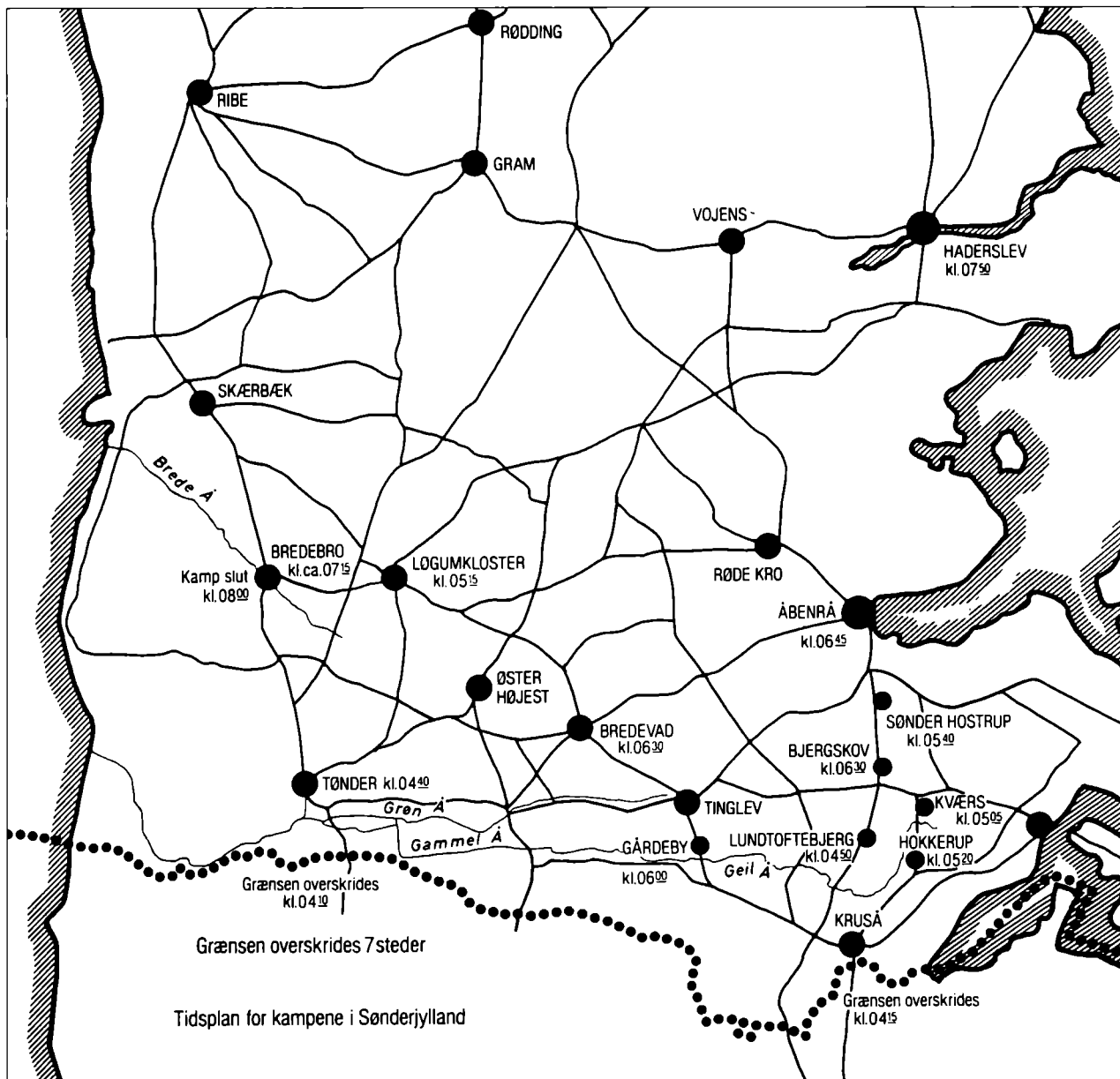
ten« i det besatte Danmark. Da foredragsholderen behandler emnet i sin netop udkomne bog *Danske sydslesvigske soldater i Danmark 1940-45*, udgivet af Studiefdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, er der afset fra en publicering i denne sammenhæng.

Ved udgivelsen skal der rettes en varm tak til foredragsholderne, der alle har arbejdssted på regionens arkiver, museer og forskningsinstitutioner, samt til H. P. Hanssens Mindefond og Gunder Nissens og Mattes Mathiesen Nissens Fond for tilskud til trykningen.

Aabenraa oktober 2003

Hans Schultz Hansen

Henrik Skov Kristensen

Kort over kampene i Sønderjylland fra Søren Kay Nielsen: Soldaterne den 9. april 1940, Kbh. 1990, s. 43.

Den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne

Af Henrik Skov Kristensen

Operation Weserübung

Natten til den 9. april 1940 stod små 30.000 tyske soldater opmarcheret syd for grænsen. Alt var klar til operation »Weserübung« – det tyske kodeord for invasionen af Danmark og Norge.

I en større militærstrategisk sammenhæng var Danmark ikke interessant for tyskerne. Det egentlige mål var det strategisk vigtige Norge. Imidlertid var primært de to flyvepladser ved Aalborg og sekundært de nordjyske havne nødvendige trædesten i det tyske felttog mod Norge – et felttog, som efter alle militære begreber var dristigt grænsende til det dumdristige.

At tyskerne kunne nedkæmpe et dansk forsvar var der ingen tvivl om. Men kunne de også tromle op gennem Jylland, sådan som Weserübung-planerne forudsatte? Aalborg skulle nå helst allerede på selve invasionsdagen, og allersest dagen efter, altså den 10. april. I modsat fald forudså den tyske militære Overkommando store problemer for forløbet af hele operation Weserübung. Tidsfaktoren og overraskelsesmomentet var derfor et centralt element i den tyske planlægning. Det betød bl.a., at en hurtig og effektiv nedkæmpelse af det danske grænseforsvar var af afgørende betydning. Tyskerne havde

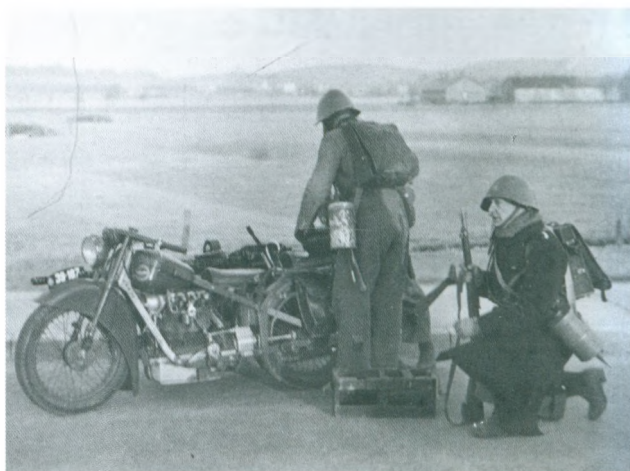
truffet omfattende foranstaltninger for at sløre opmarchen syd for grænsen. Man havde bl.a. udspremt den meddelelse, at de mange troppebevægelser i det nordtyske område skyldtes en militærøvelse. Troppebevægelser, som tydede på en forestående grænseoverskridelse, måtte først påbegyndes kl. 20 før »Weserdag«, altså den 8. april om aftenen.

På den danske side af grænsen bredte der sig først i løbet af formiddagen den 8. april en fornemmelse af, at et tysk angreb forestod indenfor det næste døgn. Chefen for Grænsegendarmeriet, oberst Paludan-Müller, henvendte sig til sine foresatte i Finansministeriet i København og til de lokale militære myndigheder. I tilfælde af overhængende krigsfare skulle gendarmeriet nemlig overgå til Krigsministeriet og underlægges Jydske Division. Hos Jydske Division erfarede Paludan-Müller, at divisionens afdelinger netop var trådt i alarmberedskab på grund af den militære opbygning syd for grænsen. Herpå gav obersten gendarmeriets distrikter ordre til at forberede og påbegynde en sammentrækning af mandskabet, så kun de vigtigste veje og broer var bevogtet, samt at gøre sig klar til kamp. Ved 17-tiden samme eftermiddag modtog Paludan-

Müller imidlertid kontraordre fra København, hvor man dagen igennem havde diskuteret den tyske militære opbygning. Man var af den opfattelse, at det ville være uforsvarligt at lade gendarmerne, hvoraf mange ikke var helt unge, kæmpe i forreste line og tage det første stød. Paludan-Müller fik derfor ordre til, at Grænsegendarmeriet i tilfælde af et tysk angreb ikke måtte indlade sig i kamp; man skulle i stedet trække sig tilbage bag de danske militære enheder.

Langs hele grænsen afventede man nu begivenhedernes gang. Kl. 3 om morgenen kunne Tønder melde om kraftig motorstøj på vejen syd for grænsen. Og kort før kl. 4 blev tre gendarmere dræbt med pistolskud af civilklædte tyskere ved jernbane-viadukten i Padborg. Gerningsmændene var fra en specialgruppe under den tyske militære efterretningstjeneste Abwehr. De var blevet sendt over grænsen allerede den 8. om aftenen med den opgave at sikre broer, som var vitale for den tyske fremrykning. Specialgruppen har formodentlig dræbt de tre gendarmere for at forhindre dem i at sprænge broen. Også ved jernbanebroen over Vidåen kom Abwehr-gruppen i aktion – om end med mindre dramatisk udgang. Her nøjedes to civilklædte tyskere med at holde fire gendarmere op med pistoler.

Ganske få minutter efter drabene i Padborg oplystes hele grænseområdet af lyskugler fra tyske signalpistoler som tegn på, at de tyske enheder skulle rykke frem. Toldstederne blev lynhurtigt overrumplet, og langt de fleste gen-

To danske soldater i den sydlige udkant af Aabenraa tidligt om morgenen den 9. april 1940, som er ved at gøre klar til kamp. Den danske Nimbus-motorcykel med 20 mm maskinkanon eller det danske Madsen-rekylgevær hørte til den danske standardbevæbning. Foto: Th. Christesen, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

darmere fik aldrig mulighed for at trække sig tilbage nordpå. De blev taget til fange af tyskerne.

De tyske styrker var delt i to hovedangrebsgrupper: En forstærket infanteridivision med udgangspunkt syd og sydøst for Flensborg rykkede over grænsen hovedsageligt ved Kruså. Den stødte frem mod Aabenraa og videre op ad hovedvej 10. En motoriseret skyttebrigade udgjorde den vestlige angrebsgruppe. Den overskred grænsen ved Padborg og Rens for herefter over Løgumkloster, Ribe, Skjern, Herning og Viborg at haste mod Aalborg, der, som nævnt, helst skulle nås samme dag. I Aalborg skulle skytte-brigaden undsætte det faldskærmskom-

pagni og de luftlandeenheder, som var blevet landet her samtidig med, at hovedangrebet over grænsen satte ind.

I alt var der i Jylland stationeret 3.300 uddannede danske soldater. Af dem befandt sig kun en del i Sønderjylland. I tilfælde af et tysk angreb havde de tropper, som var garnisoneret i nærheden af grænsen, forholdsordre til at koncentrere et forsvar omkring Sdr. Hostrup syd for Aabenraa. På grund af begivenhedernes fart måtte Jydske Division dog opgive denne plan og forsøgte i stedet at samle troppene omkring Vejleå-stillingen. Ordre herom udgik kl. 5.30, men som begivenhederne kom til at forme sig, blev planen aldrig udført.

Tyske kampvogne rykker ind i Aabenraa ved Tøndervej-krydset, tidligt om morgenen den 9. april 1940. Overfor disse pansrede bæltekøretøjer var de danske rekylgeværer og maskinkanoner nærmest virkningsløse. Foto: Th. Christesen, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Da meldingen om den tyske grænseoverskridelse kom, søgte tropperne på de sønderjyske garnisoner til de stillinger, som i forvejen var udpeget, men efter regeringsordre ikke forberedt. Den danske regering frygtede ganske enkelt, at tyskerne skulle udlægge en forberedelse af stillinger som en uvenlig og provokatorisk handling og derfor ville kunne bruges som et påskud til at angribe Danmark.

De danske soldater blev involveret i kortvarige træfninger i tidsrummet mellem kl. 4.40 og 8.00. Billedet var både i Tønder, Gårdeby, Lundtoftebjerg, Hokkerup, Kværs, Bjergskov, Sdr. Hostrup, Aabenraa, Bredevad, Løgumkloster, Bredebro og Haderslev en underlegen dansk styrke, hvis materiel typisk bestod af Nimbus-motorcykler, hvorpå der var monteret Madsen-maskinkanoner og -rekylgeværer. Overfor den sværere del af det tyske panser var disse våben ikke særlig virkningsfulde. Men i flere tilfælde lykkedes det at ødelægge og beskadige de lettere tyske kampvogne, f.eks. i Bredevad, hvor det sammen med den sidste træfning i Haderslev gik hårdest for sig.

Ikke mindst under indtryk af tyske trusler om at bombe København fra luften besluttede den danske konge og regering under protest at bøje sig for det ultimatum, som den tyske gesandt kl. 4.20 havde overrakt den danske udenrigsminister. Klokkeren var da ca. 6.00. Når kampene i Sønderjylland, som kostede 11 faldne på dansk side, fortsatte helt til kl. 8.00, skyldtes det kommunikationsvanskeligheder

mellem København og Jylland; tyskerne havde kappet telefon- og telegrafledninger ved Lillebæltsbroen.

Meget er blevet sagt og skrevet om den danske regerings håndtering af situationen den 9. april og dagene forud for denne skelsættende dato. Beskyldninger om forræderi, dårskab, defaitisme og efterladenhed er hyppigt blevet luftet. Ja, det har endda været hævdet (og det sker stadig!), at den tyske besættelse skete efter direkte aftale med den danske regering. Aftalen skulle være indgået i Rostock af udenrigsminister Munch. Det vil føre for vidt at diskutere de mange vidtløftige teorier her. Det skal blot konstateres, at det tyske angreb sandsynligvis kom som en overraskelse for den danske regering, ganske som det gjorde for omverdenen. Også for briterne, som, hvis de havde tydet de tyske hensigter korrekt, på grund af deres maritime overlegenhed faktisk havde haft en reel mulighed for at stikke en kæp i hjulet på operation Weserübung. At så Danmark – ligesom i øvrigt nordmændene – var slet forberedt på at forsvare sig, er en ganske anden sag. Det skyldtes grundlæggende den danske forsvars- og sikkerhedspolitik op gennem 1930'erne, som var pacifistisk neutralitetssøgende og stærkt præget af frygten for at udfordre Tyskland.

Ligesom et nærmere studium af den tyske Weserübung-planlægning dementerer enhver teori om aftalt spil mellem Tyskland og Danmark, således dementerer det også en anden hårdnakket myte, nemlig den, at tyskerne besat-

Kamphandlinger i Sønderjylland 9. april 1940

- 4.00. Ved viadukten i **Padborg** dræbes uden varsel 3 grænsegendarmere af civilklædte tyske Abwehr-agenter, der fejlagtigt antager, at gendarmene skal sprænge broen. Ved Vidåbroen mellem Ubjerg og Sæd holder andre agenter 4 gendarmere op.
- 4.10. Tyske tropper overskrider grænsen ved Rens og Aventoft. Styrken i Tønder (180 mand) alarmeres.
- 4.40. Mens tyske panser- og motorvogne indfinder sig ved hovedindgangen til kasernen i Tønder, rykker styrken ud ad bagindgangen. Der er korte træfninger først ved **Abild** og **Sølsted** og ca. kl. 7.15 i **Bredebro**. Kl. 8.00 standser kampene her. Tønderstyrken har ingen tab, men en civil kvinde bliver såret i Sølsted.
- 4.15. Tyske tropper overskrider grænsen ved Kruså og Padborg.
- 4.17. Styrken i Søgårdlejren (600 mand) alarmeres og rykker ud kl. 4.25.
- 4.30. Styrken i Sønderborg (325 mand) alarmeres og gør sig klar til udrykning til Sdr. Hostrup, men kort efter 5.25 indløber ordre til at forblive i Sønderborg. Bortset fra beskydning af tyske fly med luftværnsgeværer kommer styrken ikke i kamp, og kl. 7.25 kommer ordre til ikke at gøre modstand. Styrken har ingen tab.
- 4.50. Ved **Lundtoftbjerg** kommer en deling (50 mand) fra Søgård i kamp med tyske motorcykler og panservogne, men trækker sig efter et kvarter tilbage, da den er i fare for at

blive omgæet. En anden deling, som kommer til forstærkning, sætter sig kort til modværg ved viadukten ved *Lundtoft*, men må også retirere. En gruppe tages til fange. Danske tab: 1 dræbt og 1 såret.

Danske civile tab: 1 brandmand dræbt.

- 5.15. Luftværnsbatteriet ved *Løgumkloster* åbner ild mod to tyske flyvere.
- 5.20. Ved *Hokkerup* begynder kampen mellem to halvdelinger (34 mand) fra *Søgård* og tyske motorcykler, kampvogne og flyvere. Kl. 6.15 standser kampen, da 100 tyske soldater trænger ind i stillingen og overrumpler den danske styrke, der tages til fange. Danske tab: 2 dræbte og 4 sårede.
- 6.00. Ved *Gårdeby* er en deling og en halvdeling fra *Søgård* i en kort træfning med en mindre tysk panserstyrke, men trækker sig tilbage nordpå ad Oksevejen, da den frygter for tysk omringning.
- 6.30. Ved *Bjergskov* ligger bataljonsreserven fra *Søgård* på 120 mand. Mens motorcyklisterne er ved at retirere mod *Aabenraa*, kommer styrken i kamp med tunge tyske panservogne, som den intet kan stille op imod, og efter kort tid nedkæmpes de to kanongrupper, der søger at standse tyskerne. Danske tab: 1 dræbt og 4 såret.
- Under tilbagetoget beskydes styrkerne af tyske fly, hvorved yderligere 1 dræbes og 3 såres. Civile danske tab: 1 chauffør såret.
- 6.45. I den sydlige udkant af *Aabenraa* kommer en deling kort i kamp med tyskerne og retirerer nordpå gennem byen. Danske civile tab: 1 dreng dræbt.
- 6.35. Ved *Bredevad* kommer den danske styrke på 1½ deling (60 mand) fra *Søgård* i hård

kamp med tyske panservogne og motorcyklister. Tre panservogne sættes ud af spillet. Kl. ca. 7.00 standser ilden. Tilbagetoget til *Rødekro* besluttes. Kl. ca. 7.15 afskæres tilbagetoget af en større motoriseret kolonne, og styrken afvæbnes. Danske tab: 2 dræbte og 5 sårede. Konstateret tysk tab: 1 dræbt.

- 7.35. Resterne af *Søgårdstyrkerne* når *Haderslev* og trækker sig videre nordpå.
- 7.50. Tyskerne når frem til *Haderslev*. Garnisonen her (330 mand) har været i stilling siden kl. 5.45 og mobilisering er sat i værk. Styrken kommer nu i kamp mod tyskerne. En fremskudt kanongruppe ved Hertug Hans Hospital nedkæmpes på få minutter. Kampen fortsætter ved en tipvognsspærring og Slotsvandmøllen.
- 8.00. Ordre til at standse kampen når frem til *Haderslev*, og kort efter indstilles skydningen. Danske tab: 4 faldne og 5 sårede. Civile danske tab: 3 dræbte og 2 sårede.
- Dermed standser kampene i Sønderjylland.

De angivne tidspunkter er omtrentlige tidspunkter, hvoraf nogle – *Bjergskov* og *Aabenraa* – synes modstridende.

Kilder:

Den Parlamentariske Kommissions Beretning Bd. I, bilag s. 78-91.

Kay S. Nielsen: Soldaterne den 9. april 1940, Kbh. 1990, s. 43.

Arne Stevns: 9. April skildret i Breve fra danske Soldater, Kbh. 1940, s. 53-178.

C. J. Bech: Da de kom. Fra Besættelsens første Dage, Aabenraa 1945, s. 40f, 52-54.

te Danmark for at sikre sig et godt spisekammer. Der nævnes intet om smør og flæsk i Weser-übung-planlægningen! Faktisk regnede tyske økonomiske eksperter med, at en tysk besættelse af Danmark ville betyde en økonomisk belastning for Tyskland. Britiske økonomiske eksperter var i øvrigt nået frem til en tilsvarende konklusion.

Det tyske memorandum af 9. april

Det memorandum, som den tyske gesandt på den tyske rigsregerings vegne præsenterede den danske regering for den 9. april om morgenen, var et besynderligt dokument. Hovedkravet var, at Danmark omgående indstillede enhver modstand mod den tyske besættelse, som blev fremstillet som en »beskyttelse«.

I det tyske memorandum blev det formuleret på følgende måde:

»...Rigsregeringen har derfor fra og med i dag indledet visse militære operationer, der vil føre til besættelse af strategisk vigtige punkter på dansk statsområde. Rigsregeringen overtager dermed, så længe denne krig varer, beskyttelsen af kongeriget Danmark.... De tyske tropper betræder derfor ikke dansk jord i fjendtligt øjemed.... De tyske militære operationer har... udelukkende det formål at sikre Norden mod engelsk-franske styrkers planlagte besættelse af norske støttepunkter.«

Kampen ved Bredevad

»Så kommer vi til den hårde kamp ved Bredevad, hvor det må formodes, at tyskerne havde betydelige tab, mens de danske styrker mistede to mand og havde fem sårede. Styrken bestod af en deling af 4. bataljons 1. kompagni og en maskinkanon og en trefodsgruppe af 4. bataljons 4. kompagni. Det var i alt 60 mand. Styrkerne til Bredevad og Korsbro, som var under kommando af kaptajn af reserven C.G. Bartholdy, fulgtes ad til Bredevad. Flere gange måtte styrkerne gå i flyverskjul, og ved Bredevad blev der ikke engang tid til at etablere vejspærringer eller anden forstærkning, før kampen begyndte.

Kanonen gik straks i stilling i byens vestlige udkant. Den placeredes i højre vejside ved et havehjørne, og delingen af 1. kompagni lå i et hegn noget til højre for kanonen, medens dennes faste trefodsgruppe befandt sig ca. 100 m. til venstre for kanonen i hjørnet af gårdejer Lorenzens have (hvor der nu er en mindelund). Trefodsgruppen, der havde en menig til fører, skulle sikre kanonens venstre flanke. Alle stillinger måtte indtages i stor hast, da fjendtlige panservogne og motorcyklister viste sig på vejen fra Bylderup.

Den tyske kolonne opdagede vor styrke, standsede og begyndte at vifte med et hvidt flag. Kompagnichefen, der lå nær ved kanonen, gav ordre til, at hvis panservognene igen kørte frem, skulle der først skydes et varselsskud, og hvis de så ikke standsede, skulle der fyres skarpt på dem.

Et øjeblik efter kørte kolonnen frem, og varselsskudet faldt prompte, men da det ikke standsede den, holdt skytten på den forreste panservogn, der fik to træffere og kørte på tværs af vejen i en afstand af 3-400 meter fra kanonen.

Panservognen maskerede derved kanonens ild, således den ikke kunne få skud ind på de følgende vogne. Fra disse og i øvrigt også fra skytter, der gennem terrænet søgte at trænge ind på kanonens venstre flanke, rettedes nu en heftig maskingeværild mod vort trefodsgevær, der – som det skulle – gik i stilling for at beskytte kanonen. Efter et øjeblik forløb faldt skytte 731, Andersen, for et skud gennem hovedet. Den menige gruppefører 724, Søgaard, sprang straks til, indtog skyttens plads ved geværet og åbnede på ny ilden, men blev snart ramt af et skud gennem lungen. Han døde efter et par timers forløb. En tredje mand ved geværet, 732, Hansen, såredes.

Imidlertid var panservogn 1, der gik på tværs af vejen, blevet slæbt bort, og panservogn 2, 3 og 4 kørte frem med ca. 50 meters indbyrdes afstand. Kanonføreren, sergent Løvgren, kommanderede: »kørte byger« – og panservogn 2 rantes og kørte i grøften, men samtidig gik kanonen i stå på grund af svigtende udkast. Funktioneringsfejlen blev afhjulpet under fjendtlig ild og skydningen begyndte atter.

Panservogn 3 fik træffer og kørte i grøften lige over for kanonen. Igen svigtede udkastet, men fejlen blev på ny rettet i en fart, og panservogn 4, der imidlertid var kommet ind på 10-15 meters afstand, rantes af flere skud. Alligevel suste den forbi kanonen og gik først i grøften ca. 50 m bag den. I denne korte, men heftige kamp havde kanonen og dens omgivelser stadig ligget under ild. Korporal Larsen havde som kanonskytte og sergent Løvgren som kanonfører givet det allerbedste eksempel på koldblodighed og mod, og det menige mandskab stod ikke tilbage – de slæbte ammunition frem, og hver mand gjorde roligt sit.

Nu forsøgte panservogn 3, der, som nævnt, var kørt i grøften med de højre hjul og standset lige over for kanonen, at beskyde dens betjeningsmandskab på klos hold med maskingevær; men på grund af vejbanens krumning, og fordi panservognen selv hældede til højre, kunne den tyske maskingeværskytte ikke få geværets munding sænket lavt nok til at træffe, så projektilerne gik lige hen over hovederne på kanonens betjeningsmandskab og klippede havehækken bag dem, som var den klippet med en saks. Det var umuligt at få drejet kanonen mod panservognen, bl.a. var der en stor sten i vejen, men sergent Løvgren greb sin karabin, skød og sårede den tyske maskingeværskytte i kæben. Der blev nu også skudt med karabin mod selve panservognen, men projektilerne prellede af. Så åbnedes der fra de tyske panservogne længere tilbage i kolonnen en heftig ild mod vor lille styrke, så vidt man kunne skønne med 2 maskingeværer og 2 fodfolkskanoner, kaliber 37 mm. Sergent Løvgren såredes af granatsplinter i hoved, krop, arme og ben. Korporal Larsen såredes i skulderen, og de menige, 704, Jespersen, og 706, Bak, fik skudsår i arme og ben. Alligevel formåede de alle at slæbe sig i dækning i haven og hen i huset. Ilden standsedes nu fra begge sider, klokken var ca. 7, og kaptajnen besluttede at afbryde kampen og gå tilbage til Rødekro. Ordre herom afsendtes til Korskrø-styrken, men kl. 7,15 rykkede en større motoriseret kolonne fra Tinglev mod Bredevad og afskar kompagniet. Kommandoet blev derefter samlet ved Bredevad Kro, hvor det afvæbnedes.»

Kilde: Oberst M. Mikkelsen: Hæren den 9. April (Vilhelm la Cour (red). Danmark under Besættelsen, København 1945, bd. 1, s. 151-153).

Haderslev kort før kl. 8 om morgenen den 9. april 1940. Omgivet af nysgerrige civilister, herunder børn på vej til skole, afventer danske soldater tyskernes ankomst. Fodfolkskanonen er blevet opstillet ved Hospitalskirken. På dette tidspunkt har den danske regering givet ordre til, at kampene skal indstilles, men ordren er ikke nået frem til Haderslev, fordi tyskerne har afbrudt alle kommunikationslinjer ved Lillebæltsbroen. Foto: Wulff, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Videre hedder det i det tyske memorandum:

»...Rigsregeringen forventer derfor, at den kongelige danske regering og det danske folk ser med forståelse på den tyske aktion og ikke yder nogen som helst modstand imod den. Enhver modstand ville og måtte med alle midler blive

brudt af de indsatte tyske stridskræfter og ville derfor kun føre til unødvendig blodsudgydelse...«. Til gengæld forsikrede memorandummet om, som det hedder afslutningsvis:

»...at Tyskland ikke har til hensigt ved sine foranstaltninger hverken nu eller for fremtiden

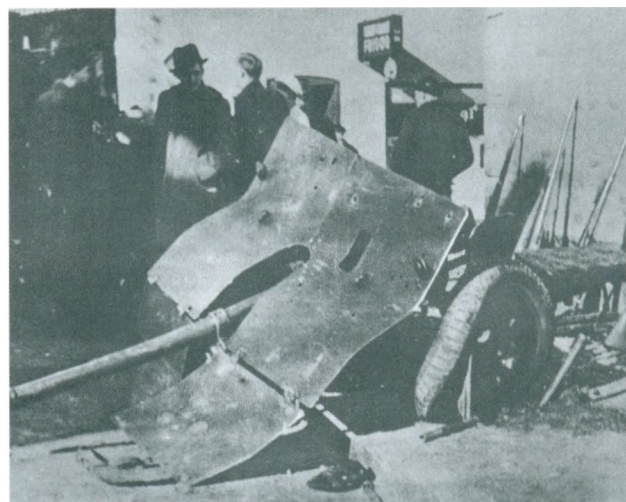
at antaste kongeriget Danmarks territoriale integritet eller politiske uafhængighed».

Alt i alt må man konstatere, at memorandumets udlægning af de faktiske begivenheder var såre ejendommelig. I Sønderjylland var der i hvert fald ingen, dansk- som tysksindede, der kunne være i tvivl om, at den tyske indmarch havde været alt andet end fredelig.

Som tidligere nævnt valgte den danske regering at gå ind på de tyske krav i et forsøg på at fastholde tyskerne på deres løfter. At det skete under protest, ændrede principielt ikke på sagen. Dermed var den linie, der førte Danmark ind i en samarbejdspolitik overfor Tyskland, blevet til. Eller måske mere præcist: man fortsatte mellemkrigstidens tilpasningspolitik over for Tyskland.

Den danske accept af det tyske memorandum af 9. april indebar, at tyskerne ikke, modsat i alle andre tysk-besatte lande, opbyggede en forvaltning i Danmark. Og da Danmark formelt set blev betragtet som et uafhængigt, neutralt land, som Tyskland ikke var i krig med, blev de dansk-tyske forhold fortsat ordnet gennem de to landes udenrigsministerier. Den danske konge, rigsdag og civile samt militære myndigheder fortsatte med at fungere, om end med begrænsninger. Man må konstatere, at især de tre første år af besættelsen var tingenes tilstand i Danmark nærmest unormalt normale – den tyske tilstedeværelse taget i betragtning.

Centralt for fiktionen om et uafhængigt, selvstændigt Danmark var selvfølgelig, at grænsebe-

Fodfolkskanonen i Haderslev er nedkæmpet af tyskerne og overkørt af en tysk kampvogn. Hele kanonbesætningen på fem mand blev såret, heraf to dødeligt. Foto: Wulff, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

vogtningen og toldkontrollen forblev på danske hænder. I et tillæg til memorandummet af 9. april lagde tyskerne særlig vægt på, at den danske grænsebevogtning og toldkontrol blev genoptaget, så snart det var muligt. Tyskland ønskede, som det hed, »at genåbne den dansk-tyske grænse for det normale økonomiske samkvem mellem det tyske rige og Danmark efter at de militære forholdsregler er gennemført«. Allerede den 10. april kunne grænsegendarmerne genoptage deres dont – endda med våben i hånd. Men ganske symptomatisk for hele 9. april-konstruktionen var det forbundet med begrænsninger på dansk side. F.eks. kunne gendarmerne ikke blande sig i den tyske trafik over grænsen ved Kruså

og Sæd. Og på Rømø blev gendarmerne helt trukket tilbage.

I midten af maj trak tyskerne deres poster tilbage fra den danske side af grænsen.

Det forhold, at de danske grænsegendarmers deres karakteristiske blå uniformer igen var i virksomhed, var uden tvivl af stor national-psykologisk betydning. Gendarmerne var et stærkt udtryk for, at nationen Danmark trods alt stadig eksisterede – og ikke mindst at den dansk-tyske grænse i hvert fald foreløbig lå fast!

»Territorial integritet« og grænsen

Vi skal opholde os lidt ved den dansk-tyske grænse og dens rolle i forbindelse med det tyske memorandum af 9. april. Det skal vi først og fremmest gøre, fordi den rigshistoriske besættelsestidsforskning ikke i tilstrækkelig grad betoner grænsens betydning i denne sammenhæng.

Når den danske regering valgte at gå ind på de tyske krav den 9. april var det tyske løfte om »territorial integritet«, som det hed, en meget væsentlig bevæggrund. Udtrykket »territorial integritet« registreres og gengives ganske vist i den rigshistoriske besættelsestidsforskning som et centralt punkt i det tyske 9. april-memorandum. Men det sker som regel ureflekteret. Der er imidlertid ingen tvivl om, at man i den givne historiske kontekst lagde noget helt konkret i formuleringen, både fra tysk og dansk side – »territorial integritet«, d.v.s. et lands ret til sin eksisterende geografiske udstrækning, blev først

og fremmest kædet sammen med det dansk-tyske grænsespørgsmål.

Samtidige kilder giver ganske vist ikke direkte belæg for denne opfattelse. Ministermødeprotokollen er meget kortfattet og har karakter af et beslutningsreferat, og heller ikke udenrigsminister Munchs dagbøger kan tages til indtægt. Derimod afgav forsvarsminister Alsing Andersen efter krigen en mere udførlig beretning til den såkaldte Parlamentariske Kommission om overvejelserne den 9. april 1940. Og her hedder det bl.a.: »Det, vi den morgen skulle tage stilling til, var, om Danmark ville opgive den militære modstand mod til gengæld at få den tyske regerings skriftlige garanti for, at Tyskland »hverken nu eller i fremtiden ville antaste Danmarks territoriale integritet og politiske uafhængighed...«.

Efter at ikke-angrebspagten [mellem Danmark og Tyskland] var fejlet til side, kunne man ganske vist ikke have nogen særlig tillid til nye forsikringer fra den tyske regering, men vi måtte på den anden side skønne, at der her gaves Danmark en mulighed for at komme gennem krigen uden katastrofale ødelæggelser. Det var i hvert fald sikkert, at et afslag ville have ført til, at den tyske Værnemagt ville have brudt modstanden »med alle midler«, som det hed i det tyske memorandum ... Besættelsen ville straks have antaget de voldsomme former, som den tog i andre lande, ligesom man måtte regne med den meget væsentlige omstændighed, at det tyske mindretals brændende ønske om at blive genfor-

Lettere tysk panservogn, uskadelliggjort under den hårde træfning i Bredevad. Et tilsvarende foto (men med retoucherede højhedsmærker og nummerplade) findes i NSDAP-N's propaganda-fotoarkiv med teksten: »uskadelliggjort dansk panservogn...«. Imidlertid rådede de danske styrker slet ikke over nogen kampvogne! Foto i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

enet med Tyskland ved grænsens tilbagetrækning til Kongeåen øjeblikkeligt ville være blevet opfyldt – bl.a. med det resultat, at de danske sønderjyder på ny var blevet kastet ud på Europas slagmarker som tyske soldater...«.

Nu vil man selvfølgelig kunne fremføre alverdens principielle kildekritiske indvendinger mod Alsing Andersens forklaring: At den bærer præg af efterrationalisering, og at den må formodes at ville besmykke Alsing Andersens motiver så meget som muligt. At Alsing Andersen, så at sige, instrumentaliserer grænse- og Sønderjyllandsspørgsmålet til sit eget forsvar. Alsing Andersens forklaring forekommer imidlertid

helt plausibel, for enhver fornuft tilsiger, at netop de historiske og politiske erfaringer har vejet tungt hos de danske beslutningstagere den 9. april om morgenen.

Og hvori bestod disse erfaringer? Først og fremmest det nationale traume Slesvig: Under tysk herredømme fra 1864 til 1920 med ca. 6.000 faldne dansksindede under 1. verdenskrig til følge; Nordslesvigs genforening med Danmark som følge af Versailles-traktaten – en traktat hvis grænsedragninger Tyskland aldrig anerkendte, og som også i Nordslesvig efterlod et tysk mindretal. Især efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 blev revisionen af Versaillesfredens grænser et vigtigt mål i tysk udenrigspolitik og stod helt centralt i den nazistiske agitation og propaganda, og i lighed med andre tyske mindretal i Europa blev mindretallet i Nordslesvig på ca. 30.000 medlemmer gennem-nazificeret, kulminerende i 1938 med National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nord-schleswigs – NSDAP-N's – ubestridte lederskab under føreren Jens Møller. Han og den øvrige hjemmetyske ledelse sørgede for, at mindretallet blev politisk og kulturelt ensrettet og underlagt partiet efter rigstysk mønster.

Mindretallets altoverskyggende politiske mål var en grænserevision. Og under indtryk af begivenhederne i Tjekkosllovakiet, Memel-området og Danzig, hvor etniske tyskere kom »hjem til Riget«, blev en grænseflytning under parolen »wir wollen heim ins Reich« mindretallets hovedkrav op til folketingsvalget i april 1939. Jens

Møller blev efterfølgende i Berlin betydet, at en grænserevision ikke lå lige for, og fra rigstysk side forsøgte man i det hele taget at lægge en dæmper på mindretallets fordringer.

I maj 1939 indgik Danmark og Tyskland en ikke-angrebspagt, og i oktober samme år, altså ca. en måned efter den 2. Verdenskrigs udbrud, udtalte Hitler offentligt, at Tyskland ikke ville rejse territoriale krav over for Danmark. Ikke desto mindre var Tysklands generelle og principielle grænserevisionspolitik og ikke mindst de nationale spændinger, som det tyske mindretals paroler skabte i grænselandet, en kilde til evig dansk bekymring. Groft sagt kan man vel koge mellemkrigstidens danske udenrigspolitiske problemer ned til tre, nemlig 1. Tyskland. 2. Tyskland og 3. Tyskland. Og grænseproblematikken stod helt i forgrunden.

Det tyske overfald den 9. april 1940, som var et klart brud på ikke-angrebspagten fra maj 1939, kunne kun tjene til at anskueliggøre overfor den danske regering, at Hitlers forsikringer kunne man ikke tage for pålydende – ganske som forsvarsminister Alsing Andersen forklarer det i sin beretning om regeringens overvejelser den 9. april om morgenen. Alligevel så regeringen altså ikke anden udvej den 9. april end nok engang at indgå en tvivlsom »overenskomst« (hvilket der ikke var tale om i formel forstand) med Hitler-Tyskland – i et forsøg på at holde Tyskland fast på et løfte om bl.a. »territorial integritet« – et løfte, der i høj grad, ikke mindst på dansk side, må have været konkret forbundet

med Nordslesvig og grænseproblematikken.

Norge fik, som bekendt, et fuldstændigt identisk memorandum overrakt den 9. april 1940, men Tyskland syntes at formulere den slags tilbud i »bundter«: Da Tyskland måneden efter invaderede Holland og Belgien, blev de to lande også tilstillet memoranda med identisk ordlyd. Også i disse var et centralt punkt et tysk løfte om »territorial integritet og politisk uafhængighed«. Ganske som Norge tog hverken Holland eller Belgien mod de tyske tilbud – hvilket bl.a. indebar, at områderne Eupen-Malmedy-Moresnet, som Tyskland ved Versaillesfreden havde afstået til Belgien, den 18. maj 1940 blev genindlemmet i Det tyske Rige!

Reaktionerne i Nordslesvig den 9. april

Især i Nordslesvig medførte den tyske indmarch den 9. april en almindelig forventning om afgørende ændringer. Således mødte en stærkt chokeret borgmester i Sønderborg, Hans Nielsen, op på sit kontor kl. 8 om morgenen og forventede at blive stillet over for et krav fra tysk side om, at det kommunale styre skulle overlades til medlemmer af det tyske mindretal.

Medens Hans Nielsen og andre dansksindede med ham var chokeret, var stemningen i det tyske mindretal nærmest euforisk. To udsagnskraftige kilder indfanger samstemmende stemningen i Nordlesvig den 9. april. Den ene er et udkast til en indberetning fra politimester Agersted i Aabenraa til Justitsministeriet. Ager-

Flensborgvej i Aabenraa, den 9. april 1940. Det tyske infanteri modtages af et fanekommando fra den lokale partiafdeling af NSDAP-N, som marcherer foran de tyske tropper ind i byen. Foto: Th. Christesen, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

sted anfører heri f.eks., at »...snart jublede vore tyske medborgere til de tyske soldater, ja, nogle, der til daglig var ret besindige, teede sig som vilde«.

Den anden kilde er en indberetning fra det tyske konsulat i Aabenraa til det tyske gesandt-

skab i København. Indberetningen, som er fra den 22. april, fokuserer på mindretallets eller som det hedder »den tyske folkegruppes« reaktion på den tyske besættelse. Konsulatet skriver bl.a.:

»Den 9. april har flere medlemmer af den ty-

ske folkegruppe omringet det herværende skibsmæglerfirma Cleemanns hus og anholdt prokuristen, fordi han efter sigende skulle arbejde for den fjendtlige efterretningstjeneste... Prokuristen skal herefter af Closter i Løjt Kirkeby og lærer Kortsch fra den tyske afdeling af borgerskolen her i byen sammen med en pakke breve være transporteret til grænsen, men atter løsladt fra tysk side næste dag... Pastor Nissen, Tinglev, har i dag meddelt mig, at NSDAPN's afdelingsleder – Festersen – i Kværs sammen med nogle andre havde bevogtet fangne danske soldater, til hvilket formål de havde fået geværer overladt af den tyske Værnemagt. Den folketyske gæstgiver Johannsens kone i Bredevad har, efter hvad pastor Nissen videre fortalte, afvæbnet en dansk soldat, der var flygtet ind i deres hus, hvorfor man efter sigende vil drage hende til ansvar... I Tønder er der, efter hvad dr. Kähler fortalte mig, den 9. april blevet hejst adskillige hagekorsflag på de offentlige bygninger. Politimesteren har derpå ringet til dr. Møller [den hjemmetyske fører] og anmodet ham om at lade flagene fjernes, da han ikke ville have fremkaldt nogen episoder... Efter hvad jeg har bragt i erfaring, har også forskellige folketyske skoler hejst hagekorsflaget den 9. april. I Aabenraa er det blevet hejst på Dibbernhaus... og på »Nordschleswigsche Zeitungs« bygning... Et påstået forsøg på at hejse hagekorsflaget på rådhuset her i byen skal være blevet opgivet efter energiske protester fra borgmesteren.

Om aftenen den 9. april har der derefter i

overensstemmelse med stemningen i den tyske folkegruppe fundet en velkomstfest sted i det herværende »Tyske Hus«...«.

Berlins holdning til en grænseflytning

De hjemmetyske demonstrationer ser ud til at have været spontane og isolerede, og sandsynligvis kom den tyske indmarch overraskende – også for mindretallets ledelse, som dog uden tvivl så store perspektiver i den nye situation. Men i det tyske udenrigsministerium, Auswärtiges Amt, havde man allerede forberedt et udspil, som tog luften ud af evt. hjemmetyske forhåbninger. Endnu den 9. april indledte man nemlig i Berlin forhandlinger med Volksdeutsche Mittelstelle om retningslinier for mindretallet i den nye situation. Volksdeutsche Mittelstelle, eller blot Vomi, var et centralt organ under SS, som delvis i konkurrence med Auswärtiges Amt beskæftigede sig med de forskellige tyske folkegruppers (mindretals) forhold.

Referatet fra mødet den 9. april lagde særdeles stramme retningslinier for mindretallet. Det hedder bl.a. i dette meget centrale aktstykke, som er affattet af en embedsmand fra Auswärtiges Amt:

»Med henblik på vor indmarch i Danmark har jeg med Oberführer Behrends [souschef i Vomi] indgående drøftet de forholdsregler, der skal iagttages over for vor folkegruppe i Nordslesvig og de med denne i forbindelse stående kontorer i Tyskland. Jeg meddelte ham følgende

Nørreport i Aabenraa den 9. april 1940. Tysk infanteri hilses velkommen af heilende, begejstrede hjemmetyskere. I det tyske mindretal (og i den danske flertalsbefolkning) var der en udbredt forventning om, at den tyske indmarch ville medføre en genindlemmelse af Nordslesvig i Det tyske Rige. Foto: Ludwig von Münchow, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

som vort standpunkt: Vi har i [9.april] memorandummet tilsikret Danmark territorial ukrænkelighed. Grænsespørgsmålet må derfor ikke bringes på tale af folkegruppen. Ytringer, som dem folkegruppens fører, folketingsmand Møl-

ler, for nylig offentlig fremkom med, må ubetinget undgås...«

Her ses altså også fra rigstysk side en helt konkret sammenkædning af »territorial ukrænkelighed« og grænsespørgsmålet.

Referatet indeholdt yderligere tre punkter. Dels skulle mindretallet af hensyn til et gnidningsløst forløb af besættelsen (som skulle imponere udlandet, især USA) undlade provokationer: »intet triumfskrig samt korrekt opførsel overfor de danske myndigheder«, som det hedder. Dels blev det betydet, at mindretallets opførsel overfor den tyske Værnemagt skulle være »hjertelig, men uden anti-dansk brod«. »Ingen broderskabsfester«, som det understreges. Og endelig som sidste punkt blev det fastslået, at varetagelsen af den tyske folkegruppes interesser fra Tysklands side skulle fortsætte som hidtil i diskret form. Af referatet fremgår afslutningsvis, at Vomi bifaldt retningslinierne og ville indskærpe dem både over for mindretallet og overfor , som det hedder, »yderliggående kredse i Riget«. Her tænkes vel først og fremmest på de grænsepolitikere umiddelbart syd for grænsen, som ivrigt sekunderede mindretallets fordringer om en grænserevision.

Den 12. april ankom så en udsending fra Berlin til Aabenraa med de fastlagte retningslinier. Mindretalsledelsen tog den rigstyske kurs til efterretning, men stemningskurven tog unægtelig et dyk nedad oven på den euforiske 9. april.

Juni-røret

Det afholdt imidlertid ikke menige hjemmety-skere fra demonstrationer. En mere bizar af slag-sen materialiserer sig i en rapport fra politime-

steren i Toftlund. Den 5. juni 1940 indberette-de den lokale sherif til politiadjudanten, som videreekspererede rapporten til rigspolitichefen:

»Til hjælp til belysning af mentaliteten på en del af det her i politikredsen boende tyske mindretal, skal jeg oplyse, at en dansk undersåt men tysksindet gårdejer..., Toftlund, for nogle dage siden og efter at have klippet sine får har ladet male et hagekors på dyrets lændeparti. Hagekorset er sort og med en højde af ca. 25 cm og er synligt bagfra. Pågældende har nu ca. 12-15 får med nogle lam gående på sin mark ud til landevejen Toftlund-Rurup umiddelbart syd for Toftlund og vest for vejen. De ældre får, ca. 12-15 stykker, er alle forsynede med det anførte hagekors og er selvfølgelig genstand for en del opmærksomhed fra de forbipasserendes side. Pågældende gårdejer.... der nys er kommet hertil fra Tønder, er kendt som meget tysksindet.«

Forskellige begivenheder i sommeren 1940 gav de hjemmetyiske forhåbninger om en grænserevision ny næring. Waffen-SS begyndte at hverve frivillige blandt mindretallets unge, og rygterne ville vide, at de efter uddannelse i Tyskland skulle sættes ind i en aktion mod grænsen.

Mest afgørende for forventningerne om en snarlig grænserevision var dog frontudviklingen i maj-juni: Den knusende tyske sejr over Holland, Belgien og Frankrig medførte, som tidligere nævnt, bl.a. at to provinser, som var afstået til Belgien ved Versailles-freden, blev genindlemmet i Det tyske Rige. På den baggrund var der en udbredt forventning i mindretallet om, at

Nordslesvig ville blive genindlemmet i Tyskland den 15. juni, dvs. på tyveårsdagen for Nordslesvigs tilbagevenden til Danmark.

Men nok en gang skuffede Berlin de hjemmetske forhåbninger. Frustration blev imidlertid på ny vendt til håb, da føreren Jens Møller den 16. juni talte i Tinglev på et møde for partiets underførere. Her indskærpede han, at det var forbudt at flage med hagekorsflag – men føjede så i øvrigt til, at det i hvert fald ikke måtte ske før den 28. juni. Jens Møllers forblommede vendinger blev straks af tilhørerne opfattet som et vink om, at der denne dato, som var årsdagen for Versailles-freden, ville ske noget ganske afgørende.

I de følgende dage var der et stærkt røre i landsdelen. Som en samtidig iagttagelse – det drejede sig om NSDAP's pressechef i Nordslesvig – malende beskrev det i en indberetning til NSDAP's, dvs. det rigstyske nazistpartis, kontor i København: »Det folketyske parti [NSDAP-N] lod ved rundspørge i de lokale grupper konstatere, hvem der ønskede flagstænger og flag, og modtog bestillinger herpå. Flere forskellige mennesker falbød flag og flagstænger i avisen.

Op så blev der da bestilt og fremskaffet flagstænger og flag i hundredvis over hele Nordslesvig, i de mest afsides liggende landsbyer og overalt. Det forløb fra kompetente ledere af det folketyske parti, at føreren ville tale den 28. juni, på Versaillesdagen, og igen ville indlemme Nordslesvig i Tyskland. Man henviste til, at

Troen på at Nordslesvig skulle »Heim ins Reich« var fast blandt hjemmetskerne i de første sommermåneder af 1940. Det medførte et livligt salg af hagekorsflag, som skulle vaje på den store dag. Her en annonce fra Nordschleswigsche Zeitung den 24. juni 1940.

partiføreren dr. Møller havde været i Berlin. Nogle, der var særlig kloge, fortalte endda at partiføreren havde været hos Hitler i førerhovedkvarteret...

Næsten alle blev grebet af denne psykose. Den, der bevarede roen og vovede at ytre tvivl, kunne opleve, at han blev betragtet som forræder mod folket. Alle disse mennesker indrettede sig på, at den 28. juni ville bringe afgørelsen, Nordslesvigs længe og længselsfuldt ventede tilbagevenden til Tyskland. Mange af de mennesker fra Nordslesvig, der arbejdede på den anden side af grænsen i Syd-Tønder grænseamt, vendte hjem til den 28. juni eller tog ikke til deres arbejdssted, idet de bombesikkert ventede begivenheden...

Den 28. juni forløb ligesom den 15. juni, uden at der skete det ringeste i den retning. Hvilken virkning det har haft på de vildledte folketyskere, kan i dag endnu ikke overses.

Skuffelsen og vreden over at være blevet vildledt skaffede sig sommetider luft på en ret drastisk måde. Andre, kvinder, der med brændende hjerte havde sat hele deres håb til denne dag, græd bitterligt.«

Røret efter Jens Møllers forblommede udtalelser den 16. juni – udtalelser som sikkert blot var et forsøg på at komme den aktivistiske stemning i forsamlingen i møde – virkede stærkt bekymrende i Nordslesvigs danske flertalsbefolkning. Den 20. juni sendte politiadjudanten i Aabenraa således en situationsrapport til Justitsministeriet, hvori han afslutningsvis opfordrede til, at spørgsmålet blev gjort til genstand for forhandlinger med de tyske besættelsesmyndigheder for, som politiadjudanten formulerede det, »at der også fra den side lægges det tyske mindretals ledere på sinde at respektere lov og ret i landet ».

I København syntes man at have lyttet til politiadjudantens råd, for den 25. juni havde den tyske gesandt Renthe-Fink efter dansk anmodning indfundet sig til en samtale med statsminister Stauning og udenrigsminister Munch. Her blev rygterne om eventuelle forstående begivenheder i Nordslesvig rejst fra dansk side. Renthe-Fink tilkendegav kort over for Stauning og Munch, at de rygter kendte han intet til. I sin indberetning om samtalen til sine foresatte i det tyske udenrigsministerium afsluttede Renthe-Fink med nogle kommentarer, som ikke – i hvert fald i så klart et sprog – var beregnet for danske øjne og øren. Renthe-Fink skri-

ver: »Her regnes almindeligt med den mulighed, at Føreren den 28. juni vil erklære Versailles-diktatet for annulleret, og at der derved vil opstå en ny situation for Nordslesvig. I indsigtfulde kredse gør man sig fuldstændig klart, at en grænsedragning, der hviler på Versailles-diktatet, vanskeligt tåles af Tyskland; dog skorter det på beslutsomhed og mod til fra dansk side at tage initiativet og tilstræbe en forståelse med Tyskland om det nordslesvigske spørgsmål. Man hengiver sig samtidig til håbet om, at den nuværende grænse er garanteret ved tilsikringen af territorial integritet i det tyske memorandum af 9. april«. Renthe-Finks kommentarer viser med al tydelighed, at når man fra dansk side tog de tyske tilkendegivelser og løfter vedr. Nordslesvig og grænsespørgsmålet med et vist forbehold, var det med god grund.

Men tilbage til de højtspændte forventninger forud for den 28. juni – forventninger der, som nævnt, led et nyt og i øvrigt afgørende knæk. Det skete i realiteten allerede den 25. juni, da en kort notits fra partiledelsen i Nordschleswigsche Zeitung indskærpede, at det var forbudt at flage med hagekorsflag. Notitsen blev bragt på Berlins foranledning, og alt tyder på, at det var det tyske udenrigsministerium, som gennem Vomi vred armen om på mindretalsledelsen. Gennem etableringen af samarbejdspolitikken i Danmark havde det tyske udenrigsministerium her skabt sig en særlig platform, en helt speciel ressort. Derfor var man absolut ikke interesseret i, at hjemmetyske forhåbninger om en grænserevi-

Anordnung der Parteileitung

Das öffentliche Flaggen mit Hakenkreuz-
fahnen ist verboten.

Die Parteileitung.

Annonce i Nordschleswigsche Zeitung den 25. juni 1940 om at det var forbudt at flage med hagekorsflag. Annoncen blev bragt på foranledning af Berlin, som på grund af samarbejdspolitikken i Danmark ikke var interesseret i uro i grænselandet.

sion skulle bringe samarbejdspolitikken i fare. I det forhold var der et udpræget interessesammenfald mellem danske og tyske myndigheder, så mindretallet blev holdt i stramme tøjler fra både dansk og tysk side.

Med den danske regeringsomdannelselse den 8. juli 1940 blev en eventuel grænserrevision yderligere uaktuel set med rigstyske øjne. Især nærede tyskerne stor tiltro til den nye udenrigsminister Erik Scavenius. For ham var en »nyordning« af Europa under tysk lederskab nemlig ikke fremmed – under de givne stor- og magtpolitiske omstændigheder. Så overbevist var den nøgterne og illusionsløse Scavenius om en snarlig tysk sejr, at han af egen drift lagde op til et tæt, aktivt og forpligtende samarbejde med »Stortyskland«, især på det økonomiske område. F.eks. blev der fra slutningen af juli 1940 ført forhandlinger om en decideret mønt- og toldunion mellem Danmark og Tyskland. Som bekendt løb for-

handlingerne ud i sandet senere på året, først og fremmest på grund af bred modstand i danske organisations- og politiske kredse. Men planerne blev fra tysk side anset for at have så stor rækkevidde, at det tyske mindretals ønske om en grænserrevision ikke måtte gribe forstyrrende ind i forhandlingerne.

En førers dalende autoritet

Under de betingelser var det utaknemligt at være fører for det tyske mindretal. Jens Møllers autoritet var i høj grad afhængig af realiseringen af det altoverskyggende politisk mål, grænserrevisionen, som han ideligt havde proklameret gennem flere år. Selv efter den 28. juni fastholdt Jens Møller da også i snævre partikler de gamle paroler, hvilket godtgøres i en indberetning fra den tyske konsul i Aabenraa til det tyske gesandtskab i København. I indberetningen, som er fra den 5. august 1940, viser den tyske konsul også forståelse for Jens Møllers vanskelige situation. Konsulen skriver: »For nogle dage siden fik jeg at vide, at dr. Møller har sagt følgende på en partiaften den 28. juli i Kjeldstrup ved Haderslev: »Man taler meget om grænsen. Nogle siger, at den kommer til at ligge ved Aabenraa, andre påstår ved Hoptrup osv. Det er alt sammen vrøvl, som grænse kan der kun være tale om Kongeåen. Jeg ikke alene tror det, jeg ved det. Køb rolig Deres flag og flagstænger«.

Jeg [konsulen] har først omhyggeligt under-

søgt sagen og fik den i går bekræftet af hr. Stehr [fra mindretalsledelsen], der var tilstede på partiaftenen. Han tilføjede yderligere, at dr. Møller ganske vist ikke vidste noget om grænsedragningen, men anså udtalelsen for nødvendig af propagandistiske grunde.

Jeg ved ikke, om man skal tage hr. dr. Møller denne udtalelse, som uden tvivl er uklog i den for øjeblikket beordrede to måneders tavshedsperiode, alt for ilde op. Jeg er tværtimod af den mening, at det for en folkegruppelidelse er et næsten naturstridigt forbud ikke at måtte sige et eneste ord om den mest påtrængende opgave inden for dens arbejde...«.

Så stor var skuffelsen blandt mindretallets medlemmer over ledelsens manglende evne til at opfylde drømmen om grænserevisionen, at enkelte meldte sig ud af NSDAP-N. Ja, der opstod endda en slags opposition. En offentligt uarticuleret en af slagsen, naturligvis. Det drejede sig først og fremmest om en kreds omkring lederen af den tyske kreditforening i Haderslev, Georg Vogelgesang. Vogelgesang forsøgte i utilfredshed med, hvad han opfattede som mindretalsledelsens passivitet, at gøre forestillinger i Berlin. Men forgæves.

For at holde liv i grænsespørgsmålet – og for at stive sin stilling af indadtil i mindretallet – fortsatte mindretallets ledelse gennem sommeren og efteråret 1940 indirekte at argumentere for en grænseflytning over for de tyske myndigheder. En af måderne var de såkaldte Gehässigkeits-anmeldelser – anmeldelser til de tyske

myndigheder om den danske flertalsbefolknings angivelige overgreb mod det tyske mindretal. En anden var forsøg på at manipulere sig frem til befolkningsstatistisk dokumentation for, at Nordslesvig var så godt som tysk.

Det tyske mindretals fører, Jens Møller, annoncerede under bombastiske paroler en grænseflytning. Da denne ikke umiddelbart kom, svækkede det hans autoritet. Her ses Jens Møller i Tinglev i 1942 i færd med at holde en afskedstale for unge hjemmetyskere, som har meldt sig til tysk krigstjeneste. Fotografiet er taget af den hjemmetyske lærer i Bolderslev, Rudolf Gimm, som var fast leverandør af billeder til DNSAP-N's propagandatjeneste. Foto: Rudolf Gimm, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Den storgermanske tanke og den fællestyske skæbnekamp

Den 4. og 5. december 1940 var mindretalsledelsen til et betydningsfuldt og afgørende møde i Berlin. Mødet foregik i Vomi, men det var nok så meget andre rigstyske instansers synspunkter, Jens Møller og kompagni blev præsenteret for, uden at det skal uddybes nærmere her.

Grænsespørgsmålet blev også drøftet, og her blev mindretalsledelsen stillet over for et krav om at tage de praktiske konsekvenser af, at grænsespørgsmålet måtte anses for udskudt på ubestemt tid. Det var et spørgsmål, som føreren nok skulle tage sig af i tidens fylde! Mindretalsledelsen skulle derimod arbejde for bevarelsen af tysk nationalitet i Nordslesvig, og man måtte indse, at grænsespørgsmålet ikke nødvendigvis hørte sammen med dette arbejde. I stedet for at agitere for genindlemmelse i Tyskland, skulle mindretalsledelsen afstemme sit arbejde med den »fællestyske skæbnekamp«, som det hedder i mødereferatet. Samt ikke mindst med

Indberetninger af »Gehässigkeiten«

Lederen af NSDAP-N's Organisationsamt, Peter Larsen, indsamlede fra april 1940 beretninger om danske »ondskabsfuldheder«, der videresendtes til Volksdeutsche Mittelstelle. Her er tre eksempler:

Partifælle Ed. Jüngling, Kværs, 30.4.1940:

Befolkningen her er til Dels foruroligt paa Grund af de Trusler, som atter og atter udslynges af fanatiske Danskere. Danskerne er fremkommet med Udtalelser om, at de ved given Lejlighed vil give de tyske Indbyggere i Kværs en ordentlig Omgang Prygl. Disse Trusler er ganske særlig rettet mod mig. Jeg bærer derfor nu altid en Dolk hos mig. Forskellige tyske Folkefæller føler sig i den grad truet, at de ikke tør gaa alene ud paa Gaden om Aftenen. De gaar kun ud, naar de er i Følge med flere Folkefæller.

Kredsleder [NSDAP-N] Jes Petersen, Tønder, 6.6.1940:

Familien Wolff, Strucksallé, Tønder, maa lide overordentligt meget under Danskernes hadefulde Handlinger. Den bliver ved enhver Lejlighed, der frembyder sig, skældt ud og chikaneret. Familien Wolff ønsker kun at faa Ro, men kan ikke leve i Fred; særlig slemme er fru Andersen, Strucksallé, Tønder, og Maler Lorenzen, Strucksallé, Tønder. Bl.a. truede han med: Vent bare, til Soldaterne [de tyske] er væk, saa gaar det Jer ikke godt. Saa gaar det Jer som i Sudeterland.

Afdelingsleder [NSDAP-N], Dr. H[arboe] Kardel, Aabenraa, 15.7.1940:

300 tyske Soldater, som har vægret sig ved efter deres Ophold i Danmark at rejse til Fronten, er blevet skudt mellem Aabenraa og Søgaard. Soldaterne vilde hellere skydes her end ved Fronten! Dette Rygte er blevet udspredd af Telegrafarbejder Alex Asmussen, Løgumklostervej, Aabenraa. Saadan lyver man stadigvæk og trækker paa den groveste Maade de tyske Soldaters Ære ned i Skidtet.

Kilde: Den Parlamentariske Kommissions Beretning Bd. XIV, 1, s. 591-593.

den tyske udenrigspolitik. Mindretalsledelsen fik lige ud at vide, at det synspunkt måtte den forsøge at vinde forståelse for inden for mindretallet.

Den stor- eller pan-germanske tanke, hvor betydningen af nationale grænser per definition var elimineret, kom også til udtryk derved, at mindretalsledelsen fik ordre om at søge en tilnærmelse til Frits Clausens danske nazistparti, et parti som mindretallet hidtil havde stået i et skarpt modsætningsforhold til, netop på grund af grænse- og nationalitetsspørgsmålet. For Frits Clausen, der nok var nazist, men også gammel dansk-national sønderjyde med præference for en Ejder-grænse, var en grænserevision ikke bare en vederstyggelighed, den var også fuldstændig ødelæggende for hans ambitioner om at vinde regeringsmagten i Danmark. I øvrigt en ambition, som netop i efteråret 1940 nød støtte i visse rigstyske kredse. Dette, og i øvrigt Frits Clausens rolle i grænsespørgsmålet i 1940, skal ikke berøres nærmere her. Blot skal det konstateres, at Frits Clausens egne forestillinger om at have forhindret en grænserevision ved sine interventioner overfor både Berlin og danske politikere var overdrevne.

Hvorom alting er: mindretalsledelsen tog, uden tvivl modstræbende, i vid udstrækning Berlins retningslinier fra mødet den 4. og 5. december ad notam. Og få dage efter Berlinmødet, den 8. december 1940, blev teksten udlagt på et partimøde i Aabenraa. Bl.a. blev følgende ført til protokols: »Folkegruppens stilling

fremgår af dets tilhørsforhold til det tyske folk. Den kamp, som det tyske folk fører i dag, vil ikke alene være afgørende for Rigets fremtid, men på samme måde for hele det tyske folks fremtid, ganske uden hensyn til, om de enkelte medlemmer af dette folk bor indenfor eller udenfor Rigets grænser. Vi har alle fået vor plads i de store begivenheder. Allerede i dag mærker vi Rigets beskyttelse, til hvilken der svarer større forpligtelse overfor hele folket. Disse forpligtelser består i:

1. At vi bevarer, befæster og udbygger vore stillinger i vor hjemstavn og,
2. at vi indføres i og kæmper for den samlede tyske politik – og særlig den tyske udenrigspolitik – linier.

Denne Rigets udenrigspolitik gør det til en opgave for den tyske folkegruppe, at den tager stilling til de danske indenrigspolitiske foretelser. Alle de kræfter, der forholder sig positivt til det dansk-tyske samarbejde i overensstemmelse med de bestræbelser, der udfoldes af Riget, skal understøttes i deres arbejde... Dette gælder for Danmark især med hensyn til Frits Clausens bevægelse... Det er netop folkegruppen, som i dag i grænselandet er den stærkeste bærer af vor Førers ideologi og hans kamp for en nyordning af Europa...«. Dermed var grænsespørgsmålet på Berlins foranledning skudt godt og grundigt til hjørnespark.

Undervejs er nævnt en del grunde til, at

tyskerne ikke fandt det opportunt at røre ved grænsen, f.eks. propagandahensynet over for især USA. Men en vægtig årsag, som i øvrigt i bagklogskabens klare lys lader sig læse ind i de nye retningslinier, mindretallet fik i Berlin i december 1940, skal nævnes her afslutningsvis: Allerede i sommeren 1940 havde tyskerne besluttet sig for at iværksætte et angreb mod

Den hurtige danske indstilling af al modstand om morgenen den 9. april 1940 – her illustreret ved danske soldaters afvæbning i Bjergskov ved Kliplev – gav Danmark en særstatus i det tysk-besatte Europa som »fredsbesat«, d.v.s. med det indre styre formelt intakt. Foto: Ludwig von Münchow, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Sovjetunionen, og man var helt på det rene med, at dette angreb ville kræve en militær kraftanstrengelse. Derfor gik det ikke an, at mange tyske tropper var bundet i Danmark på grund af en ustabil politisk situation i landet. Altså støttede man samarbejdspolitikken i Danmark. Og en grænserevision ville efter al sandsynlighed trække tæppet væk under samarbejdspolitikken.

Dette betød naturligvis ikke, at Tyskland havde noget imod en grænserevision, men man var på den anden side ikke villig til at betale en nævneværdig pris for den. Spørgsmålet ville f.eks. kunne ordnes i forbindelse med den såkaldte »nyordning« af Europa. Denne holdning gjorde sig gældende besættelsen igennem, indtil de svindende udsigter til en tysk sejr helt fik spørgsmålet til at glide i baggrunden.

Fra dansk side kunne man imidlertid aldrig føle sig sikker på, at grænsespørgsmålet var lukket, og den uforudsigelighed var omvendt det tyske mindretals håb. Mindretallet håbede, at offervilje, sådan som den især kom til udtryk gennem hvervningen af mindretallets unge til tysk krigstjeneste, ville blive belønnet med den forjættede grænserevision. Men den dansk-tyske grænse blev som den eneste Versailles-grænse ikke revideret, så også i denne sammenhæng kan Danmark karakteriseres som et særtilfælde i det tysk-besatte Europa. En særstatus, der entydigt kan føres tilbage til den danske accept af det tyske memorandum af den 9. april 1940 og den deraf følgende »fredsbesættelse«.

Sindelagskamp og samarbejdspolitik

Af Hans Schultz Hansen

Indledning

Når man følger den stadig meget levende debat om Danmark under den tyske besættelse 1940-1945, opdager man, at den igen og igen kredser om modsætningen mellem »samarbejdspolitik« og »modstandskamp«. Som regel med en politisk eller moralsk stillingtagen til fordel for modstanden; det er efterhånden sjældent, at nogen vedkender sig samarbejdspolitikken. Diskussionen afspejler dermed holdningen blandt danskerne i 1945. Derimod optog begreberne samarbejde og modstand næppe den menige dansker i den første tid af besættelsen. I 1940 var denne diskussion i hvert fald begrænset til helt små kredse. Det store flertal af befolkningen havde – eller måske rettere fik – dengang et ganske anderledes indre billede af de grundlæggende modsætninger. For gennemsnitsdanskeren anno 1940 gik skellet mellem på den ene side det folkelige, danske fællesskab, der håbede og troede på et endeligt tysk nederlag, og på den anden side de få danske nazister og nazisympatisører, som både ønskede og regnede med, at tyskerne ville vinde krigen. På den modsatte fløj blev kommunisternes forhold til det folkelige fællesskab anset for problematisk på grund af Hitler-Stalin-pagten – indtil Tysklands angreb

på Sovjetunionen den 22. juni 1941 bragte DKP over i den nationale lejr. Det brede danske fællesskab udgjorde efter denne synsvinkel det helt overvældende flertal af befolkningen, outsiderne kun et par procent.

I Sønderjylland så denne model noget anderledes ud. Kommunisternes betydning var her helt marginal, men først og fremmest udgjorde tilhængerne af en tysk sejr bedømt ud fra folketingsvalget i april 1939 omkring 20 % procent af befolkningen. Det var de 15-16 % mindretalstyskere, som slet ikke fandtes i det øvrige Danmark, og de omkring 5 % danske nazister, der stod stærkere i Frits Clausens sønderjyske hjemstavn end nord for Kongeåen. Denne forskel mellem Sønderjylland og det øvrige Danmark er den ene væsentlige grund til, at den danske befolkning her gennemgik en noget anden udvikling end nord for Kongeåen. Den anden væsentlige grund var truslen om en flytning af grænsen i nordgående retning. Selv om den umiddelbare trussel aftog efter den 28. juni 1940, bestod grænseflytningen som en latent risiko, i det mindste så længe Tyskland havde overtaget i krigen, d.v.s. indtil årsskiftet 1942/43. Det var i hvert fald, hvad man på dansk side måtte tage højde for. Trods de tyske tilsagn fra

den 9. april 1940 om at respektere Danmarks territoriale integritet. For havde Hitler ikke før sveget sine egne løfter?

Disse særlige forudsætninger i forhold til det øvrige land fik to virkninger. Den ene var den forstærkede sindelagskamp mellem dansk og tysk, hvor sønderjyderne blev et forbillede for organiseringen af kampen for danskhedens og demokratiets overlevelse i hele Danmark. Den anden var en særlig stærk tilslutning til den danske regerings samarbejdspolitik overfor besættelsesmagten, såvel hos de politiske og nationale ledere som i den brede befolkning.

Stemningen i foråret 1940

Den danske befolkning i Sønderjylland reagerede chokeret, men fattet på det tyske overfald den 9. april 1940. Det billede tegnes temmeligt ens fra sogn til sogn i de beretninger, som Historisk Samfund for Sønderjylland i 1946 indsamlede om besættelsestiden. Ordene »nedtrykt« og »nedslået« går tit igen. Der var forståelse for, at man på dansk side havde opgivet kampen, men samtidig harme over den tyske invasion, f.eks. i Bov sogn, hvor tyskernes nedskydning af de tre gendarmer gjorde folk særlig vrede: »Stemningen den 9. april og den første tid var nærmest nedslået. Det hele var jo så uvist. Ville tyskerne nu oprette den gamle Kongeågrænse, og skulle nu vore unge med igen og kæmpe for en sag, som ikke var deres. De kom jo med gode løfter og ville beskytte os, men vi der kendte dem,

viste jo godt, at når vi ikke ville lystre dem, skulle vi nok få det at mærke. Alle danske var harmfulde over deres kontraktbrud [i forhold til ikke-angrebspagten], og bad kun om, at de snart måtte forsvinde igen. Det hele så så håbløst ud. Enhver passede sit sådan som vor konge bød, og så måtte Vorherre råde for resten«.

Da det blev klart, at en grænseflytning ikke umiddelbart forestod, vakte det nogen lettelse. F.eks. i Vilstrup sogn: »En trøst i hele nøden syntes vi dog, at der var i det, at det ikke var Sønderjylland alene, det gik ud over, men at vi delte skæbne med hele det øvrige land«. Dette forhold synes i nogen grad at have genrejst stemningen efter den første forskrækkelse, således i Egvad sogn: »Men efterhånden som dagene gik og det så ud til at gå forholdsvis roligt af, slog stemningen lidt efter lidt om, og den gamle forhåbningsfuldhed og det lyse syn på fremtiden, som gennem udlændighedstiden holdt modet oppe hos sønderjyderne, fik igen tag i folk«. Der var i Bov og Egvad og sikkert også andre steder en fornemmelse af, at man havde prøvet det hele før.

En særlig stemningsfaktor var det tyske mindretals optræden den 9. april og derefter. F.eks. i Burkal sogn: »Stor var dog harmen over begivenhederne og især hjemmetyskernes reaktion. Sent vil det glemmes«. Den larmende glæde over den tyske invasion blandt de fleste i mindretallet gav de dansksindede et sted at rette deres vrede hen. Måske var de derfor mindre orienteringsløse end i det øvrige land.

Derudover var fronterne i forvejen trukket hårdt op i Sønderjylland. Straks i 1933 var der stiftet to slagkraftige organisationer til værn mod de slesvig-holstenske nazisters og det tyske mindretals grænseflytningskrav. Den ene var Grænsesoggenes Danske Samfund med lokalforeninger i hvert sogn i »den truede firkant« mellem Højer, Løgumkloster, Aabenraa og Gråsten og en fællesorganisation med direktør Martin Hammerich som formand. Danske Samfund havde som mål at få alle dansksindede i grænseområdet som medlemmer. Den anden organisation var Det unge Grænseværn, en overbygning på ungdomsorganisationerne med Peter Marcussen som den ledende skikkelse for en betydelig kreds af aktivistiske unge. Den danske front omfattede endvidere Dansksindede sønderjyske Krigsdeltagere fra 1936 og Arbejdernes Sønderjyske Landsforening fra 1938. Og så var der de to gamle nationale foreninger, Sprogforeningen og Sønderjydsk Skoleforening, der havde rent kulturelle opgaver, og Landeværnet, der gav lån til dansksindede landmænd i grænseområdet.

Konfrontationen mellem dansk og tysk blev især skærpet under valgkampen op til folketingsvalget den 3. april 1939, hvor mindretallet spillede på Hitlers udenrigspolitiske triumfer som oplæg til en grænseflytning mod nord og benyttede nazistisk inspirerede valgkampsmetoder. Som forberedelse til valget dannede man i januar 1939 et koordinerende organ »Dansk Samråd« bestående af de danske og demokratiske sønderjyske rigsdagsmænd, formændene for de

samme politiske partier i den sønderjyske amtskreds, de danske redaktører og formændene for de nationale foreninger.

I denne kreds holdt man det første møde efter besættelsen den 11. maj 1940, hvor man diskuterede det folkelige arbejde under de nye vilkår. Formanden, folketingsmand og redaktør A. Svensson fra Haderslev, udtalte her: »Arbejdet burde sættes i gang så hurtigt som muligt, for folk trænger til at komme sammen. Det gælder om, at vi fast og frimodigt opfører os som danske i et dansk land«. Svensson henstillede til formændene for de nationale organisationer, at de tog sig af sagen. Hans Jepsen Christensen, landstingsmand og formand for Sønderjydsk Skoleforening, var enig: »Det må være opgaven at føre beviset for, at vi ikke føler os lammet«. Redaktør N. J. Nielsen fortalte om gode erfaringer fra et nationalt møde i Haderslev og tilføjede: »Der skabes ingen tyskere i denne tid«.

Mødet viste vilje til handling, men noget konkret kom der ikke ud af det. Inden for Grænsesoggenes Danske Samfund var der imidlertid allerede initiativer på vej. Den 22. april døde fællesorganisationens formand, direktør Martin Hammerich. Da han nogle dage senere blev bisat fra Løgumkloster kirke, gav det anledning til, at en række nationale ledere drøftede fremtiden. Her vedtog de på kirkegården at udvide Danske Samfunds virkefelt til hele landsdelen, d.v.s. at oprette Danske Samfund i alle sønderjyske sogne og skabe en større fællesorganisation. På det efterfølgende bestyrelsesmøde den

Den trykkede stemning blandt de danske sønderjyder efter den 9. april 1940 afløstes i forsommeren af en forstærket national samling. Blandt de første tegn på denne var afsløring af mindesmærker for de faldne soldater og efterfølgende sammenkomster i de lokale forsamlingshuse. Her afsløres mindestenen for menig F. Nielsen fra Fruens Bøge i Sønder Hostrup den 30. juni. Det er den faldnes far, som taler. Samme dag blev der afsløret mindesten i Bjergskov og Hokkerup. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

6. maj 1940 blev gdr. Hans Andersen fra Kongsbjerg ved Abild valgt som ny formand. Han var i forvejen formand for Landeværnet. Samtidig blev cand.mag. Troels Fink knyttet til Danske Samfund som sekretær. Og derefter gik arbejdet i gang. Resultaterne skal vi siden vende tilbage til.

Det unge Grænseværn skiftede i begyndelsen af maj 1940 navn til »Dansk-Nordisk Ungdomsforbund«. Navneskiftet afspejlede det øgede nordiske engagement – flere sagde sværmeri – hos Peter Marcussen og hans nære medarbejdere, og det var forberedt før den 9. april. Selv sagde Peter Marcussen, at det nye navn skulle modvirke nazisternes forsøg på at monopolisere »det nordiske«. Men med den dårlige timing kom det nye navn til at virke psykologisk uheldigt, da det signalerede en flugt fra de påtrængende opgaver ved grænsen.

Reelt fik uenigheden om det nye navn næppe praktisk betydning for foreningens arbejde. Og i månederne april-maj-juni var der nok andet, som manifesterede de danske sønderjyders fortsatte sammenhold og bekendelse til Danmark. Det var rejsningen først af foreløbige trækors og siden af rigtige mindsten for de faldne fra den 9. april, i første omgang ved Bredevad, Bjergskov, Sønder Hostrup og Hokkerup. Det var Historisk Samfund for Sønderjyllands årsmøde den 26. maj 1940, hvor formanden, amtslæge H. Lausten-Thomsen sagde: »Vi håber ad åre atter at kunne mødes og fortsætte vort kulturelt betydningsfulde arbejde som frie mennesker i

Enhver Dansk er Tillidsmand
for den danske Sag!

Slut op om Sønderborg danske Samfund!

Det bør være Pligt for enhver dansk Mand og Kvinde i vor By at slutte op omkring vor største lokale Organisation paa det nationale Arbejdes Omraade. Tiden kræver Sammenhold og fælles Vilje! Skal vi løse de Opgaver, der naturligt stilles os, maa vi styrke og bevare en enig dansk Front som Udtryk for, at vi er Danske og vil vedblive at være Danske.

I denne Tid vil vore Tillidsmænd optage et nyt Arbejde for at faa alle med. Men enhver Dansk er Tillidsmand for vor Sag. Derfor maa alle virke for Tilgang til Sønderborg danske Samfund. Mand, Hustru og alle voksne Børn i Familien skal slutte op i Rækkerne. Vore Tillidsmænd og Det danske Kontor, Telefon 521, modtager Indmeldelser.

SØNDERBORG DANSKE SAMFUNDS BESTYRELSE:

Kai Edv. Larsen, Red., Formand	Frede Nielsen, Red., Næstformand	H. Bahnsen, Toldk., Sekretær
H. P. Hansen, Trafikass., Kasserer	Morten Mortensen, Arbejder	Andreas Clausen, Boghandler
Valborg Jørgensen, Kontorist	Hans Mathiesen, Kontorist	
Jørgen Otsen, Landstingsmand	Holger Hollensen, Købmand	J. Nørreby, Lærer

Dv-Po Tr.k.

I sommeren 1940 påbegyndtes udbygningen af Grænseorganenes Danske Samfund til en national masseorganisation for hele den sønderjyske landsdel. Her ses en opfordring til indmeldelse i Sønderborg danske Samfund. Den viser organisationens bomærke med Skamlingsbanken og gengiver underskrifterne fra medlemmerne af bestyrelsen, der repræsenterer byens forskellige politiske og sociale afskyninger. Original i Museet på Sønderborg Slot.

vort eget frie land«. Det var mindefesten for A. D. Jørgensen den 11. juni i Gråsten med over 250 deltagere, hvor byens store søn blev fremhævet som en skikkelse, der i trange tider ikke havde mistet håbet og troen på folkets fremtid. Og det var omgåelsen af Justitsministeriets forbud mod at fejre 20-året for Genforeningen, som blev meddelt i sidste øjeblik i middagsradioavisen på selve genforeningsdagen den 15. juni 1940. I Aabenraa aflyste Danske Samfund loyalt den annoncerede genforeningsfest for så i stedet i bedste »drillestil« fra fremmedherredømmets tid at holde en mere diskret »Valdemarsfest« til minde om Danebrog; som bekendt er den 15. juni jo også flagets dag. Og i Dybbøl blev festen bare flyttet til tre private hjem.

Stemningsdyk og revner i den nationale front juni-juli 1940

Den danske befolkning i Sønderjylland kom sig altså snart over forskrækkelsen den 9. april. Troen på, at tyskerne ville tabe krigen til sidst, synes udbredt. F.eks. hed det i Historisk Samfunds beretning fra Bylderup sogn: »Fra første færd af var der dog mange danske, som ikke regnede med, at tyskerne ville kunne vinde krigen endeligt«. Også fra Ulkebøl meldes om en fast tro hos de danske på, at englænderne ville vinde tilsidst. Man havde jo erfaringen fra første verdenskrig at bygge på. Denne indstilling, der ret beset i de første par år af krigen mest af alt berod på ønsketænkning, bestod som noget sær-

egent for Danmark urokkeligt krigen igennem hos det helt store flertal af befolkningen. Måske som et vidnesbyrd om en grundlæggende realitetsfornægtende national karakteregenskab, der her fik positive følger.

I midten af juni 1940 blev troen ellers sat på prøve. Stemningen fik et nyt dyk efter Frankrigs militære og politiske sammenbrud med den endelige kapitulation den 22. juni. Fra Skodborg hedder det i beretningerne indsamlet af Historisk Samfund: »Navnlig gjorde Frankrigs fald et stort og smerteligt indtryk på befolkningen«. Det rystede mange, ikke mindst deltagere i første verdenskrig, som havde kæmpet sig frem og tilbage i det nordvestlige Frankrig fod for fod, at den ene af vestmagterne således kunne slås ud af tyskerne i lynkrigstempo.

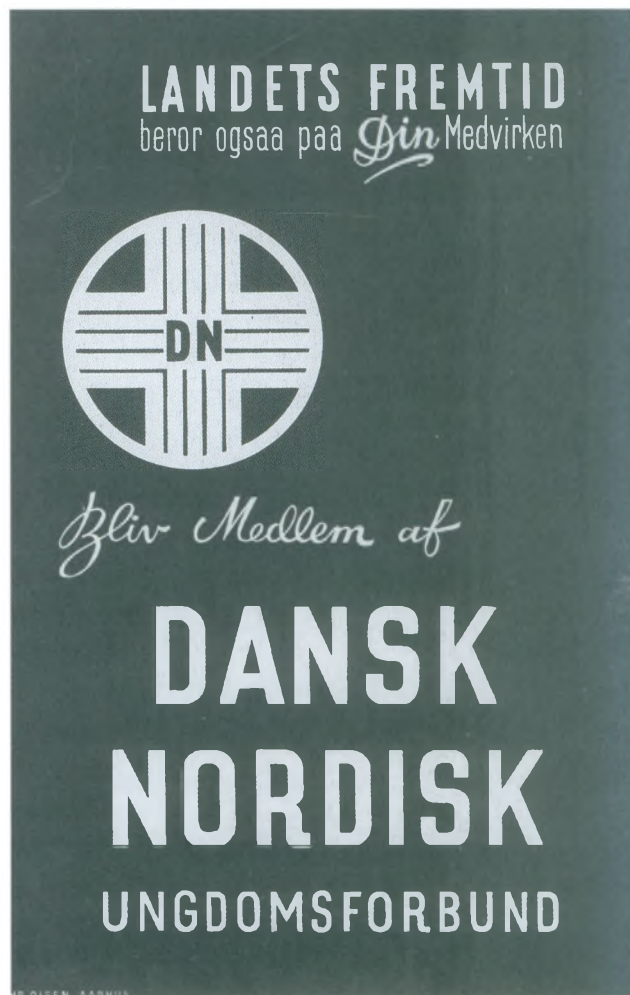
Den alvorlige situation prægede mødet i Dansk Samråd den 16. juni. Den aldrende proprietær J. H. Schmidt fra Vojensgård sagde her: »Det gælder i den nuværende situation om at optræde værdigt, sådant som vi er til enhver tid som danske. Jeg håber, at der holdes, hvad der er lovet os [af tyskerne den 9. april], men jeg tror det ikke. Holdes det, er det en lykke for os, selv om vi ikke har fortjent det. Men skulde det ske, at løftet bliver brudt, så har vi før prøvet at kæmpe for vort modersmål og vor jord. Vi skal ikke opgive håbet. Vi er danske, og vi vil vedblive at være danske. Skulle vi gå tabt, skal vi nok komme tilbage igen«. Det fremtidsperspektiv, der tegnede sig for J. H. Schmidt, var med andre ord en gentagelse af sønderjydernes 56 år lange

nationalitetskamp 1864-1920, nu blot for hele Danmark. Sådan så mange andre også på det. »Nu er vi alle sønderjyder«, hed det på denne tid ofte nord for Kongeåen.

Folketingsmand Jørgen Gram pegede i samme møde på den overhængende fare for nazistiske indgreb i folkestyret: »Faren for en omgåelse er tilstede. Vi ved, at der er folk, der er fristet til at gå ind i det tyske livsrum, og at der skal tilrettelægges noget i det danske folk, vi ikke har brug for«. Hermed mente Jørgen Gram ledende L.S. folks fraternisering med kredse i besættelsesmagten for at opnå økonomiske fordele. Ifølge Jørgen Gram måtte man nu skamme sig ved at stå i L.S. (Landbrugernes Sammenslutning). Men det skulle blive værre: På et repræsentantskabsmøde i Århus den 17. juni vedtog L.S. at gå i samarbejde med Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti (DNSAP) og deres sympatisører i Bondepartiet om at få afskaffet det partipolitiske system og få det afløst af en regering under L. S. formanden Knud Bach. De sønderjyske delegerede havde som nogle af de eneste talt imod resolutionen, men var blevet nedstemt.

Situationen var ikke ufarlig. Ifølge en beretning fra Broager sogn kunne der i landbefolkningen her og der spores positive holdninger til besættelsesmagten: »Naturligvis var antipatien mod tyskerne afgjort, men der blev fra mange sider – navnlig fra landboside – talt om den »mønsterværdige optræden«, de tyske soldater udviste«. Og det sidste var jo rigtigt! Fra

Det vakte en del kritik, da Det unge Grænseværn i begyndelsen af maj 1940 skiftede navn til Dansk-Nordisk Ungdomsforbund. Mange frygtede, at DNU ville glemme arbejdet i grænselandet. Sådan kom det dog ikke til at gå. Her ses en opfordring til indmeldelse med foreningens bomærke, det nordiske femkors, d.v.s. korsene fra de fem nordiske landes flag samlet i ét. Landsarkivet for Sønderjyllands tryksagssamling.

Agerskov peges på L. S. folkene, der håbede på bedre priser, og på manges beundring for de tyske sejre. Endnu var der rundt omkring en del, der så skævt til det parlamentariske system og dets håndtering af landbrugskrisen og massearbejdsløsheden.

De følgende dage, uger og måneder viste dog, at der blandt flertallet af de sønderjyske L.S. folk var modvilje mod samarbejdet med de hele og halve nazister. Nogle undsagde straks L.S. offentligt og meldte sig ud. I slutningen af juni og begyndelsen af juli vedtog de fire sønderjyske L. S. amtsorganisationer erklæringer, hvori de krævede, at L. S. fastholdt den partineutrale linje. I august meldte den sønderjyske L. S. leder Peter Nielsen, Refsø, sig ud af Bondepartiet. I september meldte L. S. i Haderslev amt med amtsformanden, statshusmand A. Wormsdorff fra Rougstrup, i spidsen sig kollektivt ud af hovedorganisationen og fortsatte i stedet som selvstændig forening. I Aabenraa og Sønderborg amter var billedet mere broget, men amtsformændene gdr. Peter Agertoft fra Varnæs og gdr. Chr. Schmidt fra Dybbøløsten nedlagde deres poster i protest mod Knud Bach. I Tønder amt ville amtsformanden Jens Lassen ikke tage afstand fra Knud Bach, men ønskede den gamle upolitiske linje opretholdt. Selv om viljen til helt at bryde med L.S. ikke fandtes hos alle medlemmer i Sønderjylland, må det vurderes, at der kun blev tale om få fraspaltninger fra det danske fællesskab på den konto.

Den nationale stemningsbølge sensommer og efterår 1940

Det traditionelle sønderjyske standpunkt var i det store hele usvækket. Til Sprogforeningens og Skoleforeningens årsmøde den 7. juli i Tinglev var lokalerne fyldt til trængsel. Lausten-Thomson udtalte her: »Vi vil blive ved med at leve som danske mennesker i Sønderjylland, hvordan tingene end bliver, hver vil vi gøre vor indsats«. Bibliotekar Jacob Petersen stemte i: »Der er ikke tid til højstemte toner, men der er i sandhed heller ikke tid til klynk og klage«. Og Jepsen Christensen kom med denne opfordring: »Lad os gå hjem herfra og dér være med til at rejse det Dannevirke, der alene kan bære vort folk frelst gennem tiden«.

Endnu på dette tidspunkt gik sønderjyderne foran i den nationale samling. Det var der flere grunde til. For det første var den danske forsvarsfront her allerede udbygget før krigen. For det andet var det hovedsagelig her, kampene den 9. april havde fundet sted, og mindretallets varme velkomst til de tyske tropper havde provokeret mange. For det tredje manede mindretallets grænseflytningskampagne til yderligere dansk sammenhold. For det fjerde spillede erfaringerne fra fremmedherredømmets tid en rolle. Dermed overså man ganske vist, at det forbryderiske nazistyre i Tyskland var ganske anderledes end kejsertidens lov og orden stat, men den erkendelse spærrede den særlige danske besættelsesordning foreløbig for. Og for det femte og sid-

ste: Blandt sønderjyderne stod de nationale symboler stadig i en høj kurs, her kunne man de nationale sange udenad, og her faldt de højtidelige ord om konge, folk og fædreland nok mere naturligt i munden end nord for Kongeåen, hvor de forekom mange gammeldags eller endog suspekter.

I løbet af august-september 1940 kom »det gamle land« imidlertid på omgangshøjde med sønderjyderne i opbygningen af det nationale sammenhold. Det første synlige tegn på dette var alsangen. Den begyndte i Ålborg i juli måned 1940 og blev et landsfænomen i august, godt hjulpet frem af radioen. Sønderjyderne kom også med. I Haderslev sang 6000 mennesker den 13. august på Damhalvøen i Haderslev. Redaktør Svensson talte og der blev sendt et telegram til kong Christian, som det var skikken ved alsangstævnerne. Den 22. august blev alsang under åben himmel forbudt, men så rykkede man bare indendørs. Den 1. september var fælles alsangdag i hele landet, som også fik stor tilslutning i Sønderjylland. Denne dag og den nærmest følgende tid samlede alsangen omkring 1500 i Aabenraa og 3-4000 i Sønderborg, mens udfaldet i Tønder blev noget mere beskedent med 750. Men også de mindre byer kunne. I Tyrstrup og Christiansfeld samledes 900, i Rødding og Gram 700, i Augustenborg 5-600, i Løgumkloster 300, i Skodborg og Øster Lindet et par hundrede, i Jels og Fole omtrent det samme. Mange steder var alsangen arrangeret af Danske Samfund.

3-4.000 til Alsangstævne i Gaar

En stemningsfuld Begivenhed i Kasernens Gymnastiksal

Det er svært at sige, hvor mange, der var til Alsangstævne i Sønderborg Kasernes Gymnastiksal i Gaar Eftermiddags, men vi vil antage, at Tallet har ligget over de 3000. I hvert Fald var hele den vældige Sal fyldt til sidste Plads. Folk stod Skulder ved Skulder, Hoved ved Hoved, unge og ældre, Børn og Voksne i broget Flok, et vældigt Gennemsnit af Sønderborgs danske Befolkning, som i en Timestid havde ønsket at vederkvæge Sind og Tanker ved den Rigdom, der ligger gemt i vore nationale Melodier.

Stævnet indledes med en kort Tale af Formanden for Dansk Samfund, Oberst P. Chr. Pedersen, der paa alle de indbydende Foreningers Vegne havde arrangeret Stævnet.

Og derefter tog man fat paa Sangen under Lektor Chr. Ottosens Ledelse. Spejdere og FDFer havde uddelt Sanghefterne, der var blevet gratis leveret af Social-Demokraten og Dybbøl-Posten, og vældigt bruste Sangen fra Tusinder af Struber. Organist Haakon Elmer akkompagnerede paa Flyglet, og Lektor Ottosen svingede Taktstokken, saa det var let at følge med. Man indledte med »Giv mig Gud en Salmetunge« og gik derefter over til en Række nationale Melodier, »Den danske Sang«, »I Danmark er jeg født«, »Du skønne Land«, »Jylland mellem tven-de Have« osv., osv. Indmellem de enkelte Numre gav Lektor Ottosen gode Sangraad, og i Pausen mellem de to Hovedafdelinger gav han smukt Udtryk for sine Følelser for den danske Folkesang, der har faaet en Renæssance. Han udbragte et kraftigt Leve for den danske Folkesang.

Efter sidste Afdeling, der sluttede med »Vort

Modersmaal er dejligt«, takkede Oberst Pedersen alle, der havde medvirket ved Stævnet, ogsaa Publikum, som i saa rigt Maal havde efterkommet Indbydelsen. Obersten sluttede med at udbringe et Leve for Danmark, at det atter snart maa blive frit og uafhængigt....

Spontant istemte Forsamlingen »Der er et yndigt Land«, og dermed sluttede den uforglemmelige Begivenhed.

-vl.

Kilde: *Hejmdal* 16.9.1940

Var alsangen en stærk manifestation af det nationale sammenhold, blev kong Christian 10.s 70-års fødselsdag den 26. september 1940 helt overvældende. I Sønderjylland blev dagen fejret med møder i hver eneste by og sogn, gerne med Danske Samfund som arrangør og med det obligatoriske kongetelegram som en fast bestanddel. I Aabenraa samlede festen 12-1300 deltagere, i Tønder 800, og i Haderslev blev den fejret hele fem forskellige steder, i Sønderborg tre. Med fødselsdagen nåede kongedyrkelsen sit højdepunkt – og det vil ikke sige så lidt! Kongedyrkelsen var grundlagt efter den 9. april med kong Christians fortsatte morgenridt gennem Københavns gader. Den blev næret af forlydender om kongens antityske sindelag, yderligere underbygget af talrige anekdoter, sat på vers af store og små nationale poeter og markedsført af pressen og af forlag, der udgav kongebøger og kongesangbøger. Og dertil kom kongemærket i mange varianter til høje såvel som til lave priser.

Kongen blev symbolet på, at Danmark stadig eksisterede som en suveræn stat. På trods af – eller måske netop fordi – realiteterne var anderledes. Og heri lå på én gang hele den nationale samlings styrke og svaghed, nord som syd for Kongeåen. Dens fortjeneste var, at den overhovedet var der og at den indoptog alle, som ville være med i det danske fællesskab. Dens begrænsning var den indadvendte kredsen om dankheden, mens nazismen i den rå verden udenfor truede med at besejre demokratiet.

Også på det organisatoriske plan manifesterede den nationale samling sig i hele landet. Dansk Ungdomssamvirke blev dannet i september-oktober 1940 med kirkehistorikeren, professor Hal Koch som formand. Det omfattede de fem samarbejdende demokratiske partiers ungdomsorganisationer og en række upolitiske ungdomsforeninger. På samme tid blev »De ældres Råd« skabt som et løst netværk hovedsagelig med rod i det grundtvigske miljø. Denne organisation ydede støtte til det folkelige arbejde og fik derudover betydning som en uformel kanal for udveksling af informationer bag om den frie presse og radio.

Sindelagskampens fortsættelse

Da kongen fejrede fødselsdag, var krigen så småt gået ind i en ny fase. Slaget om England var kulmineret i midten af september, og Hitler havde udskudt invasionen af England. Troen på en afsluttende britisk sejr blev en lille bitte smule

De sønderjyske Danske Samfunds fællesorganisation blev leder af en hovedbestyrelse. På dette billede fra 1946 taget foran Folkehjem i Aabenraa ses en række af de personer, der spillede en stor rolle for det danske arbejde under besættelsen. Det er bl.a. højskoleforstander Hans Lund fra Rødding (nr. 4 fra venstre), sekretær og redaktør Kai Edvard Larsen fra Sønderborg (nr. 8), formand og gårdejer Hans Andersen fra Kongsbjerg (nr. 10), sekretær og lektor Troels Fink fra Århus (nr. 12) og pastor N. P. Nielsen fra Højer (nr. 16). Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

mindre ønsketænkning. Sommerens mange spekulationer om en »nyordning« af Europa under tysk førerskab rykkede samtidig en anelse på afstand. Og faren for et nationalt og ideologisk jordskred var afværget, om end der stadig var

risiko såvel for en grænseflytning som for en nazistisk deltagelse i regeringen. Alligevel er det rimeligt at skildre sindelagskampen frem til 1943 i lidt grovere træk.

Udbygningen af Danske Samfund skete med

Medlemmer i De sønderjyske Danske Samfund 1942.

henblik på at tage det arbejde op, som på enkelte lokaliteter ikke blev udført af andre nationale foreninger. Denne proces var stort set fuldført ved årsskiftet 1940/41. Fællesorganisationen var da udvidet under det nye navn De

sønderjyske Danske Samfund. Der var Danske Samfund i alle sogne med undtagen af tre på Als, som snart kom med. Medlemstallet var 63.000, heraf 23.000 i grænseområdet inklusiv de nordlige sogne i Tønder amt. I de kommen-

de år steg medlemstallet yderligere, til 74.000 i 1942 og til 79.000 i 1943 og 1944. Danske Samfund blev dermed den største nationale forening nogensinde i det dansk-tyske grænseland. Medlemstallet nåede lige så højt som antallet af danske stemmer ved valget i april 1939. Dermed blev et andet vigtigt formål med udvidelsen nået: At dokumentere danskhedens fortsatte dominans i Sønderjylland, dersom en grænseflytning blev sat på dagsordenen. Danske Samfund udgjorde så at sige en daglig folkeafstemning!

En tilsvarende mobilisering skete i øvrigt på tysk side. Her var Bund für deutsche Kultur den største organisation, og den nåede op på ca. 14.000 medlemmer i løbet af 1941. Også det svarede ret nøje til stemmetallet i 1939. Resultatet af anstrengelserne på begge sider var altså et uændret nationalt styrkeforhold. Det samme viser udviklingen i skolernes elevtal. De tyske elevers andel var stort set konstant. Den lille stigning på knap 2 %, der var fra 1939 over 1940 til 1941, kan forklares med udbygningen af det tyske privatskolevæsen. Alene i 1941 blev der indviet 7 nye tyske skoler, det følgende år 2.

Også på dansk side rejste man nye nationale bygningsværker. 1940-45 blev der indviet forsamlingshuse i Over Jerstal, på Årø og i Skrave, Frørup, Sølsted, Fårhus, Marstrup, Rise, Kliplev, Kegnæs, Tønder og Notmark, og kort efter befrielsen fulgte Dybbøl og Vilstrup. I alt udspandt 14 nye forsamlingshuse af besættelsesårene.

Samarbejdspolitikken

Lige fra besættelsens første tid og frem til dens slutning blev der således fra sønderjysk-dansk side gjort alt for at udnytte de muligheder, som fandtes for at styrke den danske position i sindelagskampen. Set i en europæisk sammenhæng var det enestående muligheder. I Danmark kunne man offentligt kritisere de danske nazister og det tyske mindretal. Med ret få indskrænkninger udfoldede foreningslivet sig som før besættelsen, nye foreninger blev stiftet og nye aktiviteter som alsang og siden algang blev sat i værk. Den nationale samling foregik stort set uhindret af besættelsesmagten. Det skyldtes, at Danmark den 9. april tog imod det tyske tilbud om en fredsbesættelse. Man gik ind på – under protest ganske vist – at ordne landets forhold i henhold til den stedfundne besættelse, som det hed i regeringens svar på det tyske memorandum, hvor besættelsesmagten havde stillet i udsigt, at den ville respektere Danmarks territoriale integritet og politiske uafhængighed.

Det danske svar grundlagde *samarbejdspolitikken*. Dette ord har siden fået en odiøs klang i den offentlige debat. Det skal her bruges ganske neutralt som betegnelsen på den politik, der gik ud på at redde det danske samfundssystem mest muligt uskadt gennem krigen ved at tilpasse sig de vilkår, som den tyske besættelsesmagt i sin almagt satte.

Samarbejdspolitikken fik en særlig begrundelse i Sønderjylland: Grænsen af 1920. Derfor

Det nationale styrkeforhold mellem dansk og tysk forblev i det store hele upåvirket af besættelsen. Således var andelen af skolebørn undervist i de tyske skoler nærmest konstant. En mindre stigning fra 1939 over 1940 til 1941 skyldtes den forcerede udbygning af det tyske privatskolevæsen. De tyske privatskoler var i frontlinjen for udbredelsen af den nazistiske ideologi, således privatskolen i Skærbæk (indviet 1931), der her agiterer for »tysk sejr på alle fronter«. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

ville de sønderjyske samarbejdspolitikere for enhver pris undgå at fremprovokere en grænseflytning ved det, der i kong Christians proklamation af 9. april blev betegnet som »uoverlagte handlinger eller ytringer«. I stedet skulle man med ordene fra samme proklamation »vise en fuldtud korrekt og værdig optræden«. Eller som A. Svensson sagde i mødet i Dansk Samråd den 11. maj: »I den tid, vi nu var inde i, gjaldt det om at skabe nationalt sammenhold og bevare den sindets rolige styrke, som betyder så meget i

hårde tider«. Altså et både-og: Sindelagskamp og samarbejdspolitik. De to kan i virkeligheden ikke skilles ad. Samarbejdspolitikken skærmede af for en videreførelse af sindelagskampen. Og den måde, som sindelagskampen blev ført på med masseorganisering efter det traditionelle sønderjyske kulturkampsmønster, bidrog på sin vis til en disciplinering af den danske befolkning ved at lede de stærke nationale følelser ind i kontrollerede baner.

Dansk Samråd blev det sønderjyske centrum for samarbejdspolitikken. Formanden, redaktør Svensson var en af samarbejdspolitikens sikre sønderjyske støtter – blandt politikerne sammen med Hans Jepsen Christensen, blandt embedsmændene sammen med amtmand og politiadjutant Kresten Refslund Thomsen og amtmand Otto Didrik Schack. Ingen af dem var tyskvenlige; det vidste enhver, som kendte til deres fortid. De følte et tungt ansvar for grænsen, og navnlig Refslund Thomsen var sat på en meget vanskelig post som regeringens øverste politimester i det sønderjyske.

I politimestrenes månedlige indberetninger til statsadvokaten for særlige anliggender i København, der tog sig af sager i relation til besættelsen, lød det igen og igen i de første år af besættelsen, at befolkningen udviste disciplin og at det lokale samarbejde med værnemagten forløb tilfredsstillende. Dog nok med en større reservation end i det øvrige land. Da indenrigsministeren i august 1940 udstedte det såkaldte »amtmandscirkulære«, der tilskyndede amt-

Hvem var hvem i sindelagskamp og samarbejdspolitik

Medlemmer af Dansk Samråd:

Rigsdagsmænd:

Erik Appel, domæneforpagter, Ellehus (V);
 Jørgen Gram, gårdejer, Gabøl (V);
 H. Hinrichsen, arbejdsmand, Aabenraa (A);
 Jens Høyer, forpagter, Billeslund (V);
 Hans Jepsen Christensen, gårdejer, Høgsbro (V), for-
 mand for Sønderjysk Skoleforening;
 Alfred Kristensen, overportør, Bylderup-Bov (A);
 Peter Mortensen, maskinarbejder, Haderslev (A);
 Jørgen Møller, typograf, Haderslev (A);
 J. P. Nielsen, redaktør, Dynt (A);
 Jørgen Otsen, bogtrykker, Sønderborg (C);
 Peter Petersen-Røj, domæneforpagter, Røj (C);
 Max Schaumann, fabrikant, Haderslev (C);
 A. Svensson, redaktør, Haderslev (C), formand for
 Dansk Samråd i det meste af besættelsestiden

Formænd for partierne i den sønderjyske storkreds:

Oluf Pedersen, sekretær, Aabenraa (A);
 L. Clausen, gårdejer, Olufskær (C);
 M. Gram, gårdejer, Københoved (V);
 Th. Lindhard, amtslandinspektør, Haderslev (B);
 Chr. Petersen, mejeriejer, Tønder (Retsforbundet)

De nationale foreninger:

Hans Andersen, gårdejer, Kongsbjerg, formand for
 De sønderjyske Danske Samfund og Lande-
 værnet;
 Troels Fink, cand.mag., Aabenraa, sekretær for Dan-
 ske Samfund;

Hans Lund, højskoleforstander, Rødding,
 Simon From, gårdejer, Fjelstrup,
 Købmand Hans Jessen, Nr. Hostrup,
 Svend A. Hanssen, gårdejer, Nørremølle,
 N. P. Nielsen, præst, Højer og
 Chr. Thygesen-Petersen, købmand, Døstrup
 - alle amtsformænd i Danske Samfund
 Peter Marcussen, lærer, formand for Det unge
 Grænseværn
 Jakob Petersen, bibliotekar, Aabenraa, formand for
 Sprogforeningen
 J. Lorentzen, domæneforpagter, Rønhave, Grænse-
 foreningen.

Redaktører:

Bjørn Hanssen, Aabenraa, Hejmdal;
 Niels Hansen, Aabenraa, Hejmdal;
 Morten Kamphøven, Aabenraa, Jydske Tidende;
 Kai E. Larsen, Sønderborg, Dybbølposten;
 C. Lorentzen, Haderslev;
 Frede Nielsen, Sønderborg, Sønderjyden, formand
 for Arbejderbevægelsens sønderjyske Landsfor-
 ening og for Dansk Samråd marts 1944-marts
 1945;
 N. J. Nielsen, Haderslev, Dannevirke

Ekstraordinært medlem:

Thorvald Petersen, bagermester, Tønder, initiativta-
 ger til Dansk Samråd

Fremtrædende embedsmænd:

Kresten Refslund Thomsen, amtmand over Aaben-
 raas-Sønderborg amt og politiadjutant;
 O. D. Schack, greve, amtmand over Tønder amt

Kilde: Sønderjyske Årbøger 1951, s. 30f (A. Svensson).

mændene og andre ledende embedsmænd til at pleje selskabelig omgang med værnemagts officerer, sagde Refslund Thomsen og Schack i hvert fald fra. Det mente de ikke kunne gå i Sønderjylland. Der var heller ingen politikere, embedsmænd eller folk fra sindelagskampen blandt det dusin af sønderjyder, som stod i Dansk-Tysk Forening.

Befolkningens holdning synes aldeles overvejende at være for samarbejdspolitikken. I hvert fald i dens grundlæggende princip. Fra Agerskov hedder det: »Det store flertal ønskede at gøre deres gerning i fred og ro, og så lod man regering og rigsdag »ordne« tyskerne«. Også selv om man mange steder ikke brød sig om Scavenius. Som det berettes fra Bjolderup sogn: »Mange tog Scaveniusregeringens politik til efterretning, kun få var glade for den«. Eller i Ulkebøl: »Scavenius' person virkede frastødende, men betragtedes som et nødvendigt onde«. Som noget uomgængeligt, bl.a. i Egen: »Mange håbede, at Scaveniusregeringen skulle forhale tiden for at vi ikke skulle få »norske tilstande«. Andre havde ikke tillid til regeringens arbejde«. Men de sidste var nok et lille mindretal, hvis vi skal tro på disse beretninger indsamlet i 1946 af Historisk Samfund – og det skal vi sikkert, når de i direkte modstrid med den herskende efterkrigstidens til at gøre alle danskere til store modstandskæmpere straks efter den 9. april indrømmede, at flertallet længe var for samarbejdspolitikken.

Hertil svarede, at flertalsbefolkningen gennemgående ikke lod sig provokere af mindretal-

En ledende skikkelse blandt de sønderjyske politikere var redaktør A. Svensson, Haderslev (1880-1963). Han var en veteran i det nationale arbejde og konservativ folketingsmand. Som formand for Dansk Samråd i størstedelen af besættelsestiden var Svensson en fremtrædende tilhænger af regeringens samarbejdspolitik i forhold til besættelsesmagten, da han frygtede for en grænseflytning, hvis tyskerne selv overtog styret af Danmark. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

let til chikanerier eller deciderede overgreb. Kontakterne til hjemmetyskerne var ganske vist kølet meget ned siden den 9. april, men i den første tid af besættelsen var de endnu ikke brudt helt af. I hvert fald ikke, hvis forholdene generelt var, som det berettes fra Holbøl sogn: »By-

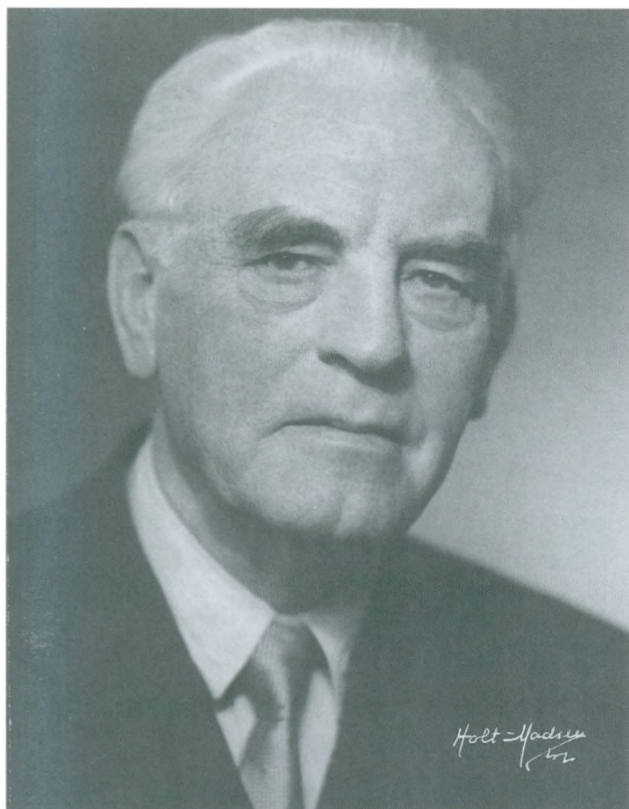
fællesskabet blev også opretholdt ved større lejligheder såsom guldbryllup eller lignende. Man var til stede, men man sad ikke just i »bunde law«. Kun når fanatikere fra begge sider stødt sammen gik bølgerne højt«. Under disse forhold kunne mindretallet ikke tilstrækkeligt overbevise fremstille sig selv som en forhadet og forfulgt folkegruppe overfor besættelsesmagten – selv om det ikke skortede på forsøg i den retning!

Den første større knast for samarbejdspolitikken blev arrestationen af de danske kommunister efter det tyske angreb på Sovjetunionen i juni 1941. Anholdelserne synes ikke at have rejst de store lidenskaber i Sønderjylland, hvor der jo heller ikke var mange kommunister. Større blev utilfredsheden ved Danmarks tiltræden til Antikominternpagten i november 1941. Den betød for Danmarks vedkommende et rent politimæssigt samarbejde om kommunistbekæmpelsen, men mange frygtede, at den indebar dansk krigsdeltagelse på tysk side, og følelsen af ubehag ved at se Danmark i selskab med Tysklands allierede og lydstaten var stærk.

I Dansk Samråd førte pagten til den første revne mellem politikerne og de nationale foreningers folk. Svensson skildrede på et møde her den 29. november 1941 den tyske trussel om opsigelse af besættelsesordningen af 9. april og sagde: »Hvad det kunne komme til at betyde for grænsen af 1920, ville formentlig ingen være i tvivl om... Ingen dansk skulle tage let på det, der var foregået. Men befolkningen måtte have

tillid til, at konge, regering og rigsdag til enhver tid gik til de nødvendige overvejelser og beslutninger med den dybeste ansvarsfølelse«. Jepsen Christensen bakkede Svensson op, og det samme gjorde landstingsmand Jens Høyer: »Vi kan ikke altid gå efter stemninger. Var vi ikke gået med, ville det være blevet ordnet uden om rigsdagen«. Den socialdemokratiske landstingsmand Alfred Kristensen var på samme linje: »Det havde været lettere at sige nej og skyde ansvaret fra sig« og sagde henvendt til kritikerne: »Har de herrer ingen tillid til regering og rigsdag, så sig kun til«. Kritikerne, det var navnlig provsterne Beyer og Høgsbro og rektor Randrup fra Tønder samt pastor N. P. Nielsen fra Højer, fandt tilslutningen til Antikominternpagten tungere end den 9. april og efterlyste nye mænd i regeringen, der kunne berede det danske folk til at gå ind under den lidelse, som ville blive resultatet af et nej. Men også Hans Andersen, formand for Danske Samfund og Landeværnet, var blandt kritikerne. Han »ville ikke være med til at berolige stemningen. Det var med største modvilje, han havde været vidne til skuespillet i Berlin«.

Uroen gik over denne gang. Sønderjyderne stod stadig bag samarbejdspolitikken. Svensson skrev i juli 1942 til Refslund Thomsen: »Stemningen blandt den danske befolkning i de sønderjyske landsdele må ganske rigtigt, som De skriver, betegnes som tyskfjendtlig, ikke i den forstand, at man i og for sig ønsker det tyske folk noget ondt, men således, at man anser et

Amtmand og politiadjutant Kresten Refslund Thomsen (1884-1960) var regeringens og dermed samarbejdspolitikens forlængede arm i Sønderjylland. Det stillede ham på en udsat post under besættelsen og indbragte ham hård kritik og bitter tilsidesættelse i befrielsesdagene i maj 1945 og derefter. Foto: Holt-Madsen i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

tyisk nederlag for nødvendigt, hvis vi skal få lov til at leve vort eget liv i den tid, der kommer«. Det skyldtes ifølge Svensson fremmedherredømmet og det tyske mindretals provokerende optræden. Men én ting var tyskfjendtlighed, en an-

den aktiv modstand, og herom skrev Svensson: »Men jeg har jævnsides hermed en stærk fornemmelse af, at den sønderjyske befolkning gennemgående bedre forstår og er i stand til at affinde sig med de forholdsregler, regeringen nu og da må træffe af hensyn til de bestående tilstande, end det er tilfældet længere nordpå... I øvrigt har vel de fleste mere eller mindre bevidst en følelse af, at man ved at modsætte sig regeringens anordninger kunne komme ud for det, der var værre, og at man derfor hellere må bøje sig for de påbud eller henstillinger, der er fremkommen«. Undtagelsen fra denne holdning var ifølge Svensson de »såkaldte intellektuelle, der er bange for, at det danske folk ikke bliver tilstrækkelig rusket op og lutret, men også denne gang slipper for let fra det hele«. De ønskede i stedet »norske tilstande«. Blandt de unge var der også nogle, som gerne ville bruge »kraftige ord« og høre dem udtalt af mænd som Vilhelm la Cour, Kaj Munk og Peter de Hemmer Gudme.

Under den næste krise i det dansk-tyske forhold var alt roligt i Sønderjylland. Det var den såkaldte telegramkrise i efteråret 1942, hvor kong Christian var kommet til at fornærme Hitler ved at sende en meget kortfattet tak for førerens hilsen til kongens fødselsdag. Resultatet blev, at Erik Scavenius nu også blev statsminister, for han var den eneste, tyskerne havde tillid til. Igen påtog Svensson sig at forsvare regeringen i Dansk Samråd. Men han erkendte klart samarbejdspolitikens farer: »Det var blevet sagt, at vi gled mere og mere ud på glidebanen.

Danske Vælgere!

I en mørk og skæbnsvanger Tid kaldes I til Valgurnerne, og Parolen nu er som tidligere: **ALLE MAND AF HUSE!** Det Ja, Sønderjylland gav Danmark d. 3. April 1939, skal den 23. Marts under endnu alvorligere Forhold for vort Land og vort Folk fornyes med usvækket Kraft og Vijs til Danskhed.

Var Stemmeret er en Stemmepligt!

Ingen maa den Dag svigte Danmark ved at blive hjemme!

Hver dansk Stemme er en Bekendelse til Fædrelandet, til det nordiske Frisinds Ideer, til Folkestyrets bærende Grundsætninger, en Bekendelse, I maa give den Kraft og Styrke, som Tidens dybe Alvor uafviseligt kræver!

Den 23. Marts 1943 skal og maa blive en Hædersdag for os som danske Mænd og Kvinder, og det ka n den blive, naar ingen svigter, men alle møder frem, for at afgive deres danske Stemme!

Hovedbestyrelsen for De Sønderjydske Danske Samfund:

<i>Hans Andersen, Kongsbjerg, Gaardejer, Formand.</i>	<i>Alfr. Kristensen, Bylderup Bov, Landstingsmand.</i>
<i>N. P. Nielsen, Højer, Sognepræst.</i>	<i>Thygesen-Petersen, Døstrup, Købmand.</i>
<i>N. Schulz, Skærbæk, Overlærer.</i>	<i>H. Petersen, Vodder, Lærer.</i>
<i>Hans Lund, Rødding, Højskoleforstander.</i>	<i>K. M. Gubi, Bevtoft, Malermester.</i>
<i>M. Refslund Poulsen, Boulund, Gaardejer.</i>	<i>Simon From, Fjelstrup, Gaardejer.</i>
<i>Hans Caspersen, Sommersted, Postbud.</i>	<i>Carl Beukel, Løndt, Bygmester.</i>
<i>Hans Jessen, Nr. Hostrup, Købmand.</i>	<i>Niels Gammelgaard, Varnæs, Gaardejer.</i>
<i>J. P. Caspersen, Aabenraa, Amtfuldmægtig.</i>	<i>Hans Jrg. Hansen, Lysbildskov, Gaardejer.</i>
<i>A. V. Kruuse, Sønderborg, Amtlandinspektør.</i>	<i>Claus Eskildsen, Tønder, Seminarielærer.</i>
<i>C. H. Christensen, Skovby, Overgendarm.</i>	<i>Troels Fink, Aarhus, Dr. phil.</i>
<i>N. J. Nielsen, Haderslev, Redaktør.</i>	<i>Kai Edu. Larsen, Sønderborg, Redaktør.</i>
<i>Jes Christiansen, Aabenraa, Direktør.</i>	

Dy-Po Tryk 218-43

Valg til et demokratisk parlament var en enestående begivenhed i de tysk-okkuperede lande, men kendetegnende for Danmarks særlige status som et formelt suverænt land trods besættelsen. Selv om det tyske mindretal ikke stillede op i Sønderjylland, blev valget her med over 76.000 stemmer på de samarbejdende danske partier en ny manifestation af den nationale samling. Landsarkivet for Sønderjyllands museumssamling.

Selvfølgelig glider vi. Men det gælder for os om, at vi 1) enten kan vinde tid, eller 2) vi skal vove det store styrt. Af hensyn til landets velfærd og grænsen ville det sikkert være det bedste at undgå det sidste«. Redaktør Frede Nielsen mente, at Scavenius var en dansk mand, mens folketingskandidat Simon From fra Bygvrå omvendt betegnede ham som »en opportunist, man ikke kunne have tillid til«.

Der er næppe tvivl om, at det store flertal af de danske sønderjyder stadig i efteråret 1942 stod bag den danske regering og samarbejdspolitikken. Og det gjorde de endnu i marts 1943. Folketingsvalget gav da de fem demokratiske partier bag samarbejdspolitikken – Socialdemokratiet, Radikale, Retsforbundet, Venstre og Konservative – hele 91% af stemmerne. DNSAP opnåede knap 6%, sikkert med lidt hjælp fra nogle tysksindede. Bondepartiet fik godt 1%. Dansk Samling, der var det eneste danske parti, der stillede op imod samarbejdspolitikken, fik kun knap 2%. Set i forhold til 1939 var det danske stemmetal eksklusivt DNSAP uændret tæt ved 79.000. Valgdeltagelsen havde på ny været skyhøj, og den danske mobilisering var klappet fuldstændig som i 1939. Det var et klart vidnesbyrd om sindelagskampens succes.

Det tyske mindretal stillede p.g.a. de frontfrivilliges fravær slet ikke op ved folketingsvalget, men opnåede til gengæld at få et særligt kontor under Statsministeriet, der skulle tage sig af mindretallets forhold til den danske stat. Det stred mod hidtidig dansk mindretalspolitik og

mødte stærk modstand bl.a. fra Dansk Samråd, men gennemførtes efter besættelsesmagtens pression. Som leder af kontoret ansattes Rudolf Stehr.

Efter valget gik sindelagskampen styrket

videre, men for samarbejdspolitikken vendte billedet snart. Det blev efterhånden mere og mere klart, at tyskerne ville tabe krigen. Det blev markeret ved det tyske nederlag ved El Alamein og den allierede invasion i Nordvestafrika i novem-

Folketingsvalgene 1939 og 1943 i Sønderjylland

Parti	3. april 1939		23. marts 1943	
	Stemmer	Pct.	Stemmer	Pct.
Socialdemokratiet	31415	33,1	34124	40,5
Radikale Venstre	4480	4,7	4331	5,1
Venstre	19805	20,9	18822	22,3
Konservative Folkeparti	16537	17,4	17136	20,3
Retsforbundet	2156	2,3	1861	2,2
Demokratiske partier tilsammen	74393	78,4	76274	90,5
Danmarks Kommunistiske Parti ¹	-	-	-	-
Dansk Samling ²	-	-	1471	1,7
Bondepartiet ³	-	-	1222	1,4
Nationalt Samvirke ⁴	555	0,6	-	-
Danmarks Nationalsoc. Arbejderparti	4474	4,7	4769	5,7
Danske partier tilsammen	79422	83,7	83736	99,3
Slesvigsk Parti ⁵	15016	15,8	-	-
Ugyldige stemmer	501	0,5	582	0,7
Afgivne stemmer i alt	94939	100	84318	100
Vælgere i alt/valgdeltagelse	102721	92,4	106078	79,5

Kilder: Statistiske Meddelelser 4,109,1 (1939) og 4,120,1 (1943)

1. DKP opstillede ikke i Sønderjylland i 1939 og var forbudt i 1943.
2. Dansk Samling opstillede ikke i Sønderjylland i 1939.
3. Bondepartiet opstillede ikke i Sønderjylland i 1939.
4. Nationalt Samvirke opstillede ikke i 1943.
5. Slesvigsk Parti (NDSAP-N's liste) opstillede ikke i 1943.

ber 1942, det tyske nederlag i Stalingrad i februar 1943, den allierede invasion i Italien og Mussolinis fald i juli 1943 og på østfronten ved den tyske rømning af Orel i begyndelsen af august. Det var i denne situation, at Tønder by den 5. august fejrede 700 års jubilæet for sin stadsret. Det skete med taler om det gode dansk-tyske forhold, men også med oberst Paludan-Müller i rollen som »Spielverderber«, da han udtalte, at den megen tale om naboskab og fordragelighed var hul, fordi det dansk-tyske forhold reelt var ødelagt 200 år frem af begivenhederne den 9. april. Udtalelsen førte til, at amtmand Refslund Thomsen forsøgte at få obersten fjernet fra grænselandet – men uden held.

De tyske tilbageslag udløste i august 1943 strejker og uroligheder i en række større og mindre jysk-fynske provinsbyer, først og fremmest Odense, Esbjerg og Aalborg, men generelt på Fyn, i trekantområdet, i Århus og i Vendsyssel. I disse uroligheder kendt som »Augustoprøret« spillede stemningsløftet efter de allierede sejre sammen med utilfredshed med levevilkårene og hadet mod besættelsesmagten. Sønderjylland blev kun perifert inddraget i protesterne. Mellem den 21. og 24. august var der gadeuroligheder i Haderslev med rudeknusninger, sangerdyst og korporlige sammenstød mellem ca. 1000 danskere og de tyske soldater. Men den 25. kom hele byens stolthed, roklubbens firer med styrmand hjem efter at have slået svenskerne i Stockholm, og uroen druknede nu i den almindelige jubel, der fik form af en fredelig

national manifestation. Derudover forekom der kun isoleret uro med småhærværk mod tyske butikker o.l. i Christiansfeld, Gram, Aabenraa og Sønderborg.

Alligevel var der alvor i luften over Dansk Samråds møde den 26. august. Svensson gjorde udfald mod de formodede »provokatører af blandet oprindelse«. Jepsen Christensen fandt, at sabotørerne handlede på Danmarks vegne uden bemyndigelse. Det var mest kommunister, der ville terrorisere befolkningen. Han ønskede »linjen af 9. april«, d.v.s. samarbejdspolitikken, fortsat. Thorvald Petersen mente, at det især var »de såkaldte intellektuelle«, der førte an i uroen. Frede Nielsen var nok nærmere sandheden, når han konstaterede: »Kommunisterne arbejder pågående, nogle overophedede nationalt indstillede følger dem«. Han konkluderede: »Vi har dem også hernede, de må modvirkes«. Hans Andersen ønskede derimod forståelse for, at befolkningen reagerede imod den skærpede tyske kurs. Han gav altså tyskerne skylden for uroen.

Som bekendt førte augustoprøret til et tysk ultimatum til den danske regering, hvori besættelsesmagten krævede undtagelsestilstand med forbud mod strejker og forsamlinger, udgangsforbud, indførelse af presse censur og etablering af hurtigdomstole med mulighed for at idømme dødsstraf. Disse krav var uspiselige for den danske regering, og svaret blev et nej. Den 29. august reagerede tyskerne med indførelse af militær undtagelsestilstand og afvæbning og internering af den danske hær og flåde. I den forbin-

Frede Nielsen fra Sønderborg (1891-1954) var siden 1930 redaktør af landsdelens socialdemokratiske avis Sønderborg Social-Demokrat (fra 1942 Sønderjyden). Nielsen var tidligt antinazistisk indstillet. I 1938 tog han initiativ til en sammenslutning af parti- og fagforeninger til støtte for det socialdemokratiske arbejde imod en grænseflytning. Den fik navnet Arbejderbevægelsens sønderjydske Landsforening, og Frede Nielsen blev formand. I marts 1943 blev han indvalgt i Folketinget. Nielsen var kritisk indstillet overfor modstandsbevægelsen. Fra marts 1944 og et år frem var han formand for Dansk Samråd, men måtte så selv gå under jorden. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

delse kom det flere steder til kortvarige kamp-handlinger, men denne gang ikke i Sønderjylland, fordi det danske militær efter krav fra tyskerne havde rømmet hele Jylland i november 1942.

Den 29. august arresterede tyskerne også gidsler. Blandt de 12 gidsler fra Sønderjylland var ironisk nok to af dem, der i Dansk Samråd havde udtalt sig mod augustoprøret: Svensson og Frede Nielsen. Derudover gik det bl.a. ud over højskoleforstander Hans Lund, Rødding, lærer Peter Marcussen og seminarielærer Claus Eskildsen, alle tre fremtrædende skikkelser fra sindelagskampen. De øvrige var tre kirke- og skolefolk, nemlig rektorerne Jacobsen fra Haderslev og Buchreitz fra Aabenraa samt provst Schülein fra Løgumkloster, yderligere to konservative rigsdagsmænd, fabrikant Schaumann fra Haderslev og bogtrykker Otsen fra Sønderborg, samt et par private erhvervsdrivende, bagermester H. Andersen fra Haderslev og læge Dahl fra Tønder. Gidslerne blev uskadt sat fri efter intervention fra det tyske mindretal.

Regering og rigsdag ophørte med at fungere. Statens styre og dermed tilpasningen til den tyske besættelse blev herefter departementschefernes sag. Samarbejdspolitikken var officielt til ende. Dansk Samråd fortsatte. På mødet den 26. november 1943 fremgik det, at de sønderjyske politikere var alt andet end lykkelige over det skete og helst havde set regering og rigsdag fortsætte. Jepsen Christensen udtalte: »Den 29. august gik magten fra de danske myndigheder

Landstingsmand for Venstre, gårdejer Hans Jepsen Christensen fra Høgsbro (1880-1956) personificerede forbindelsen mellem sindelagskamp og samarbejdspolitik. Foruden sine politiske poster var han formand for Sønderjydsk Skoleforening og næstformand i Landeværnet. Jepsen Christensen havde ingen sympati for modstandsbevægelsen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

over til kræfter, som skjuler sig. For krigens gang betyder sabotagen intet. Den 29. august er den mørkeste dag, jeg kender«. Modsat mange af sine kolleger stod Jepsen Christensen ved sit synspunkt også efter den 5. maj 1945.

Samarbejdspolitikken holdt, så længe krigens gang tydede i retning af en tysk sejr eller var på vippen. Da det tyske nederlag klart aftegnede sig, smuldrede dens autoritet i befolkningen, og augustoprøret fik tyskerne til at stille krav, samarbejdspolitikken ikke kunne indfri. Den havde i de forløbne knap 3½ år opretholdt danske samfundsinstitutioner i et betydeligt omfang og sikret sindelagskampen temmelig fri udfoldelse. Og vigtigst af alt for sønderjyderne: Grænsen var ikke blevet flyttet. Men for hver indrømmelse, samarbejdspolitikken havde givet til besættelsesmagten, havde den slidt på sit eget omdømme i en befolkning, hvis store flertal længtes efter det nazistiske Tysklands nederlag. Og samarbejdspolitikken havde ikke bragt den allierede sejr over nazismen en dag eller en time nærmere – det var i stedet modstandsbevægelsens mål.

Det tyske mindretal

Af Frank Lubowitz

Indledning

Som fremgået af et tidligere kapitel, havde det tyske mindretals politiske hovedmål siden 1920 været en grænserrevision, og den nationalsocialistiske magtovertagelse i Tyskland 1933 fik håbet om en flytning af statsgrænsen til at vokse. Derfor var man i det tyske mindretal hurtig til at åbne sig for og overtage de nationalsocialistiske ideer og grundprincipper. Selve førerprincippet gav i starten vanskeligheder, idet der blev dannet indtil flere nationalsocialistiske grupper, som hver især mente, at netop de var bestemt til at overtage føringen af mindretallet. Ledelsesposten blev dog i starten vedholdende og behændigt »forsvaret« af Johannes Schmidt-Wodder, der siden 1920 havde repræsenteret mindretallet i Folketinget.

Først i 1935 med dannelsen af National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei Nord-schleswig (NSDAP-N), som med tiden optog de konkurrerende grupper, og med indsættelsen af dyrlæge Dr. Jens Møller som partifører i Nord-slesvig, blev Schmidt-Wodders indflydelse svækket. I 1938 blev det tyske mindretals organisationer, foreninger og institutioner, som allerede siden 1933 skridt for skridt havde mistet deres

»borgerlige uskyld« og bekendt sig til de nationalsocialistiske strukturer (førerprincippet) og ideer, ensrettet efter de af NSDAP-N bestemte baner. I 1938 blev der ligeledes oprettet et politisk råd (»det store politiske råd«) bestående af repræsentanter for de enkelte organisationer i mindretallet og partiet. Det viste sig dog med tiden for tungt at arbejde med, og fra marts 1941 gled ledelsen mere og mere over til et mindre organ (»det lille politiske råd«) med NSDAP-N's fem kredsledere og lederne af de vigtigste organisationer. Rådets formand var partifører Jens Møller, der udøvede den afgørende indflydelse og traf de endelige beslutninger.

Nazificeringen af det tyske mindretal fra og med 1933 var en frivillig overtagelse af nationalsocialismen, for intet rigstysk parti kunne udøve sin politik uden for landets grænser, heller ikke de nazistiske ledere i Slesvig-Holsten, som havde iværksat grænseflytningsoffensiven i 1933, den såkaldte »påskeblæst«. Med denne krise ændrede stemningen sig radikalt i Nord-slesvig, og forholdet mellem tyskere og danskere blev betydeligt mere anspændt end tidligere. Var man før i tiden i stand til, på trods af forskellige nationale holdninger, at mødes som danske og tyske i landsdelen – det havde man jo også kun-

»Et fanekommando fra NSDAP-N i Haderslev er den 9. april 1940 marcheret de tyske tropper i møde uden for byen og fører dem derefter ind gennem byen.« Foto og tekst fra NSDAP-N's arkiv. Foto: Hans Lindemann, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

net før 1920 bare med modsat fortegn – så ødelagde den nationalsocialistiske ideologi nu forholdet mellem flertallet og mindretallet, og kun de få, som unddrog sig denne ideologi, var til slut i stand til at opretholde en kontinuerlig kontakt til flertalsbefolkningen. I det store og hele stammede dette fåtal fra det velhavende borgerskab og kirken, og først i 1945, da det tyske mindretal efter krigen måtte anerkende herbergstatens grænser og demokrati, fik disse oppositionelle kredse mæle.

Dagene omkring besættelsen af Danmark og det tyske mindretals håb i 1940 om at komme »Heim ins Reich«, er omtalt udførligt i et tidligere kapitel. I det følgende koncentrerer fremstillingen derfor om »Schleswigsche Kameradschaft«, den tyske folkegruppes økonomiske samarbejde med den tyske besættelsesmagt, dens krigs- og arbejdsindsats samt det såkaldte »Selbstschutz«.

Schleswigsche Kameradschaft – S.K.

Efter den tyske besættelse kunne man konstatere, at de nationalsocialistisk prægede foreninger og sammenslutninger i den tyske folkegruppe i Nordslesvig oplevede en tilstrømning, først og fremmest fra reserven af passive tysksindede, som mindretallet so-wie-so rådede over, men også gennem en kraftig påvirkning af mindretallets ungdom. Denne påvirkning blev udøvet af de nationalsocialistiske, hjemmetyske organisationer »Schleswigsche Kameradschaft« (svarende

til det rigstyske SA), »Frauenschaft« (svarende til de rigstyske Frauenschaften), »Deutsche Jungenschaft Nordschleswig« (svarende til det rigstyske Hitlerjugend) og »Deutsche Mädchenschaft Nordschleswig« (svarende til det rigstyske Bund Deutscher Mädel). Derimod lykkedes det ikke at få et væsentligt tag i de nationalpolitisk neutrale »blakkede« eller i den danske befolkning. Såfremt man her overhovedet havde sympati for den nationalsocialistiske idé, vendte man sig snarere til Frits Clausens DNSAP.

Schleswigsche Kameradschaft blev oprettet i 1933 og samlede mindretallets unge og yngre

SK-parade gennem Haderslev i 1942 i forbindelse med en »Sportsdag« for Schleswigsche Kammeradschaft og Deutscher Jungenschaft Nordschleswig. Denne parade, som adskillige andre hjemmetyske optog f.eks. på Heldengednetag, var i åbenlys strid med både det almindelige danske uniformsforbud og med den lempelse, danske myndigheder efter tysk pres måtte give i september 1941. Foto: Photo-Biling, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

mænd mellem 18 og 40 år til sportsøvelser med militært præg, parader, medvirken ved møder og fester o.l. Her fandtes mindretallets mest aktivistiske elementer. Den 9. april 1940 var S.K. således om morgenen i aktion, i Haderslev for at fjerne den danske hærs vejspærring, regulere trafikken og bevogte de danske soldaters våben, i Aabenraa for at arrestere en spionagemistænkt på tysk foranledning. Den hyppigste kilde til konfrontation med de danske myndigheder var dog det almindelige danske forbud mod demonstrationer og uniformerede optog. S.K. var som sit tyske forbillede S.A. tænkt som en uniformeret og militært organiseret afdeling af det nationalsocialistiske parti, og medlemmerne var uniforms-lignende klædt i sorte bukser og hvide skjorter.

Siden efteråret 1940 havde S.K. ladet frustrationerne over den udeblevne grænseflytning få luft gennem overtrædelser af uniforms- og demonstrationsforbuddet, som man dog fra dansk side valgte at se igennem fingrene med. I foråret 1941 voksede utålmodigheden yderligere, og der dannede sig en stemning for at skride til selvtægt mod antinazistiske manifestationer, som partiledelsen kun tildels formåede at holde nede. Efter det tyske angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941 blev det endnu sværere. Man troede på en hurtig tysk sejr på østfronten og på en grænseflytning i dennes kølvand. For at få en mere energisk ledelse af S.K. i den nye situation, men måske også for at få kanaliseret aktivismen ind i kontrollerede baner, blev den handlekrafti-

ge leder af mindretallets Organisationsamt, tidligere overløjtnant Peter Larsen, sat i spidsen.

Lederskiftet blev markeret ved en ulovlig uniformeret march gennem Sønderborgs gader allerede den 29. juni. I en ny S.K. sangbog blev der utvetydigt agiteret for en grænseflytning. Peter Larsen bragte korpset op på 1500 medlemmer. Han ønskede S.K. knyttet til det rigstyske S.S. som »Standarte Königsau« og så korpset som mindretallets kompromisløse politiske elite. Peter Larsen ville afprøve grænserne i forhold til de danske og tyske myndigheder, men overspillede snart sine kort. Den 12. august indkaldte han til en øvelse i Tinglev bl.a. med ordren »Samtlige geværer skal medbringes«. Det vakte voldsomt opsigt i grænselandet, det tyske gesandtskab skred ind og øvelsen blev aflyst. Den danske avis »Hejmdal« betegnede S. K. som en »borgerkrigshær«, og Dansk Samråd rejste sagen over for regeringen.

S.K. blev taget op til forhandling mellem gesandtskabet og Udenrigsministeriet, der havde en fælles interesse i at skabe ro i grænselandet. Resultatet blev i september 1941 et kompromis, der gav S.K. lov til at bære uniform ved lukkede møder og ved udendørs parader ved seks nærmere bestemte tyske festdage. Endvidere måtte indtil 20 S.K. mænd deltage uniformeret i andre offentlige møder. På vej til og fra møderne skulle uniformen være dækket af overtøjet. Ved terrænsports- og skydeøvelser måtte S.K. også bære uniform, når blot jakkerne var forskellige. Dette kompromis tilfredsstillede hverken de dansksin-

Oberleutnant Peter Larsen demonstrerer sine evner som skytte ved indvielsen af en SK-skydestand i Tandslet på Als i 1942. Den hjemmetyske fotograf Rudolf Gimm har her forevigt Larsen i en situation, som sømmer sig for en SK-Landsfører. Foto: Rudolf Gimm, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

dede, der oplevede det som en ydmygelse af deres retsbevidsthed, eller S.K. folkene, der fandt ordningen for restriktiv. Men bortset fra et par episoder i vinteren 1941/42 og i efteråret 1942 var der skabt ro om S.K. Medvirkende hertil var uden tvivl også hvervningen af unge mænd til tysk krigstjeneste. Rækkerne måtte fyldes ud med midaldrende mænd, og selv om S.K. i 1942 formelt talte 1761 medlemmer, var ca. 1100 reelt fraværende, særlig på grund af arbejdsindsats udenfor landsdelen.

Arbejdsindsats og Liefergemeinschaft

Det forhold, at hjemmetyske arbejdere var beskæftiget i Tyskland, skyldtes ikke umiddelbart tyskernes besættelse af Danmark. Forskellen i konjunkturerne i Danmark og Tyskland og den tyske mangel på arbejdskraft siden 1937 gjorde, at mange tyske nordslesvigere søgte mod syd og fik arbejde der. Dermed kom de ud af arbejdsløsheden i Nordslesvig, hvor de også havde svært ved at hamle op med danske arbejdssøgende, da medlemmer af den tyske folkegruppe ofte blev ansat sidst og ved arbejdsløshed røg først ud. Besættelsen af Danmark gjorde det tilmed lettere for grænsegængerne, der bl.a. nu fik visse skattebegunstigelser. Begunstigelserne skal ses i sammenhæng med manglen på rigtysk arbejdskraft på grund af de mange indkaldelser til militæret.

Allerede i 1936 var organisationen »Deutsche Berufsgruppen Nordschleswig« (D.B.N.) blevet oprettet. Den var en pendant til Deutsche Arbeitsfront i Tyskland. Efter 1940 havde D.B.N. succes med at formidle arbejde i nærheden af grænsen til medlemmer af mindretallet og dermed give dem mulighed for ugentlige besøg hjemme. Organisationen samarbejdede med det tyske formidlingskontor i Aabenraa, der var oprettet i 1940 som kontaktsted for arbejdere i Tyskland. Indenfor et år, fra april 1940 til maj 1941, blev der formidlet 3800 arbejdstagere, heraf tre fjerdedele til Tyskland. Ifølge oplysninger fra D.B.N. var der heriblandt ca. 500 dan-

skere, som ikke var formidlet gennem D.B.N., mens resten kom fra det tyske mindretal. Formidlingen gennem D.B.N. skete under forudsætning af tilhørsforhold til det tyske mindretal. Rigsdanskere, hed det sig, kunne ikke optages. Det var ligeledes et forlangende, at de arbejdsøgendes børn gik i tyske skoler eller blev overflyttet hertil.

I sommeren 1940 oprettede D.B.N. et såkaldt »Liefergemeinschaft«, hvis opgave det var at samle ordrer fra den tyske værnemagt for at lade disse gå videre til virksomheder ejet af mindretalsmedlemmer. Det betød, at tysksindede erhvervsdrivende kunne få favorable leverancer til værnemagten, og i løbet af krigen kom organisationen til at formidle ordrer af et meget stort omfang, der fra dansk side er blevet anslået til ca. 100 mill. kr. Medlemmerne af Liefergemeinschaft skulle opfylde de samme betingelser, som blev stillet til medlemmer af D.B.N., d.v.s. sende deres børn i tysk skole, holde og læse den tyske avis, være medlem af »Selbsthilfe« og sørge for, at deres deres unge og lærlinge blev medlem af organisationen og i øvrigt gik i den tyske aftenskole.

Liefergemeinschafts virksomhed fik stor betydning for udbygningen af D.B.N. Det lykkedes således at få samlet næsten 100% af de tysksindede forretningsdrivende i D.B.N.'s »handelsgruppe«, så den i februar 1941 havde 1019 medlemmer, nemlig 349 forretningsdrivende, 583 svende og 87 lærlinge. Den såkaldte »håndværkergruppe« havde på samme tidspunkt

1834 medlemmer, nemlig 834 mestre, 784 svende, 9 lærlinge og 117 husassistenter. Disse tal betegnede en fordobling af medlemstallet siden august 1940. Også medlemstallet i »arbejdergruppen«, som var på 1150 i februar 1941, var en fordobling siden august 1940. Tallene, som stammer fra en indberetning fra den tyske konsul i Aabenraa til det tyske gesandtskab i København, divergerer en anelse fra en tilsvarende opgørelse i »Deutscher Volkskalender« 1942, men om en fordobling af medlemstallet i D.B.N. var man enig.

Samarbejdet mellem Deutsche Arbeitsvermittlung Apenrade og D.B.N. samt hvervningen til tysk krigstjeneste resulterede i, at arbejdsløsheden i det tyske mindretal blev afskaffet. I 1941 meddelte D.B.N., at man ikke længere kunne efterkomme efterspørgslen fra tyske tjenestesteder efter arbejdskraft, »for vi mangler nu også faguddannede«. Denne situation vurderede D.B.N. som gunstig for en tilnærmelse til de nationalt »blakkede« i Nordslesvig. Som det hed i en rapport fra maj 1941: »vi er derved kommet et stort skridt længere frem, idet vi nu kan få kontakt med de arbejdere, der hidtil har holdt sig borte fra os.« Mindretalsledelsen ønskede dog under ingen omstændigheder tilgang af rigsdansk arbejdskraft nord fra. Den fokuserede nok på arbejdsindsatsen og på hvervningen af frivillige til krigstjeneste, men først og fremmest på, hvad der kunne styrke mindretallet rent numerisk! Da det ikke var muligt at tilbagekalde krigsdeltagere, ville Volksgruppenführer Jens

Hvem var hvem i det tyske mindretal

Mindretallets ledelse (»det lille politiske råd«):

Jef Blume, lærer, Aabenraa, Landesjugendführer for Deutsche Jungenschaft Nordschleswig

Peter Callesen, bibliotekar, Aabenraa, leder af Kulturamt

Lauritz Clausen, landsretssagfører, Haderslev, kredsleder, leder af Schleswigsche Kameradschaft til 1941

Wilhelm Deichgräber, gårdejer, Sjellerup, kredsleder

Heinrich Ehnstedt, gårdejer, Uge, kredsleder

Asmus Wilhelm Jürgensen alias »Asmus von der Heide«, lærer, Bovrup, Landesschulungsleiter, leder af Amt für Presse und Propaganda

Harboe Kardel, Aabenraa, redaktør af Nordschleswigsche Zeitung

Otto Kortsch, lærer, Aabenraa, stedfortrædende fører og stabsleder for SK, stabschef for Selbstschutz

Peter Larsen, fhv. overløjtnant, Skovby, leder af Organisationsamt, leder af SK fra 1941 og leder af Selbstschutz

Jens Møller, dyrlæge, Gråsten, folkegruppeløder, MF

Jes Peter Petersen, lærer, Tønder, kredsleder

Peter Petersen, forretningsfører, Aabenraa, leder af Volksgruppenamt og Schatzamt, formand for Liefergemeinschaft fra 1944

Chr. Roth, redaktør, Sønderborg, kredsleder

Jep Schmidt, gårdejer, Løjt Kloster, kredsleder

Rudolf Stehr, assessor, Haderslev, leder af Amt für Presse und Propaganda, fra 1943 leder af det tyske kontor under Statsministeriet

Kilder: Grænsevagten 1948, s. 320f og 1949, s. 315. Bilag til beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1950 nedsatte kommission, XIV, 1, Kbh. 1953, s. XXXIIIff.

Møller opnå, at arbejdstagere fra mindretallet, som i årevis havde været adskilt fra deres familier, skulle have mulighed for at arbejde i Nordslesvig – en såkaldt partibefaling havde nemlig forbudt, at familien fulgte med den udenlandsarbejdende familiefar og således forlod Nordslesvig. Denne partibefaling tjente til at opretholde elevantallet i de tyske skoler og dermed til forankring af mindretallet i Nordslesvig, så dets numeriske omfang ikke blev bragt i fare.

Den største fare for mindretallets befolkningsandel hidrørte imidlertid fra den tyske krigsdeltagelse. Mindretallet kunne dog ikke komme uden om hvervningen til krigsdeltagelsen. Den skulle nemlig vise, at man gjorde sig fortjent til en belønning i form af indlemmelse i Tyskland efter krigen.

Krigsindsatsen

Før den 9. april 1940 havde ca. 40 unge mænd fra mindretallet meldt sig frivilligt til Waffen-SS i Tyskland. Først umiddelbart efter den tyske invasion blev der foretaget egentlige mønstringer i Nordslesvig.

I første omgang blev især den del af mindretallets medlemmer hvervet, som havde tysk statsborgerskab, men også medlemmer af NSDAP-N, som havde dansk statsborgerskab blev hvervet. Disse såkaldte »Volksdeutsche« (hjemmetyskere) kunne vælge Waffen-SS, mens de tyske statsborgere i regelen indtrådte i den tyske Wehrmacht. Det tyske mindretals ledelse

»Under ledelse af SS-officerer og SS- underofficerer marcherer de frivillige til banegården for at slutte op i SS-rækkerne og deltage i det tyske folks skæbnekamp (Tinglev den 22. april 1942)«. Foto og tekst fra NSDAP-N's arkiv. Foto: Rudolf Gimm, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

stod bag de frivillige unge tyske nordslesvigeres mønstringer. Under ledsagelse af den nordslesvigske ungdomsfører Jef Blume kørte mønstringskommissionen gennem Nordslesvig og hvervede derved ca. 1400 unge nordslesvigere. Rundt regnet 600 af de mænd, der havde været

på session, svarende til ca. 45 %, blev fundet egnede. Dette betød dog ikke, at de egnede straks »kom i trøjen« – man måtte jo også tænke på at opretholde alle mindretallets funktioner, f.eks. skolerne. Derfor blev en række af lærerne ved de tyske skoler – herunder en del med tysk stats-

borgerskab – af mindretalsledelsen erklæret for »unabkömmlich«, dvs. »uundværlige«. Af de 600 egnede mænd blev hele 430 erklæret for uundværlige. De resterende fik tilbudt et »Wehrsportskursus« i den østrigske by Klagenfurt. Hertil meldte sig 160 og noget senere yderligere 50-70.

I Klagenfurt viste vilkårene sig imidlertid at være sådan, at ca. 90 nægtede at gå ind på dem, hvorefter de sendtes tilbage til Nordslesvig. Waffen-SS havde slet ingen interesse for mindretallets specielle forhold. Sagfører G. Vogelgesang fra Haderslev skildrer, hvordan de unge mænd på det nærmeste blev tvunget til at antage tysk statsborgerskab, hvilket naturligvis stred mod mindretallets interesse i at bibeholde sin numeriske styrke i Nordslesvig: »Vi ser naturligvis kun meget nødtigt, at vor landbo- og håndværkerungdom for bestandig fratages hjemstaven, så længe det ikke står fast, om Nordslesvig igen bliver tysk, enten helt eller for størstedelens vedkommende, eller om der også senere hen endnu vil blive stillet vor folkegruppe opgaver under dansk herredømme. Dersom man ikke har tænkt på en grænseflytning, men kun på en omflytning af befolkningen, hvilket endnu er ufattelig for de fleste af os, kan man måske forstå den fremgangsmåde, der anvendes i Klagenfurt. Men skal vor folkegruppe leve videre som tysk mindretal under dansk herredømme, så kan den åreladning, der nu sker, ikke billiges.«

Vogelgesang beretter videre om de første nordslesvigske frivilliges store fejltagelse – de

troede nemlig, at Waffen-SS ville formere en udvalgt skare af lokale folk, som skulle forberedes til indsats ved »politiske forandringer i Nordslesvig«, d.v.s. en grænseflytning. I Klagenfurt fik de imidlertid kun stillet en regulær to-fire årig tjeneste i Waffen-SS i udsigt, og det betakkede en stor del sig altså for.

Den første hverveaktions fiasko og mindretalsledelsens mistillid til SS betød, at den næste hvervekampagne først blev sat i værk i februar 1941. Denne gang meldte der sig 667 mand, hvoraf kun 311 blev erklæret duelige, og heraf blev atter 120 betegnet som »unabkömmlich«. Sessionerne blev denne gang afholdt af S.K. – uden deltagelse fra Jens Møllers side, hvilket blev bemærket. Også den næste kampagne i efteråret 1941 – efter det tyske angreb på Sovjetunionen i juni – holdt Jens Møller sig på afstand af, og i stedet blev det Peter Larsen, som forestod den. Hvor mange, der meldte sig, vides ikke, men ca. 200 var duelige, hvoraf ca. 140 sendtes afsted, mens resten var »uundværlige«.

De voksende tyske tab på østfronten i vinteren 1941/42 gik ikke mindst ud over Waffen-SS. Nu blev mindretallet stillet overfor kravet om flere frivillige. På dette tidspunkt var der allerede 900 unge tysksindede nordslesvigere i krigstjeneste, deraf 600 ved Waffen-SS og 300 i Wehrmacht. 68 af de frivillige var på dette tidspunkt faldet. Den nye hververunde kulminerede med partileder Jens Møllers opråb den 10. februar 1942. Møller skrev patetisk: »Med virkelig enestående tapperhed og disciplin befinder det

SS-frivillige fra Division Wiking holder jul ved fronten i 1942. Propagandafoto fra NSDAP-N's arkiv. SS-Division Wiking var en af de tre SS-enheder, frivillige fra mindretallet hovedsageligt blev optaget i. De to andre var SS-Division Totenkopf, hvor hovedparten blev optaget, og 1. SS-Brigade, hvor de af mindretalles unge, som ikke kunne honorere de oprindelige, meget skrappe, fysiske optagelseskrav til Waffen-SS, kom til at gøre tjeneste. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

tyiske folk i riget sig i dag i den store afgørende kamp. Den tyske mand bærer sit våben med en forbilledlig, historisk holdning. Han kaldtes ganske vist af loven, men den indre lov i hans hjerte gjorde ham til verden bedste soldat. Denne indre lov, der ikke længere har noget med bogstaver at gøre, kalder også på os. Den er bindende for enhver tysker i Nordslesvig. Intet kan frigøre os fra vor inderste forpligtelse. Vi holder sammen med vort folk i hver en stund. Det skal også finde os stående i opmarchen til slutkampen. Derfor kalder jeg alle kammerater af årgangene 1902-1923 til frivillig våbentjeneste«.

Samtidig skulle de mindretalsmedlemmer, som havde fulgt den tyske besættelsesmagt som arbejdere, men som var egnet til militærtjeneste, fritages for deres arbejdsforpligtelser og stilles til rådighed for Waffen-SS.

Der var mønstring og session mellem den 10. og 26. marts i Haderslev, Vojens, Sommersted, Aabenraa, Bov, Gråsten, Sønderborg, Nordborg, Tinglev, Burkal, Højer, Tønder og Løgumkloster, enten i de tyske forsamlingshuse, som f.eks. Bürgerverein i Haderslev eller Haus Adalbert i Sønderborg, på kroer som f.eks. i Tinglev, eller i de tyske skoler, bl.a. i Bov og Løgumkloster.

Under Waffen-SS's store hverveaktion i foråret 1942 meldte der sig ialt 1402 fra mindretallet. 1293 blev mønstret, og af disse blev 829 fundet egnede. Ca. 450 skulle indkaldes. Jens Møller lod denne gang 282 erklære for »uundværlige«. For en stor del drejede det sig om selvstændige erhvervsdrivende og landmænd samt disses sønner, således at mindretallet kunne opretholde sin produktion og sin andel af landbrugsjorden. På den måde fik hvervningerne en social slagside. Den store aktion blev i maj 1942 fulgt op af en mindre rettet mod arbejdere fra mindretallet, der var beskæftiget syd for grænsen eller hos værnemagten i Nørrejylland.

Resultatet heraf er ukendt, men formentlig meldte kun omkring halvdelen sig, og opfordringen måtte gentages. Disse hvervninger kunne ikke mere sættes i gang med patetiske opråb; i stedet forsøgte man sig med personlige opfordringer på mindre møder arrangeret af Schles-

Mindehøjtidelighed på Rinkenæs kirkegård i 1943 for SS-frivillig Gottfried Horstmann. Gottfried var en af tre sønner, som den tyske præst i Gråsten, Gottfried Horstmann mistede på østfronten. De hjemmetyske mindehøjtideligheder for faldne, i hvert fald i den uniformerede og ideologisk-prægede udgave som her, vakte misstemning i den danske flertalsbefolkning og gav undertiden anledning til konfrontation med den lokale danske præst. Foto: Rudolf Gimm, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

wigsche Kameradschaft, men mest gennem SK-fører Peter Larsen. Under personlige samtaler med de unge mænd, der endnu ikke havde meldt sig frivilligt, opfordrede han disse til at melde sig til tjenesten. Under disse »efterhvervninger« blev man stillet frit, om man ville melde sig til Waffen-SS eller værnemagten.

De, der ikke meldte sig, blev i sidste instans truet med eksklusion. En beretning fra den tyske gesandt til det tyske udenrigsministerium viser dette. Renthe-Fink skrev: »Den påvirkning, som de pågældende er genstand for fra overløjtnant Larsens side, iværksættes til at begynde med uden trussel om forholdsregler i

tilfælde af, at de ikke melder sig. Eksklusion af partifæller bliver først aktuel, når de pågældende også nægter at melde sig til værnemagten. Ikke-partifæller bliver i dette tilfælde udelukket fra fremtidig optagelse i partiet. I presse og offentlighed publiceres intet om fornyet hverveaktion«.

På trods af mindretalsledelsens store betænkeligheder ved krigsindsatsen og dens konsekvenser for mindretallet som følge af tabstallene, beordrede Himmler og SS endnu flere hverveaktioner i Nordslesvig. Mindretalsledelsen skulle – mod sin vilje – udøve et pres. I april 1943 gav mindretalsledelsen udtryk for, at mindretallet var „udtømt« hvad angik krigsindsatsen. Denne opfattelse deltes af den tyske konsul i Aabenraa – han troede ikke på, at en offentlig hvervekampagne ville få succes. SS så dog på det med andre øjne og iværksatte en ny kampagne.

Opfordringen til at melde sig frivilligt blev i 1943 ikke kun offentliggjort ved opråb og hvervekampagner, hvor hele skoleklasser skulle mønstre, men også i breve direkte til enkeltpersoner sendt af SS-Ersatzkommando Dänemark. Heri hed det bl.a.: »Det er blevet meddelt Ersatzkommando Dänemark, at De tilhører den tyske folkegruppe i Nordslesvig, idet der henvises til, at De efter partiførerens sidste opråb endnu ikke har meldt Dem som frivillig til militærtjeneste... I forståelse med NSDAP-Ns Organisationsamt sendes der Dem vedlagt en anmeldelsesblanket, som De *omgående*, dog senest den 31.3.1943, har at indsende i udfyldt og under-

skrevet stand til Organisationsamt i Aabenraa«.

Resultatet af den nye hververunde, der skulle blive den sidste store kampagne, blev godt 100 tilmeldte. Herefter klingede hvervningerne til Waffen-SS ud, fra juni 1943 til januar 1945 voksede antallet af frivillige kun fra 1260 til 1398.

Det samlede antal af frontfrivillige under krigen var dog væsentligt højere og omfattede flere end 2150 frivillige, hvoraf over 700 enten faldt i krigen eller blev meldt savnet. Mindetavlen med navnene på de faldne i det tyske mindretals mindelund på Knivsbjerg viser gribende, hvor mange der døde så sent som i de sidste krigsmåneder i 1945.

Zeitfreiwilligendienst

Oprettelsen i begyndelsen af 1943 af en særlig »Zeitfreiwilligendienst« – en militærtjeneste på deltid for de tyske nordslesvigere – skete på mindretalsledelsens foranledning. Det skete udenom den danske regering og uden dennes godkendelse. Tjenesten skulle på den ene side forhindre, at hvervekampagnerne svækkede de krigsduelige årgange yderligere; på den anden side skulle den også tilbyde de egnede, der var blevet erklæret for uundværlige, en mulighed for at forpligte sig til en vigtig krigsindsats. Tjeneste som Zeitfreiwillig blev nemlig fra rigstysk side godkendt som egentlig krigstjeneste – hvilket i høj grad var medvirkende til, at Jens Møller gav denne tjeneste på hjemmefronten sin velsignelse.

Hjemmetyske Zeitfreiwillige indøver våbenbrug ved Tinglev i vinteren 1944-45. Ca. 1700 fra mindretallet meldte sig til Zeitfreiwillig-tjeneste, der var en slags hjemmeværn, men dog fuldt anerkendt af besættelsesmagten som egentlig krigstjeneste. Titlen på billedet er: »Maskingeværet er bragt i stilling i vejkanten«. Foto: Rudolf Gimm, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

Tilbuddet om at indtræde i Zeitfreiwilligendienst gjaldt også dem, som havde modstået det massive pres for at melde sig til fronttjeneste. Krigens barske realiteter ved fronten var selvfølgelig nået til Nordslesvig via soldater på orlov. En landmand fra Bajstrupmark beretter således: »Som 17årig (1941) meldte jeg mig ind i SK, men jeg ville ikke melde mig til Waffen-SS, på trods af de massive hvervekampagner. Min far var også imod, og jeg var ingen helt..... Dertil kom, at jeg mødte en ven, som var ved

Waffen-SS og havde orlov. Han fortalte mig i al fortrolighed: »Meld dig ikke. Det er ikke, som man går rundt og tror. Jeg skal nu tilbage til fronten, og jeg kommer ikke igen.« Kort derefter faldt han i krigen.... Da der blev hvervet til Zeitfreiwilligendienst meldte jeg mig efter 14 dages tøven.«

I tilfælde af kamphandlinger på dansk jord – og her tænkte man først og fremmest på en allieret landgang i Jylland – skulle de tidsfrivillige stå til rådighed for den øverstbefalende for de tyske tropper i Danmark, først og fremmest ved bevogtningen af forskellige installationer, hvor de kunne aflaste de regulære tyske tropper. Oprindeligt synes det at have været tanken, at lade SS forestå indkaldelserne til Zeitfreiwilligendienst for så at stille korpset til rådighed for værnemagten. Men det lykkedes at holde Zeitfreiwilligendienst helt uden for SS's regi. Mindretallet stod selv for hvervningen, og de værnemagtsofficerer, der forestod uddannelsen, indkaldte også de tidsfrivillige til træningen, som foregik et par gange om ugen. Den lod sig således forene med det civile arbejde. I en skriftlig erklæring skulle de tidsfrivillige aflægge ed til Hitler i dennes egenskab af øverstkommanderende for værnemagten. I alt meldte der sig ca. 1700 til Zeitfreiwilligendienst, der mest af alt mindede om et hjemmeværn, hvis medlemmer kun var bevæbnet under træningen.

Det er tydeligt, at den patos, som prægede Jens Møllers opråb om at melde sig som frontfrivillig, er mere end dæmpet i opråbet om at

melde sig til Zeitfreiwilligendienst: »Partiledelsen er meget glad for, at folkegruppen har mulighed for at deltage, og venter, at enhver folkefælle, der er sund og rask og tilhører de nævnte årgange [mellem 17 og 60 år], stiller sig til disposition. Det turde være en selvfølgelig pligt at påtage sig denne tjeneste i hjemstavnen... Hvem kunne dog tænke sig at blive hjemme?«.

Ved indførelsen af den militære undtagelsestilstand den 29. august 1943 blev tidsfrivillige i Sønderborg, Aabenraa og Tønder indkaldt og anvendt til patruljering, som tolke, til at udstede kørselstilladelser og passersedler, og i enkelte tilfælde til arrestationer. Jens Møller protesterede øjeblikkeligt mod dette overfor de stedlige kommandanter og den tyske øverstbefalende Hermann von Hanneken. Da havde begivenhederne imidlertid gjort tidsfrivilligtjenesten forhadet hos flertalsbefolkningen. De tidsfrivillige blev nu spurgt, om de var rede til at gøre tjeneste under andre vilkår end de oprindelige, d.v.s. også ved indre uroligheder i Danmark – men kun ca. 30 reagerede positivt herpå.

Mod krigens slutning steg intensiteten i propagandaen for at hverve medlemmer til Zeitfreiwilligendienst. Retorikken kan sammenlignes med Tysklands opråb til deltagelse i den rigstyske »Volkssturm«. Mindretalsledelsen var besluttet på at trække hver og en over som tidsfrivillig. Et offentliggjort opråb fra den 18. januar 1945, der havde form som en partibefaling, er interessant, idet den viser, at ikke alle reserver – selv ikke i partimedlemmernes rækker – var ud-

tømt i januar 1945. Øjensynlig blev der også her udøvet pres for at få de sidste nationalsocialister til at melde sig til Zeitfreiwilligendienst. Partibefalingen lød: »Alle mandlige partifæller i alderen 17-55 år skal – for så vidt de ikke allerede er tidsfrivillige – omgående melde sig til tjeneste som tidsfrivillige. Tilmeldingen sker ved afdelingslederne og er bindende. Afdelingslederen skal indsende nøjagtige fortegnelser over de indtil den 6.2.1945 indgåede nye tilmeldinger til Organisationsamt og angive navnene på de partimedlemmer, der ikke har efterkommet denne ordre; fortsat medlemskab af partiet og dets organisationer vil blive gjort afhængig af, at man melder sig.«

Lederen af Organisationsamt Peter Larsen gjorde sig overvejelser om, hvorvidt man kunne inddrage de danske nationalsocialister i Zeitfreiwilligendienst – hvilket viser hvor prekær situationen var blevet. Denne inddragelse, foreslog han, kunne ske under mottoet »Schutz der Heimat« (»Forsvar af hjemstavnen«). Han forudså den mulighed, at begrebet tidsfrivillige i en ikke fjern fremtid blev ændret til »Volkssturmmänner«, så der blev tale om en egentlig »Volkssturm Nordschleswig« efter rigstysk mønster. Dette er interessant, for forholdet til Frits Clausens danske nationalsocialistiske parti var ellers kompliceret. Man havde hele tiden lagt vægt på, at der var forskel på de danske nationalsocialister og de tyske i mindretallet, fordi de havde vidt forskellig indstilling til grænsespørgsmålet. Konflikten mellem de danske nationalsocialister

Afskrift.**Einberufungsbeftahl.**

Trotzdem Sie über Bedeutung und Notwendigkeit der Teilnahme an Zeitfreiwilligendienst unterrichtet sind, haben Sie sich dafür noch nicht gestellt.

Sie werden hierdurch aufgefordert, sich zwecks Annahmevermittlung für den Zeitfreiwilligendienst am 17.5.1942 10 Uhr in der Kaserne zu Sønderborg einzufinden.

Mitzubringen sind 2 Passbilder ohne Kopfbedeckung.

Dieser Einberufungsbeftahl ist mitzubringen und bei der Ankunft abzugeben.

Näheres über den Beginn der Ausbildung erfahren Sie nach der Erstlichen Unternehmung.

Der Standortkommandant,

Frenns.

Denne indkaldelse fra den tyske militærkommandant i Sønderborg vidner om, at ikke alle lokale hjemmetyskere var lige ivrige efter at træde ind i de Zeitfreiwilliges rækker. Det var de lokale værnemagtskommandanter, som var ansvarlige for de Zeitfreiwilliges uddannelse. Museet på Sønderborg Slot.

og mindretallet var således blevet åbenbar, da hjemmetyske krigsfrivillige i Waffen-SS forbigående blev tildelt „Frikorps Danmark«, der i høj grad var et DNSAP-projekt. Sagen endte i

1942 på Rigsfører-SS Heinrich Himmlers skrivebord. Han forbød på mindretalsledelsens foranledning kort og godt, at hjemmetyskere blev sendt til Frikorps Danmark.

Zeitfreiwilligendienst blev efter ønske fra mindretalsledelsen opløst af værnemagten den 26. april 1945.

Der var andre muligheder for at aftjene krigstjeneste i hjemstavnen. 90 blev hvervet til grænsebevogtningstjeneste i det rigstyske Grenzschutz. Også tjeneste ved Grenzzollkommando Flensburg var frivillig for de årgange, der ikke var omfattet af hvervning til Waffen-SS, eller for dem, der blev erklæret for uundværlige af mindretalsledelsen.

Selbstschutz, vagttjeneste og skansearbejde

En tredje uniformeret tjenestegren for mindretallet blev oprettet i begyndelsen af 1944, nemlig »Deutscher Selbstschutz«. Det skete ligeledes på mindretalsledelsens initiativ – men denne gang under protest fra de danske myndigheder. Korpset skulle beskytte hjemmetyske virksomheder og institutioner i Nordslesvig mod sabotage fra den danske modstandsbevægelse. Jens Møller så korpset som en ren nødværgeforanstaltning. De i alt ca. 450 medlemmer af Selbstschutz rekrutteredes imidlertid hovedsaglig fra det yderligtgående S.K., hvis leder Peter Larsen også blev sat i spidsen for Selbstschutz. Den aktive kerne på ca. 150 personer bar våben, og i flere situationer tiltog medlemmer af korpset sig politimyndighed over for danske medborgere ved at »arrestere« disse. I februar 1944 tog medlemmer af Selbstschutz såle-

des fem danskere som gidsler og lod dem overnatte i den tyske skole i Kruså, der var blevet truet med bombesprængning. Korpset bestod indtil befrielsen i maj 1945.

Medlemmer af mindretallet gjorde også vagttjeneste i andre sammenhænge, f.eks. som uniformerede marinevægttere eller på flyvepladser i det private Schweriner Wach- und Schliessgesellschaft, hvis vægttere var iklædt uniformer og bevæbnede.

Som et led i invasionsforsvaret skulle der i 1944 etableres tre tyske forsvarslinjer tværs gennem det sydlige Jylland. Det indebar en del gravearbejde, hvortil mindretallet efter at et opråb var udsendt fra Jens Møller i september 1944 stillede med frivillige. Der angives temmelig forskellige tal for denne del af mindretallets krigsindsats, rækkende fra 1200-1500 og helt op til 3000-4000.

Sammenfatning af krigs- og arbejdsindsatsen

Den tyske rigsbefuldmægtigede i Danmark, Werner Best, angav tallene for det tyske mindretals indsats pr. 1. december 1944 (som meddelt af mindretallets Organisationsamt) således:

I. Frivillige	
Waffen-SS	1391
Wehrmacht	507
Luftskytset	36
Toldgrænsebevogtning	89
Chauffører ved Luftgaukommando	108

Landbrugsmæssig indsats i Øst	8
Reichsarbeitsdienst/Arbejdstjenesten	23
I alt	<u>2162</u>
II. Arbejdsindsats	
Faglærte arbejdere m.fl. mod Syd	2285
På flyvepladser mod Nord	1849
I alt	<u>4134</u>
Samlet indsats	<u>6296</u>

På dette tidspunkt var der allerede 395 døde og/eller savnede – og dette tal skulle næsten blive fordoblet i de sidste 5 krigsmåneder, således at i alt 748 fra mindretallet mistede livet i tysk krigstjeneste.

Solidaritet med nationalsocialismen eller distancering

Alt i alt har det tyske mindretal med sine officielle tilkendegivelser, det være sig i mindretalsavisen »Nordschleswigsche Zeitung«, i opråbene fra mindretalsledelsen, i NSDAP-N's offentliggørelser, i den tyske almanak »Volkskalender für Nordschleswig« eller igennem »Junge Front«, tydeligt demonstreret sin solidaritet med det nationalsocialistiske Tyskland – en solidaritet, der genspejler sig i tallene ovenfor. Mindretallet fulgte dermed den linje, som allerede blev fastlagt i den drøftelse i december 1940 i Berlin, der er nævnt i bogens første kapitel – nemlig »Linien des Gesamtdeutschen Schicksalskampfes« (»Den fællestyske skæbnekampslinje«).

De tvivlere, der op igennem 1930'erne stod afventende overfor den nationalsocialistiske indflydelse, fik med besættelsen af Danmark et tættere forhold til mindretallet. I Tyskland som i Nordslesvig var det ungdommen, der med sine beslutsomme, stærke nationale holdninger argumenterede for at åbne sig for nationalsocialismen, hvis ikke før så i hvert fald efter krigens begyndelse. Selvom håbet om at blive indlemmet i Det tyske Rige efter besættelsen af Danmark ikke gik i opfyldelse, så kunne hver en tjeneste for Tyskland bidrage til senere at få Nordslesvig tilbage til Tyskland – som en slags belønning.

Samtaler med samtidige vidner og aktører samt nedskrevne erindringer afdækker, at det kollektive pres ofte var ganske voldsomt. Socialt set var det nu næsten umuligt at være tysk uden samtidig også at vedkende sig nationalsocialismen. Kun kirken kunne tilsyneladende byde på lidt frirum, især i byerne, hvor de tyske præster som i dag hørte under den danske folkekirke. Det var straks sværere for »Nordschleswigsche Gemeinde«, som var og er en frimenighed underlagt den slesvig-holstenske kirke og derfor udsat for dennes strømninger. Men bortset herfra var det tyske mindretal i dets organisatoriske opbygning totalt underlagt NSDAP-N.

Under besættelsen forblev de få, der efter krigens afslutning var med til at starte genopbygningen af det tyske mindretal på et demokratisk grundlag, anonyme. Synlige under besættelsen var derimod partiledelsen, »det lille politiske råd«, partiorganisationens ledere såvel som min-

Det tyske mindretals kvinder i Frauenschaft Nordschleswigs stopper sokker for tyske soldater. Billedet, som stammer fra 1941 og er fra DNSAP-N's arkiv, udtrykker mindretallets totale opslutning bag den tyske krigsførelse. Foto: Th. Thomsen, Institut for sønderjysk Lokalhistorie

dretallets nazisiske institutioner, Zeitfreiwilligendienst, Selbstschutz og de frivillige, som efter krigen sad interneret i Fårhuslejren og ventede på deres processer i forbindelse med det danske retsopgør.

Det var altså få, som kunne bevæge sig frit i periferien af det tyske mindretal og som var selvbevidste og uafhængige nok til ikke at give efter for det kollektive pres eller blot lod det blive ved en ganske let berøring med nationalsocialismen.

Og det var disse få, som formåede at opretholde kontakten til den danske flertalsbefolkning og holde sig fjernt fra de mange konfrontationer, der opstod på grund af nazificeringen af mindretallet og dets ubetingede loyalitet over for Nazi-Tyskland. Disse få holdt sig fra de nationalsocialistiske kredse uden at distancere sig fra det at være tysk.

Det var netop i spændingsfeltet mellem tysk tradition og sindelag på den ene side og dansk

Asmus von der Heide: »Unsere Stimme«

Fra juli 1940 fandtes i det tyske mindretals avis »Nordschleswigsche Zeitung« en rubrik med titlen »Unsere Stimme«, skrevet af den tyske lærer i Løgumkloster (fra 1942 i Bovrup) Asmus Wilhelm Jürgensen under pseudonymet »Asmus von der Heide«. Rubrikken gav udtryk for mindretalledelsens holdning. På grund af sin skarpe form med udhængning af danske modstandere vakte rubrikken modvilje ikke kun i danske kredse, men også hos tyske myndigheder og moderate tysksindede. På dansk side opfattede man rubrikken som forsøg på at angive dansksindede til de tyske myndigheder. De følgende to prøver på »Asmus von der Heide«s sprogbrug er oversat til dansk:

»En kendsgerning er det imidlertid, at førende danskere: Dr. la Cour [lektor, Birkerød], Kaj Munk [præst og digter, Vedersø], Hemmer de Gudme [journalist, København], Rosent [lektor, Aabenraa], Schüle in [provst, Løgumkloster], Warncke [præst, Ullerup], Adler Lund [lektor, Sønderborg] her i grænselandet tildels ustraffet terroriserer den tyske befolkning sjæleligt med hetzer, løgne og bagvaskelser... Fordi den tyske folkegruppe i ord og gerning er gået ind for et godt naboskab og for vor hjemstavns positive medvirken i en fremtidsrettet udvikling i det tysk-danske forhold, har den retten og pligten til at gøre opmærksom på dem, der vil gøre dette arbejde illusorisk. Der er åndelige sabotører på færde, hr. Svensson. Dem må der sættes en stopper for, hvis den sjælelige terror ikke skal bringe vor hjemstavns fred i fare. Det er vor mening, og vi er forpligtet til at stå inde for den«.

(Nordschleswigsche Zeitung 5.3.1943 i polemik med A. Svensson).

»Vi forsvarer den hellige ret til at leve, både som folk og som enkelte tyske mennesker. Derfor har vi ret, derfor er fjendens angreb et forbryderisk anslag mod livets love – og derfor kan vi kun svare med et fanatisk had mod alle, som direkte eller indirekte er vore fjender.

I denne konstatering er der ingen overdrivelse. Den, som lytter med i vor hjemstavn, har tit nok måttet høre fra de England-trofaste, at det egentlige blodbad først kommer efter krigen, og det ikke kun dér, hvor bolsjevikkerne bliver herrer. Også i vor hjemstavn er umisforståelige trusler fra Englands knægte blevet højlydt. De er ganske vist nytteløse, fordi de aldrig vil kunne virkeliggøres, men de viser den ånd, som vi kæmper imod, det er den totale tilintetgørelses ånd, fjenden af livet.

Vi svarer med en fanatisk kærlighed til vort folk, til vor fører og hans verdensanskuelse, med en fanatisk ensidig tro på vor ret og med et helligt, gløddende had mod vore fjender«.

(Nordschleswigsche Zeitung 9.6.1943).

Ved retsopgøret blev Asmus Wilhelm Jürgensen idømt 7 års fængsel, men blev allerede i 1949 løsladt og udvist af Danmark. Som andre gamle nazister fik han i efterkrigstiden en fin karriere i Slesvig-Holsten, hvor han blev leder af Schleswig-Holsteinischer-Heimat-Bunds folkeligt-kulturelle arbejde og repræsentant for det højreorienterede parti Schleswig-Holstein-Block i landdagen.

statsborgerskab på den anden side, at loyalitetskonflikten blev bestemt. En sådan loyalitetskonflikt kan ikke påvises i ledelsen af det tyske mindretal, som i alle dets offentlige bekendtgørelser ubetinget og ensidigt bekendte sig til

»Führer, Reich und Volk«. En individuel loyalitetskonflikt hos de enkelte medlemmer i mindretalsledelsen kan man heller ikke erkende, selvom enkelte senere påberåbte sig en sådan. Mindretalsledelsens anstrengelser over for Berlin i retning af at reducere hvervningen af frivillige, eller indførelsen af tidsfrivillige for at mindske antallet ved fronten, kan på ingen måde tolkes ind i en loyalitetskonflikt. Alle disse bestræbelser tjente kun ét formål, som ikke måtte offentliggøres: at styrke mindretallets position i hjemstavnen og få Nordslesvig indlemmet i Tyskland, i et Stortyskland, ja sågar i et storgermansk rige. I »Volkskalender« 1943 skrev Jens Møller: »Vort mindretal står til tjeneste for Tyskland. Gammel eller ung, borger, bonde eller arbejder, vi arbejder alle for vores fører og dermed for sejren!..... Og efter krigen? Er vi så færdige med vor offerparole? Nej, slet ikke! Er sejren først i hus, kommer vore frivillige igen hjem og deres eksempel og indsats vil opildne os til nye handlinger efter mottoet: »Nun erst recht«!

Hos de, der holdt sig fjernt fra disse paroler, var det nøjagtigt som i den tyske såkaldte »Innere Emigration«. Nogle var principfaste fra begyndelsen, andre var fascinerede af nationalsocialismen en tid. Så lille denne gruppe end var, kunne den efter 1945 troværdigt præsentere et nydannet mindretal med nye demokratiske principper, og allerede i sommeren 1945 blev der dannet en ny tysk skoleforening og i efteråret 1945 fulgte så dannelsen af »Bund deutscher Nordschleswiger«. Denne gruppe kunne

ikke nuancere billedet af mindretallet under besættelsen, da de involverede kun var sammen i en meget privat og lukket kreds – af eftertiden benævnt »Haderslevkredsen«. Haderslevkredsen fandt sammen i efteråret 1943, og kernen i kredsen bestod af velsituerede borgerlige tysksindede, som fra første færd syntes at have holdt en vis distance til NSDAP-N. Som et resultat af et møde hos fabrikant Matthias Hansen den 11. november 1943 formulerede pastor Fr. Prahl i et notat kredsens grænsepolitiske opfattelse. Man bekendte sig her til en demokratisk statsform og udtrykte ønske om et godt forhold til den dansksindede del af befolkningen. Det forudsatte en »absolut loyalitet«, hvorved man bl.a. forstod en anerkendelse af den bestående dansk-tyske grænse. Til gengæld måtte man fra dansk side erkende, at den tyske folkedel hørte naturligt hjemme i Nordslesvig.

Haderslevkredsen fik dog først møde efter krigen. Mindretallets stemme under besættelsen var og blev NSDAP-N – noget andet var vel næppe tænkeligt.

»Haderslevkredsen«

Advokat Sophus Erichsen

Grosserer Peter Frees

Pastor Friedrich Prahl

Bankdirektør Christian Danielsen

Fabrikant Matthias Hansen

Kilde: Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 70, 1995, s. 108-135 (Arthur Lessow).

De danske nazister

Af René Rasmussen

Egnen mellem Aabenraa og Sønderborg – omkring Ullerup-Varnæs-Bovrup-Felsted – var det sted i Danmark, hvor Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti (DNSAP) fik de fleste stemmer ved folketingsvalgene mellem 1932 og 1943 – visse steder mere end 25%. I 1930'erne kan man med nogen ret sige, at den danske nazisme var et særligt sønderjysk fænomen. Efter besættelsen den 9. april 1940 blev nazismen mere et byfænomen i de større byer, navnlig i København. Men Sønderjylland og især Sundeved var fortsat en højborg for DNSAP.

DNSAP i 1930'ernes Sønderjylland

DNSAP blev stiftet i 1930 af ritmester Cay Lembcke. Den direkte anledning var Adolf Hitlers valgsejr ved det tyske rigsdagsvalg i september 1930, hvor NSDAP gik fra 12 til 107 mandater og blev Tysklands næststørste parti. Hitler havde tilsyneladende fat i noget rigtigt, som det måtte være værd at efterligne. Så det gjorde Cay Lembcke. Han kopierede NSDAP's »uforanderlige« 25-punkts-program med kun ganske få ændringer. Det gav sig visse groteske udslag, bl.a. at Danmark skulle have en hær og en flåde, der var egnet til at føre angrebskrig, samt krav på kolonier til befolkningsover-

skuddet. Plagiatet var så tydeligt, at DNSAP allerede fra sin begyndelse fik et komisk skær over sig.

To måneder efter partistiftelsen blev det første møde i Sønderjylland holdt den 16. januar 1931 i Sønderborg. Blandt tilhørerne var lægen i Bovrup, Frits Clausen. Han har i sine erindringer fortalt, at han ikke havde hørt om begrebet »nationalsocialisme«, før han så annoncen for mødet, og at han kun dukkede op, fordi han havde hørt, at Cay Lembcke skulle være »en skør rad.« Det sidste er muligvis rigtigt, men det første er nu temmelig sikkert usandsynligt, for nationalsocialismen var blevet heftigt diskuteret i dagspressen siden Hitlers store valgsejr i Tyskland, ikke mindst i Sønderjylland.

Mødet i Sønderborg endte i tumult. Frits Clausen søgte ly i den nærliggende restaurant – og her traf han partifører Cay Lembcke. De to faldt i snak, og Frits Clausen indbød Cay Lembcke til at bo hos sig i Bovrup. Han stillede sin gamle, bulede Chevrolet til Lembckes disposition, og sammen kørte de rundt til flere møder i Sønderjylland. De nye partimedlemskort var lige blevet trykt, så Frits Clausen fik medlemsnummer to. Nr. ét var Frits Clausens kone, Ebba. Frits Clausen blev af partiføreren udnævnt til distriktsleder i Sønderjylland.

Frits Clausen kastede sin rastløse energi ind i

Det officielle DNSAP-foto af partiføreren Frits Clausen (1893-1947). Clausen deltog som sønderjyde i den første verdenskrig på tysk side, indtil han i 1915 kom i russisk krigsfangenskab. Herfra nåede han hjem i 1918 og studerede herefter medicin. I 1924 blev han læge i Bovrup. Politisk hørte han til på højrefløjen, først som tilhænger af Ejdergrænsen, siden som medlem af det konservative parti og fra 1930 som medlem af DNSAP, hvis partifører han blev ved et kup i 1933. Ved valgene i 1939 og 1943 blev han valgt som folketingsmand. Grundlaget for Frits Clausens lederskab i DNSAP var den forholdsvis stærke tilslutning til det nazistiske parti i hans sønderjyske hjemstavn. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

arbejdet for det nye parti. Det havde han et vist held med, for der viste sig at være nogen grobund for de nye tanker i Sønderjylland. Det skyldtes især landbrugskrisen, der førte til en bølge af fallitter og tvangsauktioner. De desperate bønder organiserede sig i Landbrugernes Sammenslutning (LS), der fik særlig stor tilslutning i Sønderjylland. I Sønderjylland havde man endvidere tradition for yderligtgående krisebevægelser, og LS blev her i ganske særlig grad radikalt i sine udtryksformer.

Lige syd for grænsen bragede nazismen frem. Ved rigsdagsvalgene i sommeren 1932 fordoblede NSDAP igen sit stemmetal og blev nu det største parti med 236 mandater. NSDAP opnåede sit bedste resultat i Slesvig-Holsten. Her fik nazisterne 51% mod 37% i Tyskland som helhed. I Syd-slesvig fik nazisterne endog 62%. Det var den højeste tilslutning noget steds i Tyskland. Her var noget at levet op til for DNSAP.

Den første store opgave, som DNSAP stod over for, blev folketingsvalget i november 1932. Partiet kunne ikke at samle de 10.000 underskrifter, som var nødvendige for at stille op til Folketinget. På Sjælland opstillede man løsgængere, men i Sønderjylland kunne DNSAP stille op som parti p.g.a. de særlige regler, der gjaldt her af hensyn til det tyske mindretal. Valget blev en stor skuffelse for DNSAP. I Sønderjylland samlede man kun i alt 757 stemmer, svarende til 1%. Men det var dog et bedre resultat end løsgængerne på Sjælland, der tilsammen blot fik 271 stemmer. Frits Clausen trak først og fremmest stemmer tæt på sin bopæl: I Bovrup, Felsted, Varnæs og Ullerup (se tabel).

Dansk nazisme i Nordslesvig

DNSAP	16.11.1932	22.10.1935	3.4.1939	23.3.1943
Antal stemmer	757	3575	4474	4769*
Pct. af alle stemmer	1,0	4,4	4,7	5,7*
Pct. af danske stemmer	1,2	5,2	5,6	5,7*

* Fremgangen fra 1939 til 1943 var minimal målt i antal stemmer og procent af danske stemmer, men større i procent af afgivne stemmer, fordi det tyske mindretal ikke deltog i valget.

DNSAP stod stærkest i følgende sønderjyske sogne:

	1932	1935	1939	1943
1	Varnæs 11,3 %	Løgumkloster Is. 26,0 %	Skast 30,3 %	Bovrup 33,0 %
2	Frørup 9,5 %	Bovrup 24,0 %	Bovrup 29,1 %	Varnæs 20,2 %
3	Vedsted 7,4 %	Vodder 23,5 %	Varnæs 25,1 %	Adsbøl 18,4 %
4	Toftlund 7,3 %	Ullerup 19,4 %	Frørup 17,5 %	Skast 17,4 %
5	Bovrup 6,7 %	Skast 17,4 %	Vodder 17,3 %	Frørup 17,0 %
6	Ø. Løgum 5,7 %	Skrydstrup 17,2 %	Løgumkloster Is. 17,1 %	Ullerup 16,5 %
7	Vonsbæk 5,3 %	Frørup 16,0 %	Ullerup 15,4 %	Bylderup 14,6 %
8	Bedsted 4,8 %	Brøns 14,9 %	Ravsted 14,3 %	Vodder 14,5 %
9	Felsted 4,7 %	Ø. Løgum 13,9 %	Skrydstrup 13,2 %	Ravsted 13,2 %
10	Ravsted 4,0 %	Varnæs 13,9 %	Ø. Løgum 12,2 %	Kværs 2,9 %

Kilder: Franz von Jessen: *Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, III, Kbh. 1938, s. 240-249. Statistiske Meddelelser 4.109.1, s. 85-89 og 4.120.1, s. 80-85.*

Det eklatante valgnederlag til DNSAP gav anledning til kritik af føreren. Men hvad gør man i et parti, der hylder førerprincippet, når man gerne vil af med føreren? Man griber til list. Den 23. juli 1933 var der indkaldt til distriktsledermøde i Aabenraa. Dette møde er siden blevet kendt som »Fører-kuppet«. Partiføreren blev her presset til at

løse Frits Clausen fra sit personlige troskabsløfte til Lembcke. På mødet var der desuden mødt ledere frem fra flere steder i landet, og der blev fremført stærk kritik af Cay Lembcke. Frits Clausen blev kåret til fører for DNSAP i hele Jylland. Lembcke blev hurtigt kørt ud på et sidespor og forsvandt ud af historien. Frits Clausen blev derefter fører for

hele DNSAP. Han forenkede straks partiprogrammet fra 25 punkter til otte, der var holdt i mere generelle og mindre urimelige vendinger.

I mellemtiden var Hitler kommet til magten i Tyskland. Det havde ført til, at slesvig-holstenske nazister havde iværksat et verbalt frontalangreb på grænsen – den såkaldte »påskeblæst« i foråret 1933. Frits Clausen afviste i lighed med de øvrige danske partier en grænserevision, men han kom ikke med nogen klar udtalelse om, hvor grænsen skulle ligge. I pjecen »Nationalsocialistiske Tanker til Det slesvigske Spørgsmål« greb han tilbage til »urgamle« nordiske forestillinger, mens det var så som så med klare, konkrete standpunkter. Budskabet var, at hele det slesvigske folk var af samme nordiske rod og blod, og at årsagerne til det indbyrdes uvenskab skulle søges i dynastiske forviklinger forårsaget af uansvarlige »førere«, samt liberalismens skurkagtige idé. Grænsen mellem dansk og tysk gik i Slesvig igennem det enkelte menneske, »thi dansk og tysk er ikke modsætninger, men kun forskellige udtryksformer for de anlæg, der uløseligt er bundne til det blod, der har virket kulturfrembringende såvel i de tyske folkestammer som i de danske, skandinaviske og andre germanske stammer.« Det ville være DNSAPs opgave gennem nationalsocialismens idé atter at forbrødre de to folk. Men selve den geografiske grænse nævnes ikke med et ord! Mellem linjerne kan man dog skimte, at hele Slesvig efter Frits Clausens opfattelse i sin oprindelse var keredansk.

Grænsespørgsmålet var ikke det eneste problem, som Frits Clausen havde at slås med i foråret

1933. Netop som påskeblæsten brød løs i april 1933, udstedte den danske rigsdag en lov imod uniformerede politiske korps. Det skete for at dæmme op for den tiltagende politiske vold mellem de forskellige partiers ungdomsorganisationer og ramte altså også DNSAP. Uniformsforbuddet var en alvorlig streg i regningen for et parti, der ikke så meget havde det i programmet som i tøjet. Uden uniformer var det svært at opnå den rette stemning til partimøder og til offentlige møder. Man forsøgte derfor at omgå dette forbud, men det havde loven taget højde for: Man kunne ikke alene straffes for at have båret uniform, men også for at have båret »beklædningsgenstande, der må sidestilles dermed.« I november 1933 lykkedes det således politiet at få dømt hele »Bovrup Storm« for overtrædelse af uniformsforbuddet.

Frits Clausens overtagelse af partiet gav DNSAP mere fremdrift. Ved det næste folketingsvalg i 1935 lykkedes det at samle de nødvendige underskrifter, og partiet fik i alt i Danmark 1% af stemmerne. I Sønderjylland nåede man op på 4,4%. Det var stadig ikke imponerende, men det gik dog fremad. Højborgene lå igen i Aabenraa og Sønderborg amter (se tabel).

Hvorfor partiet havde fremgang i Sønderjylland og lige akkurat i egnene syd for Aabenraa, er der fremsat mange mulige forklaringer på. Først og fremmest var føreren Frits Clausen sønderjyde. Han var velkendt og vellidt på sin hjemegn. Han var en lokal mand, og det tiltaler altid vælgerne. Han kunne desuden »schnack æ sproch«, og han tog i sin dansk-nationale retorik udgangspunkt i

den forestillingsverden, som sønderjyderne udmærket kendte i forvejen fra fremmedherredømmets dage. Hans parti talte desuden om det klasse- og partiløse nationale folkefællesskab, og det kunne godt minde om det fællesskab, de danske sønderjyder havde følt med hinanden, inden partipolitikken efter 1920 kom ind og delte dem efter politiske anskuelser. Endvidere var de danske sønderjyder politisk ikke helt så rodfæstede som de øvrige danskere; man havde jo kun haft få år at blive fortrolige med det danske partisystem i. Desuden medførte landbrugskrisen en radikaliserings af bønderne. Desperate mennesker er mere tilbøjelige til at falde for yderligtgående løsninger på problemerne. Og det sprog, nazisterne førte imod »systemet Stauning«, adskilte sig ikke væsentligt fra det sprog, der blev ført af mange LS-folk. Ydermere må man ikke glemme, at nationalsocialismen var bragt igennem i Sydslesvig. Det var kun 15 år siden, at Slesvig var blevet delt, og der var stadig mange bånd imellem Nord- og Sydslesvig. Endelig må man sige, at der i den lokale meningsdannelse var nogen vaklen i geledet; f.eks. blev der både på Rønshoved Højskole og i Flensborg Avis i 1933-34 flirtet temmelig kraftigt med nazismen.

Der var helt i begyndelsen nogen tilslutning fra det tyske mindretal til DNSAP, noget som imidlertid blev stærkt modarbejdet af mindretallets ledelse, men DNSAP tiltrak formentlig i særlig grad stemmer fra de nationalt indifferente, de såkaldte »blakkede«. For dem, der hverken var helt danske eller helt tyske, kunne det være tiltalende at tilslutte sig en dansk udgave af en tysk ideologi, og i sine

udredninger af det slesvigske spørgsmål appellerede Frits Clausen netop til dem, når han hævdede, at i Sønderjylland gik grænsen mellem dansk og tysk igennem det enkelte menneske.

Folketingsvalget i 1939 gav igen DNSAP størst tilslutning på Aabenraeegnen (se tabel). I Sønderjylland som helhed fik partiet 4,7 % af stemmerne. Det var en beskedent fremgang i forhold til 1935, men klart over de 1,8 % af stemmerne, som partiet fik på landsplan – og som gav tre mandater i Folketinget. Partiets relative succes i Sønderjylland skyldtes næppe længere landbrugskrisen, for landbruget havde det i 1939 betydeligt bedre end fire år tidligere. Det lod til, at nationalsocialismen som politisk ideologi havde fået tag i dele af befolkningen, i hvert fald på Aabenraakanten.

DNSAP, den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne

Så kom krigsudbruddet den 1. september 1939. Frits Clausen opfordrede alle partimedlemmer til at melde sig til hæren, ja, Frits Clausen meldte sig såmænd selv, men hæren takkede pænt nej. Kampen skulle stå for »Danmarks ære, frihed og selvstændighed,« om så Hitler selv forsøgte at komme til Danmark, ville han møde en kampberedt Frits Clausen – det erklærede i hvert fald Frits Clausen. Men da Hitler kom den 9. april 1940, traf han en fuldstændigt uforberedt Frits Clausen. Besættelsen kom som et chok for ham, og han måtte straks tage stilling til flere prekære problemer, for flere af Frits Clausens partimedlemmer havde spontant

Den 9. april 1940 stillede den danske nazist Lorenz Kjær sig op ved Aabenraa som vejviser for de tyske tropper. Fra partihovedkvarteret i Bovrup blev der sendt en vogn ud for at få ham væk, men før det lykkedes, var han blevet fotograferet af Th. Christesen, og det billede blev dyrt for DNSAPs omdømme. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

taget initiativ til forskellige handlinger. Ude vest for Aabenraa havde partimedlemmet Lorenz Kjær stillet sig op for at dirigere tyskerne videre ind i landet. Der blev straks sendt en vogn fra partihovedkvarteret ud for at hente ham ind igen, men da var skaden sket: Der var for længst taget fotografier af den danske nazist, der som en landsforræderisk femte-kolonne viste den tyske hær vej ind i landet. Det kom til at forme billedet af de danske nazister i offentligheden. I København forsøgte

partifæller at tiltvinge sig adgang til Christiansborg, men blev smidt ud igen af politiet. Aktionen var spontan, og partifællerne blev efterfølgende desavoueret af Frits Clausen. Partiføreren tøvede – og imens blev der etableret et samarbejde mellem de fire gamle demokratiske partier. Chancen var i første omgang forpasset.

I mellemtiden skete der ting og sager i Sønderjylland. Det begyndte at syde med rygter om en snarlig grænserevision, fremkaldt ved aktioner fra

mindretallet, og det fik Frits Clausen op af stolen. Via konsulatet i Aabenraa og gesandten Renthe-Fink i København fik det tyske udenrigsministerium dog nys om det tyske mindretals kampagne, og mindretallet blev presset til at afblæse aktionen. Man kan så diskutere, hvad der var årsagen til Berlins holden fast ved, at grænsespørgsmålet endnu ikke skulle op: Om det var det storgermanske rige, der ikke måtte lægges hindringer i vejen for, om det var det udenrigspolitiske hensyn; eller hensynet til ikke at belaste den netop etablerede samarbejdspolitik i Danmark. Hensynet til Frits Clausens nazister, der ville være færdige i dansk politik, hvis grænsen blev flyttet, kan også have spillet ind.

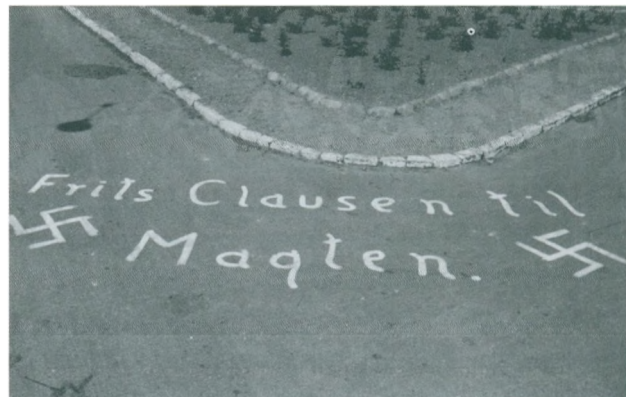
Frits Clausen tog selv affære. Han henvendte sig den 25. eller 26. juni til SD-manden von Löw, Clausens højstplacerede kontakt, der imidlertid sagde: »Beruhigen Sie sich, herr Clausen. Die Sache ist schon erledigt!« Frits Clausen kunne have grund til at tro, at det var *hans* indflydelse, der havde forhindret en grænserevision, og han fremhævede det senere efter krigen til sit forsvar. Men det var nu ikke tilfældet.

DNSAPs propagandaoffensiv for regeringen Frits Clausen

Med besættelsen fik DNSAP flere penge. Tyskerne gav dem hemmeligt et meget betydeligt beløb, og selveste Hitler blåstemplede i august 1940, at der blev pumpet penge i DNSAP, så partiet kunne forøge sin propaganda og på længere sigt sætte det i stand til at overtage regeringsmagten. Men allere-

de inden da var DNSAP gået i propagandaoffensiven. En særlig DNSAP-specialitet i juni og juli 1940 var bemaling af kørebanen med slogans. Den 13. juni 1940 var der i krydset ved Ullerup med hvid maling malet et stort hagekors og ordene: »Lyt til nationens røst!« og »Frits Clausen«. Få dage før havde en lignende bemaling på hovedvej 8 mellem Adsbøl og Nybøl fundet sted. Det drejede sig om store, hvide hagekors og ordene »Du har og din del af ansvaret for dit folks vel! Ned med demokratiet! Giv Frits Clausen magten!«. I juli 1940 skrev en person på vejen mellem Gråsten og Adsbøl: »hagekors. DNSAP vi vinder folket« – »vinder« var stavet med to d'er.

Også i Bovrup var man flittige med malerspannen: I begyndelsen af juli 1940 opdagede man

Som et led i kampagnen for at få Frits Clausen som leder af en tyskvenlig dansk regering blev der i sommeren 1940 malet slagord på vejene. Her ses nazistisk vejgraffiti fra Bovrup. Andre slagord var »Skyd Stauning« og »Ned med Jøden«. Den politiske kultur stod ikke på noget højt niveau i DNSAP. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

flere sætninger og hagekors på amtsvejen i Bovrup og på vejen mod Varnæs. Der stod bl.a. »Skyd Stauning«, »Væk med Systemet«, »Ned med Jøden« samt flere hagekors. Et andet sted stod der »Hæng Stauning i Skægget« samt nogle hagekors. På vejen mod Varnæs stod »Skyd Stauning og de andre Pampere« samt to hagekors.

Det var ikke just stor politisk tænkning. Ja, spørgsmålet er, om det overhovedet var tænkning, for de næste sætninger stod skrevet lige ud for den vej, der førte ind til »førerhovedkvarteret« – Frits Clausens bopæl i Bovrup. Her blev det politiske budskab noget mere tydeligt: »Frits Clausen Danmarks Fører« samt fire hagekors, og lidt længere henne mod kirken »Vi vinder Folket« – denne gang dog stavet rigtigt. Til gengæld var hagekorset kun blevet halvt færdigt. Politiet foretog afhøringer på stedet, og en lokal bagersvend erklærede, at selvom han ikke havde set noget, så kunne han nok tænke sig, inden for hvilket partis medlemmer, gerningsmændene ville være at finde. Det kunne politiet også. Hjemme hos Frits Clausen fandt man en 19-årig ung mand, der var ansat på DNSAPs kontor og som også var logerende. Han var malersvend af uddannelse (!). Han var blevet set af et vidne, så sagen var klar. Malersvenden blev sigtet, men det vides ikke, om han blev dømt. Senere fandt politiet på et loft i Bovrup Mølle, som DNSAP ejede, en del regnfrakker med malerpletter samt en del malerpotter og pensler, men politiet gik ikke videre med sagen. Sidst i juli 1940 udstedte Frits Clausen forbud mod bemalinger, og fænomenet stilnede af.

Flertalsbefolkningen så på de danske nazister med en blanding af frygt og foragt. Jydske Tidendes lokalredaktør i Aabenraa, Morten Kamphøven, skrev således den 11. september 1940 til Jacob Kronika, der var Nationaltidendes korrespondent i Berlin: »Revolutioner fra neden går ikke her. Det sker gennem en umærkelig evolution, og altså ikke heller gennem reformer fra oven... Derfor har Frits, som du spørger om, heller ikke den ringeste chance, selv om han tror, at han skal være statsminister. Det ville jo være en ulykke for landet, om det skete. Han havde parade her i søndags over sine tropper, der for de flestes vedkommende bestod af skæve og krumme bønderkarle fra insolvente hjem. Det fortælles, at de tyske soldater grinede af dem, da de så disse mennesker udstafferede i uniformer, der er det rene plagiat. Frits kan nemlig aldrig få fat i eliten herhjemme. Dertil er han selv for ubetydelig, og endelig vil han ingen medhjælp få fra den egentlige bondestand, der for tiden klarer sig godt. Hans blad »Fædrelandet« er jo en fuldkommen skandale, og jeg kan ikke tro andet, end at tyskerne, der læser det, må føle foragt for en sådan fugl, der hver eneste dag overskider sin egen rede. Nej, Frits har sikkert udspillet sin rolle. Fornylsen herhjemme fra kommer fra en helt anden side. Skulle han komme til, ville vi komme ud i et for hele Europa uheldigt kaos, for vel er vi skikkelige, men der er ting, vi ikke kan stå for og ikke let bøjer os for, uden at vi kommer til at grine.«

For at fremme mørklægningen blev der i 1940 fremstillet en plakat med en politimand pegende mod et utildækket vindue, hvorfra der strømmer lys ud mod gaden. Plakaten bærer indskriften: Sløseri der skader os alle. I kampagnen mod den danske regering under ledelse af Stauning bryggede DNSAP med mærkater som dette videre på denne plakat. Landsarkivet for Sønderjylland, Gråsten politimesterarkiv, sager vedr. DNSAP.

Spadeslaget i Haderslev – baggrund og betydning

Helt ufarligt var DNSAP nu ikke. I sidste halvdel af 1940 forsøgte partiet ved en række spektakulære demonstrationer at bane vej for sin egen magtovertagelse. Der var af regeringen blevet udstedt mødeforbud, men det agtede nazisterne at bryde for at demonstrere regeringens magtesløshed og vise, at det nu var DNSAP, der gav tonen an i Danmark.

Den første store demonstration blev holdt i Roskilde den 30. juni 1940, og det kom til slagsmål, da politiet forsøgte at gribe ind. Det blev politiet, der fik klø af de ca. 300 danske nazister, og hvad der måtte virke særligt foruroligende var, at 50-60 tyske værnemagtsoldater blandede sig i slagsmålet på nazisternes side. Det blev dog den eneste gang, at det skete, for soldaterne fik herefter forbud mod at deltage i demonstrationer af den tyske militære øverstbefalende i Danmark. Sagen fik i øvrigt et retligt efterspil, da 36 nazister blev idømt hæftestraffe eller fængsel. Den næste, såkaldte »cykeldemonstration« i København den 2. juli 1940, blev stort set forpurret af politiet.

Nu greb DNSAP til en anden taktik: At monopolisere mindet om de faldne danske soldater den 9. april 1940. Man ville holde en »mindeappel« for dem ved mindesmærket for de faldne danske soldater i 1864, »Den lille Hornblæser«, i København. Det skulle ske den 17. november 1940. Forud for demonstrationen iværksatte DNSAP en smædekampagne imod Stauning og resten af regeringen, som man beskyldte for »overlagt mord« på

soldaterne og »landsforræderi« forud for den 9. april 1940. Det er spirene til den senere så kendte »Rostock-myte«, vi ser her. DNSAP regnede med, at »systemet« Stauning var så mørt, at det ville bryde sammen af sig selv. Ingen med fornuften i behold troede på de temmelig forvrøvlende anklager imod de danske politikere; tværtimod blev folk harme over, at DNSAP begik »blasfemi« ved at tage de faldne danske soldater til indtægt. Politiet, der havde været noget nervøse for, hvad nazisterne kunne finde på, fik rigeligt at se til med at beskytte de selvsamme nazister imod en rasende menneskemængde. Flere nazister blev trukket ind i baggårde og gennembanket. Den efterfølgende demonstration i Forum, hvor Frits Clausen regnede med at skulle have proklameret magtovertagelsen, endte i en sørgelig fiasko.

Der var fortsat forbud imod uniformering. Det havde DNSAP meget svært ved at leve med. I Haderslev ville de lade det komme an på en prøve. På Højskolehjemmet her holdt DNSAP søndag den 8. december 1940 et møde. Omkring klokken 15.00 troppede et medlem af DNSAP op på politistationen og fortalte, at 400 af partiets medlemmer gik i procession ad Aabenraavej ind imod byen. Om han dermed mente at anmelde en lovlig demonstration får stå hen; selv var han uniformeret – og blev derfor anholdt på stedet.

Hele politistyrken blev nu alarmeret. Politimesteren, en politiassistent og 7-8 mand gik optoget i møde. Ved Lavgade fik de øje på demonstrationens fortrop. Forrest gik den sønderjyske SA-områdefører Jes Friis med et hornorkester. En større del af

»Spadeslaget« i Haderslev den 8. december 1940 blev kaldt sådan, fordi mange af de sønderjyske SA-mænd medbragte spader som slagvåben (eneste tilladte »bevæbning«). Her skubber demonstranterne politikæden i Lavgade til side. I spidsen med kasket ses føreren for det sønderjyske SA Jes Friis, Øster Løgum. Album i Landsarkivet for Sønderjyllands museumssamling.

deltagerne bar spader og alle var iklædt uniform. Der var omtrent 250-300 SA'ere, resten var medlemmer af ungdomsorganisationen National-Socialistisk Ungdom, NSU. Politifolkene forsøgte at stoppe demonstrationen ved at råbe: »Stands«, men Jes Friis råbte i stedet »fremad!« Nu blev knipplerne trukket – man må lade betjentene, at bange af sig, det var de altså ikke! Men DNSAP'erne hævede spaderne til hug med den skarpe kant ud, og politifolkene trak sig klogeligt tilbage. Nazisterne marcherede videre til Højskolehjemmet.

Nu blev der tilkaldt forstærkning fra Aabenraa, Kolding og Odense. Den første fortrop af politibe-

tjente fra Aabenraa var hurtigt på pletten og kom straks i kamp, men måtte trække sig tilbage. På Højskolehjemmet talte bl.a. kaptajn Lærum, der var fører for NSU. Han erklærede, at Stauning bar hele skylden for den 9. april og at statsministeren og regeringen var mordere og engelskvenlige pjaltte. Men DNSAP ville, erklærede Lærum, med sin ånd og sine spader og det, der var endnu skarpere, jage hele banden på Christiansborg pokker i vold, lige som de for lidt siden havde fejlet politiet bort. I mellemtiden havde politiet uden for anholdt et par uniformerede nazister, der dog satte sig voldsomt til modværge. De fik bistand af en flok spadebevæbnede SA-folk, der forsøgte at befri de anholdte. Politiet trak stavene og gik løs på de fremstormende nazister. Det kom til et regulært slagsmål, hvor nazisterne gjorde brug af spader og gummiknipler. Tre betjente blev såret. Under slagsmålet blev flere af nazisterne slået ned med stave, men nazisterne havde endnu overtaget, og politifolkene blev tvunget ind i en port. Her trak de pistolerne – og det holdt nazisterne noget på afstand.

Så blev der sendt bud efter Falcks redningskorps, der mødte op med brandslanger, og der blev rekvireret tåregasbomber på politistationen. Ordenspolitiets styrke var ved förstærkninger fra Toftlund, Tønder, Gråsten og Odense nået op på 160 mand. Dertil kom 20 kriminalbetjente. Kl. 20.30 sendte politiet fire mand ind på Højskolehjemmet med et ultimatum: Alle spader, andre våben og uniformer skulle udleveres og førerne skulle overgive sig – inden 10 minutter. Der gik

omkring 20 minutter, uden at der skete noget. Brandslangerne blev rullet ud og Højskolehjemmet effektivt omringet – og så blev der kastet tåregasbomber ind. Samtidig rettede man brandsprøjterne mod bygningen. En stor flok nazister forsøgte at gøre et udfald fra bygningen og bryde igennem politikæderne, men blev efter voldsomme slagsmål med spader og knipler anholdt. Så blev der sendt yderligere tåregas ind i bygningen, og de nazister, som kom ud, blev holdt på afstand ved hjælp af brandsprøjterne. Efter en kort kamp smed nazisterne deres våben og gav op. Klokken 23.30 var »spadeslaget« slut. 239 nazister blev anholdt. I alt 23 betjente blev såret i større eller mindre grad. Det værste var en brækket arm.

Under hele slaget havde der stået flere tusind almindelige Haderslev-borgere og heppet på politiet og sunget danske nationalsange. Der var ingen tvivl om, hvor flertallets sympati var at finde. Man skal ikke undervurdere spadeslagets betydning for stemningen blandt flertalsbefolkningen i Sønderjylland: Det indgød igen tillid til, at regeringen ikke havde opgivet Sønderjylland og godt kunne sætte hårdt imod hårdt.

Spadeslagets forløb viser, at den danske regering og den danske ordensmagt nu igen havde fuld kontrol over landet, og at man ikke længere frygtede tyskerne indgriben. Den lære drog DNSAP også af sagen. Man måtte konstatere, at man ikke kunne forvente opbakning fra den tyske værne-magt, fra det tyske gesandtskab eller fra de tyske partifæller i Berlin. Tyskerne havde besluttet at vente med at støtte en nazistisk magtovertagelse, til

Demonstranterne i »spadeslaget« gik fra Lavgade videre gennem Storegade og ud til Højskolehjemmet, hvor der blev holdt møde inde i salen. Udenfor blev der sat en mødevagt med hjelme og spader. Som fører for mødevagten ses uden hjelm Laust Andersen fra Skast. Mens mødet stod på, blev der samlet politi fra de omkringliggende stationer. Således forstærket drev politiet mødedeltagerne ud med tåregas, og akkompagneret af tilråb fra de mange forsamlede antinazistiske Haderslevborgere blev nazisterne derpå trakteret med vand fra brandsprøjter og knippelsuppe. Album i Landsarkivet for Sønderjyllands museumssamling.

partiet havde bedre støtte i den danske befolkning. Tyskerne var først og fremmest interesseret i ro og orden i Danmark, og så længe samarbejdsregeringen bedre kunne garantere det end nazisterne, så var der ingen grund til at inklade sig på eksperimenter. Allerede i efteråret 1940 havde man i det

tyske udenrigsministerium truffet denne beslutning, og den holdt man foreløbig fast i. Men så megen støtte fik DNSAP dog, at sagerne mod deltagerne i spadeslaget blev frafaldet efter tysk ønske. Deltagerne i spadeslaget måtte vente med at blive dømt til retsopgøret efter besættelsen.

DNSAP og hvervning til den tyske hær

Det gjaldt nu for DNSAP om at anlægge en mere langsigtet strategi, at indynde sig hos tyskerne – og som belønning måske senere få overdraget regeringsmagten. Det kunne ske ved at hverve soldater til den tyske hær. Hvervningerne til Waffen-SS var allerede begyndt hemmeligt i juni 1940, men var endt i en dundrende fiasko: Frits Clausen havde modstræbende måttet efterkomme et tysk ønske om, at hans SA-mænd skulle sendes på SS-uddannelse i Klagenfurt i Østrig. De danske nazister troede, at de skulle uddannes med henblik på at komme hjem til Danmark og medvirke ved magtovertagelsen, men i virkeligheden var det en regulær militær træning med henblik på at blive sat i kamp ved fronten. Mange af dem følte sig grundigt taget ved næsen og de fleste rejste hjem til Danmark igen.

I foråret 1941 gik DNSAP mere helhjertet ind i hvervningerne, der imidlertid fortsat måtte foregå i hemmelighed. Det foregik i et tæt samarbejde med SS. Efter angrebet på Sovjetunionen i juni 1941 tog hvervningerne for alvor fart med oprettelsen af Frikorps Danmark. Der blev indrettet hvervekontorer på DNSAPs partikontorer rundt

MELD JER

til de
evropæiske Nationers
Korstog mod
Bolsjevismen

Meld jer til

FRIKORPS „DANMARK“

Offentlige Hvervemøder til

Frikorps „Danmark“ og Regiment „Nordland“

afholdes i:

Tingsted den 8. Juli paa Kirkebaeren,
 Tøllund den 9. Juli paa Centralhøstellet,
 Græsten den 10. Juli paa Hotel „Græsten“

Talere:

Landsretsagfører Holger Bryld, Odense
 Jes Asmussen, Rødekro

Alle Møderne begynder Kl. 20 præcis – Fri Entré

Oplysninger og Tilmeldelse –

Hvervekontorerne:

Rødekro,	Østergade 8
Tønder,	Vestergade 69
Tøllund,	Tøllundsgade, Frøe Paulsen, Aaben 19-21
Græsten,	Johan Klyhn, Sønderborg Landevej, Aaben 18-20
Ribe,	Vognmand Niels Schmidt, Tangavej. „ 19-21
Legum Kloster, Mønsbøddi, Laurits Westergaard	„ 8-10

Kl. 20
 1-11
 1941

Efter det tyske angreb på Sovjetunionen den 22. juni 1941 kunne de danske nazister fremstille tysk krigstjeneste som et antikommunistisk korstog. De danske frivillige kæmpede i det nyoprettede »Frikorps Danmark« eller »Regiment Nordland«. Der blev straks i juli indrettet hvervekontorer, som regel i DNSAP's lokaler, og iværksat en mødekampagne. Blandt talerne her var lederen af DNSAP i Barvid og Ellum Sysler, Jes Asmussen fra Rødekro. Løbeseddel i Landsarkivet for Sønderjylland, Gråsten politimesterarkiv, sager vedr. DNSAP.

om i landet og der blev lagt pres på partiets egne medlemmer for at melde sig. I løbet af de første par uger meldte der sig 500 mand og i løbet af august nåede man op over 1.000 mand. I alt 12.000 danskere (inklusive medlemmer af det tyske mindretal) meldte sig til Waffen-SS. De udgjorde et bredt udsnit af den danske befolkning, men én ting adskilte dem fra flertallet af befolkningen: Omkring halvdelen af dem var medlemmer af DNSAP og formentlig yderligere en god del flere var nazister af overbevisning uden at være partimedlemmer. Hvor mange, der meldte sig fra Sønderjylland, vides ikke.

Den danske regering havde i forbindelse med oprettelsen af frikorpset udsendt en erklæring, hvori det hed, at man »tillod« danske soldater og officerer at melde sig til Frikorpset, og repræsentanter for regeringen eller hæren var tilstede ved korpsets afrejse og senere også ved mindehøjtideligheder for faldne frikorpssfolk. Henvend 3.500 danske frivillige blev efter krigen idømt fængselsstraffe, og de forsvarede sig med, at de var blevet »opfordret« til at melde sig af den danske regering. Det var de nu ikke, og de havde temmelig sikkert meldt sig, ligegyldigt hvad regeringen så havde sagt. Det var mænd, som ikke havde den ringeste respekt for de demokratiske partier.

De østfrontfrivillige var foragtede af flertallet hjemme i Danmark, hvad de i stigende grad fik at føle – bl.a. under orloven i efteråret 1942. Også de østfrontfrivilliges familier blev udsat for omverdenes foragt. I Politimesteren for Gråstens arkiv findes en sang om de østfrontfrivillige, der måske me-

get godt udtrykker de følelser, flertalsbefolkningen nærrede for dem:

Frikorps Danmark står der på dit ærme
landsforræder i dit fjæs
du har solgt dig til hr. Hitlers bærm
skreget heilråd, indtil du blev hæ
gå hjem til din mor
og hæng dig i en snor
vask af dig din skamfulde plet
herhjemme du går
og vanvidstanker får
i ly af en tysk bajonet
du er godt nervøs, dog spiller du fræk
men den dag det går løs, så ryster du af skræk
nazismen bliver knust
dit frikorps kaput
og du, landsforræder, bliver skudt.

De sidste tre linjer var omkvædet og skulle gentages. Der var fire vers i alt. Det var om ikke stor, så i hvert fald kraftfuld poesi!

Hvis DNSAP havde regnet med, at hverningen af soldater ville vinde dem så megen velvilje i Tyskland, at de ville få regeringsmagten, så kom de til at tro om. Den næstsidste egentlige chance for at komme til fadet kom under telegramkrisen i oktober 1942, da udenrigsminister Erik Scavenius var blevet kaldt til Berlin og der blev præsenteret for tyskernes ønske til en ny dansk regering. På ministerlisten optrådte adskillige danske nazister. Scavenius afviste forslaget som en »fantasiregering«, og tyskerne accepterede i stedet en ny parla-

mentarisk regering med Scavenius i spidsen. Samtidig kom Werner Best til Danmark, og de to, Scavenius og Best, havde en fælles interesse i at bevare ro og orden i Danmark – altså ikke noget med nogen politiske eksperimenter her.

I foråret 1943 var det fire år siden, der sidst havde været folketingsvalg i Danmark. Og som noget ganske enestående gav den rigsbefuldmagtigede Werner Best lov til at holde valget. Valget blev af det store flertal opfattet som alle de demokratiske partier imod DNSAP. Frits Clausen hilste sådan set valget med glæde. Han havde i den mellemliggende tid mistet det ene folketingsmedlem, der var brudt ud af DNSAP og sammen med et par andre løsgængere stiftet et parti, som de kaldte Dansk Folkeparti. DNSAP havde desuden siden den 9. april 1940 firedoblet sit medlemstal fra 5.000 til 20.000 medlemmer. Frits Clausen kunne altså have grund til at tro, at hans stemmetal ville gå tilsvarende i vejret. Men det gjorde det ikke. Partiet kunne ganske vist spore nogen fremgang, navnlig i København. I Danmark fik DNSAP 2,2% af stemmerne mod 1,8% i 1939. Dermed havde partiet udspillet sin politiske rolle, og fra tysk side regnede man ikke længere med partiet som en faktor i dansk politik.

I Sønderjylland opnåede partiet i 1943 5,7 % af stemmerne i alt, en beskedent fremgang i forhold til de 4,7 % i 1939. Nu skal man imidlertid huske på, at hjemmetyskerne ikke deltog i valget i 1943. Det betød at den samlede mængde af stemmer blev mindre – og dermed DNSAPs andel større. Hvis man trækker de tyske stemmer ud af valg-

Hvem var hvem i sønderjysk DNSAP

Frits Clausen, læge, Bovrup, medlem af DNSAP fra 1931, partifører fra 1933, valgt til Folketinget for DNSAP i 1939 og 1943. Trådte i 1943 efter at have meldt sig som læge i Waffen-SS midlertidigt tilbage som partifører, endelig fratruddt i maj 1944 og ekskluderet af DNSAP i november samme år på grund af sin livsførelse.

C. C. Fischer, direktør, Aabenraa, medlem af DNSAP fra 1934, hovedkasserer fra 1936, stabsleder for partiets organisation og for dansk-tysk samhandel i 1941.

Jes Asmussen, smedemester, Fogderup, medlem af DNSAP fra 1931. Herredsleder i Slogs herred fra 1934, sysselleder for Barvid og Ellum sysler (Sønderjylland) fra 1938 til 1943. Fra 1942 landsleder for Det Danske Arbejdsfællesskab (Arbejdsfronten). Organiserede sammen med Jes Friis »Spadeslaget« i december 1940. Medlem af partirådet.

Johan Chr. Lassen, landmand, Bylderup-Bov, herredsleder for Slogs herred, fra 1943 sysselleder for Barvid og Ellum sysler, medlem af partirådet.

Jes Friis, fabrikant, Øster Løgum, medlem af DNSAP fra 1931, leder af det sønderjyske SA, fra 1940 med titel som fylkesfører. Organiserede sammen med Jes Asmussen »Spadeslaget« i december 1940. Meldte sig til tysk krigstjeneste, såret hjem i 1943.

Dodde Friis, Øster Løgum, fra 1942 landsleder for DNSAP's kvindegupper og fører for partiets organisation for unge piger i Barvid og Ellum sysler.

Johannes Boldt, gårdejer, Rejsby, herredsleder for Hviding herred, medlem af partirådet.

Kilde: John T. Lauridsen: Dansk nazisme 1930-45 – og derefter, København 2002.

sultatet i 1939, så havde DNSAP dengang fået 5,6% af stemmerne – og altså nu i 1943 5,7%. Partiet havde i virkeligheden været stagnerende i Sønderjylland siden 1935 (uden tyske stemmer i 1935: 5,2%). Der var flere steder tale om tilbagegang. Partiets højborgere var igen i Sønderborg og Aabenraa amter (se tabel).

DNSAPs deroute

Tyskerne opgav nu at bygge noget som helst på partiet DNSAP. Man knyttede i stedet direkte kontakt til danske nazister i eller udenfor partiet – og kriminaliserede dem lynhurtigt. De blev benyttet som håndlangere og blev dybt involverede i stikkeri, clearingmord og schalburgtager. De DNSAPere, der ikke gik direkte i tyskernes sold, mistede enhver indflydelse, og efter valget udbrød der nærmest en indbyrdes nazistisk borgerkrig med nye partidannelser og udbrud i en forvirring.

Frits Clausen forsøgte at forbedre sin position over for tyskerne ved at melde sig til fronten. Men han opnåede kun at blive indlagt på et afvænningshjem for alkoholikere. Der var muligvis tale om et komplot, tilrettelagt af flere ledende partimedlemmer hjemme i Danmark. Den 5. maj 1944 blev

Frits Clausen tvunget bort som partifører. Han blev erstattet af et »førerråd« på tre mand, C.O. Jørgensen, Theofilus Larsen og Holger Johansen.

Partiet var nu fuldstændigt i opløsning. Vi kan følge den lokale sønderjyske deroute i en forhandlingsprotokol fra DNSAP i Ellum og Barvid sysler (d.v.s. Sønderjylland) 1943-44. Møderne blev holdt i Rødekro, og der blev færre og færre af dem. Det sidste blev holdt den 5. november 1944. Protokollen blev indledt den 5. oktober 1943 med den konstatering, at partiet var inde i et dødvande som aldrig før: Arbejdet på kontoret blev mindre og mindre, arbejdet ude i syslet var gået i stå p.g.a. medlemmernes svigtende tillid til den øverste ledelse. Det konstateredes samtidig, at stillingen i Ellum og Barvid sysler var bedre end andre steder i landet, så det må altså have set virkelig sort ud.

Partiets sysselledelse sad derude i Rødekro og følte sig forladt af alt og alle. Partiføreren kunne de ikke få fat i, og den 23. oktober 1943 sendte de en delegation over til den tyske rigsbefuldmægtigede, Werner Best, i København for at høre, om tyskerne helt havde glemt dem. Werner Best svarede beroligende, at det havde de selvfølgelig ikke, men tilføjede: »Ihr müsst euch stark machen! Ihr müsst euch stärker machen!« De skulle se at blive noget stærkere. Men det var altså lettere sagt end gjort. Werner Best kunne også fortælle, at det ikke var den eneste delegation af skuffede danske nazister, han havde modtaget.

Sysselledelsen var stadig optændte af den »herlige idé«, og den følte samtidig en stor forpligtelse over for kammeraterne på østfronten. Den mente

De sidste år af besættelsen blev en stor nedtur for DNSAP og især for Frits Clausen personligt. Nu vendte mange af hans egne sig imod ham. For at øge sin kredit hos tyskerne meldte han sig som frivillig til Waffen-SS, men måtte i stedet indlægges til afvænningsanstalt for sit tiltagende drikkeri. I maj 1944 blev han erstattet af et »førerråd« på tre mand, og i november samme år blev han ekskluderet. Da var han for længe blevet latterliggjort af sine modstandere uden for partiet, meget virkningsfuldt af Dansk Socialistisk Forlag, der udgav denne »sprællemænd« forestillende »Fritz Frelsermand«. Landsarkivet for Sønderjylland, museumssamlingen.

ikke, at den kunne svigte dem ved at svigte partiet. Men man kan iagttage en stor utilfredshed med partiledelsen. Den 21. november 1943 sendte sysselledelsen et brev til stabsleder Theofilus Larsen, hvori den forlangte, at Frits Clausens chauffør blev ekskluderet af partiet. Han kørte nemlig konstant rundt i beruset tilstand eller sad fuld på Albrechtsens Gæstgivergård i Bovrup. Han skulle endda i fuldskab have affyret sin pistol op i loftet. »Sådan noget skader vores partis omdømme overordentligt«, skrev sysselledelsen til stabslederen. Og det kunne den jo nok have ret i. Theofilus Larsen lovede at gribe ind, og der skete også en omfattende udrensning: Brødrene Bryld, kaptajn Wodschoff og flere andre blev ekskluderet og Frits Clausens chauffør afskediget.

Man kan samtidig i protokollen spore en stigende ængstelse og bekymring over sabotagen og likvideringerne. I april 1944 var der tale om at

sammenslutte Schalburg-korpset, der var et rent terrorkorps, med DNSAP. Men det modsatte DNSAP sig kraftigt, for, som man her sagde: Halvdelen af Schalburg-korpset bestod af ekskluderede partimedlemmer!

Den 5. maj 1944 trådte Frits Clausen som nævnt tilbage og den 22. november 1944 blev han endda ekskluderet af sit eget parti p.g.a. sin livsførelse. Han havde siddet næsten dagligt på Gæstgivergården i Bovrup og drukket tæt sammen med sin chauffør. Den sidste tid gik det hele i opløsning. På et møde i Rødekro i juli 1944 blev der gjort status: Der meldtes om frafald alle vegne og det kneb med at få lov til at leje mødelokaler. Et medlem nede tæt ved grænsen kunne fortælle, at det også dernede stod sløjt til de fleste steder. »Den bedste afdeling er Fårhus,« kunne han melde – og således blev det jo sådan set ved med at være nogle år endnu!

Dagligdag og levevilkår

Af Birgitte Vestergaard Futtrup

Indledning

Krigen og besættelsen fik overalt i Danmark vidtrækkende følger for hverdagslivet. Sådan var det også for sønderjyderne. Hverdagen har imidlertid trange kår i historieskrivningen. Det gælder også for krigsårene. Går man på jagt efter primære kilder og erindringsmateriale i arkiverne, opdager man snart, at materialet er meget sparsomt. En mulig forklaring kan være, at krigens hverdag i årtier har været fælles erindringsgods for danskerne. Hvorfor skrive om kaffeestatning? Alle havde jo smagt den. Eller hvorfor skildre biografepertoiret, når alle havde deres egne filmminder? Men hos den yngre generation eksisterer denne erindring ikke. Det er derfor vigtigt at belyse også denne side af besættelsestiden.

Mørket sænker sig

Den 9. april 1940 blev indledningen til en mørk tid for danskerne i mere end én forstand. Mørklægningen blev efter kategorisk krav fra den tyske værnemagt håndhævet strengt fra besættelsens første aften. Det skabte kø ved bog- og farvehandlerne. Den dengang 13-årige Egon Må-

rup Hansen, søn af farvehandler Anton Hansen i Haderslev, fortæller: »Hjemme var der travlhed i butikken. Alle mennesker kom for at købe mørklægningsgardiner. Vores lager røg på et par timer. Så fandt man på at købe asfaltpapir, som ganske vist var dyrere, men meget stærkere. Og da asfaltpapiret slap op, solgte vi gamle tapetresten. De var godt nok ikke lystætte, men et par dage kunne man vel klare sig. Ingen vidste hvor længe vi skulle leve med mørklægning, og de første par dage satte vi blot papiret op med tegnestifter på indersiden af vinduerne«.

Aabenraaavisen Hejmdal kunne den følgende dag berette, at kun få havde vovet sig ud i den mørklagte by. Hist og her var der sket et sammenstød mellem fodgængere, og enkelte var løbet ind i lysstanderne. Senere blev kantsten og kældernedgange malet hvide og de praktiske hvide mørklægningsarmbind gjort obligatoriske.

Krigen i luften

Når mørket satte ind, rullede danskerne mørklægningsgardinerne ned, så det blev vanskeligere for de britiske fly at orientere sig. Men frygten for luftkrigen viste sig også på andre måder. Indenrigsministeriet krævede, at ejere af udlej-

Mørkelægning!

Fra Mørkets Frembrud er der paabudt Mørkelægning af alle Ejendomme i Sønderborg Politikreds.

Der forholdes i Overensstemmelse med de opslaaede Plakater.

Sønderborg Politikammer den 9. April 1940.

L. Sundorph.

Straks den 9. april 1940 greb besættelsesmagten ind i danskernes dagligdag ved at forlange mørklægning af alle bygninger, så lyset herfra ikke kunne bruges som sigtepunkter eller bombemål for de britiske piloter. Det gjaldt også i Sønderborg politikreds. Landsarkivet for Sønderjyllands museumssamling.

ningsejendomme indrettede tilflugtsrum for beboerne, og pulterkamre skulle ryddes for at mindske brandfaren. I alle større ejendomme blev der desuden udpeget en husvagt, ofte viceværten. Husvagten fik en kort uddannelse i brand- og skadebekæmpelse og var ansvarlig for, at ejendommens beboere gik i kælderen ved luftalarm. Endvidere skulle han føre kontrol med, at ejendommen var mørklagt. Oprettelsen af offentlige tilflugtsrum begyndte også at tage form sideløbende med, at luftværnsmyndighederne udarbejdede evakueringsplaner for civilbefolkningen. I Tønder påbegyndte man f.eks.

indretningen af ni tilflugtsrum i september 1940. For civilbefolkningen blev skilte, som viste hen til nærmeste tilflugtsrum, mørklægning og afprøvning af sirenerne en del af hverdagen og en påmindelse om, at byen kunne blive inddraget i krigshandlinger.

Det skete kort før kl. 19 den 11. juli 1942, da to engelske Mosquitofly pludselig kom ind over Tønder. Det ene af flyene kastede fire bomber, som ødelagde flere huse i Jernbanegade. 4 personer blev dræbt og 16 såret. Mand og mand imellem gik man ud fra, at bomberne havde været tiltænkt baneterrænet. Britiske akter viser, at denne antagelse holder stik, men de viser også, at de to flybesættninger troede sig over Nibøl! De voldsomme begivenheder i Tønder skal ses i en større og mere kompliceret sammenhæng: Samme aften havde Royal Air Force planer om et stort bombeangreb med 44 tunge Lancasterfly mod u-bådsværftet i Danzig. Som led i omfattende afledningsmanøvrer for dette hovedangreb blev seks Mosquitofly sendt af sted for at angribe u-bådsværftet i Flensborg. Den ene sektion på tre fly fandt frem til Flensborg ganske efter planen. Den anden sektion med ligeledes tre fly fløj ind i et meget tæt skydække over Nordsøen. Så ringe var sigtbarheden, at et af flyene vendte om. De to øvrige fortsatte ufortrødent mod Nordtysklands kyst, og det tætte skydække afløstes nu af mere spredte skyer med en let støvregn. Kort efter at have overfløjet kystlinien ramte et af flyene en skorsten med den ene vingespids, sandsynligvis ved Emmels-

büll ca. 10 km syd for den dansk-tyske grænse. De to fly besluttede derfor at lede efter et alternativt mål til Flensborg. De to piloter var på dette tidspunkt ikke klare over, at de havde nået kysten ca. 20 km for langt mod nord i forhold til den planlagte rute. Da de få minutter senere så et bymæssigt bebygget område, troede de derfor, at det var Nibøl. Og her var jernbanestationen et oplagt mål. Fra 50 fods højde kastede det ene fly de fire 500 pounds bomber – som altså ramte i Tønder. Det andet fly fortsatte nordpå langs jernbanen og angreb et tog mellem Skærbæk og Døstrup, hvorved lokomotivfører og fyrbøder blev dræbt. Derefter fortsatte flyet i nordvestlig retning, men fem minutter senere styrtede det ned ved Rejsby. Besætningen på to mand blev dræbt. Sandsynligvis blev det skudt ned af en tysk jagermaskine.

Fejlangrebet i Tønder var et dagangreb, men stort set angreb det britiske flyvevåben Royal Air Force kun om natten. Som bombeoffensiven mod de tyske byer tog til, kunne man nat efter nat høre flyene brumme i mørket. Ganske vist var målene som regel i Tyskland, men ofte gik flyenes rute hen over Danmark, ikke mindst det sydligste Danmark. Signalet til at søge dækning var ved dag som ved nat luftværnssirenerne, der både varslede og afblæste luftalarmer. Den 6. oktober 1944 kunne man i Aabenraa fejre en slags jubilæum. Da havde man haft luftalarm nr. 100. Når sirenerne gik i gang, søgte mange ned i kældrenes beskyttelsesrum, mens andre blot vendte sig om på den anden side og sov videre.

Indimellem blev det dog alvor, når de mange natlige overflyvninger afstedkom talrige mere eller mindre tilfældige bombenedkastninger. Disse kan groft inddeles i tre kategorier: 1. Angreb på alternative eller »sidste-udvejs«-mål, når det primære mål i Tyskland ikke kunne lokaliseres. 2. Nødkastning af bombelasten som følge af at et fly var i vanskeligheder og 3. Fejlangreb som følge af fejlnavigation.

Det mest voldsomme og omfattende fejlangreb i Danmark under krigen ramte Sønderjylland natten mellem den 18. og 19. august 1942. Angrebet, som fandt sted fra midnat og en halv time frem, berørte store dele af det sydøstlige Sønderjylland, men angrebet syntes at være koncentreret om det nordlige Als. Statens Civile Luftværn noterede efterfølgende, at 293 sprængbomber og ca. 4.500 brandbomber, hvis samlede vægt androg ca. 110 tons, ramte i området mellem Tinglev, Gennerbugt og farvandet mellem Als, Ærø og Flensborg Fjord. Den store bombetonnage forårsagede omfattende materielle skader, især på Als og Sundeved, og en del personer blev forbrændt af fosfor, som stammede fra de mange brandbomber. Men mirakuløst omkom ingen.

Det egentlige mål for angrebet natten mellem den 18. og 19. august 1942 var værftet i Flensborg, og i alt 149 engelske fly deltog i angrebet. Efter hjemkomsten til deres baser rapporterede flybesætningerne, at de mente at have lokaliseret målet under en tyk dis, og i alt 155 tons bomber var blevet kastet. De engelske konklusioner var,

Krigen i luften ramte Sønderjylland den 11. juli 1942, da et britisk Mosquitofly bombede flere bygninger i Jernbanegade i Tønder, hvorved fire personer blev dræbt og 16 såret. Billedet viser skadernes omfang. Angrebet var en misforståelse, da piloterne troede, de befandt sig over Nibøl i Sydslesvig. Et andet fly angreb et lokomotiv mellem Skærbæk og Døstrup, hvorved to blev dræbt. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

at »store brande blev startet, men generelt forblev resultaterne uobserverede. Det må dog formodes, at brandene stammede fra målet«. Det kan dog dårligt have været tilfældet i betragtning af den bombetonnage, som blev registreret alene på landjorden i Sønderjylland!

Mere end 150 allierede flyvere blev fra februar 1942 til januar 1945 begravet på den centralkirkegård i Aabenraa, som tyskerne havde udpeget til begravelse af allierede flyvere, der blev dræbt over Sønderjylland (de to omkomne britiske flyvere fra Rejsby blev dog begravet i Es-

bjerg). Tallene vidner om den allierede trafik hen over landsdelen, som ud over de store bombeangreb mod de tyske byer også omfattede minelægningsoperationer i danske farvande, der hørte til de mest intensivt minerede under den 2. verdenskrig. Men tabstallene vidner også om det tyske natjagerforsvars skræmmende effektivitet – et forsvar, som Danmark fra 1942 var en vigtig del af. Især syntes det tyske forsvar at have været »tæt« over Sønderjylland, fordi koncentrationen af tyske natjagere var endnu højere i Nordtyskland end i Danmark. I alt styrtede 40-45 allierede fly ned i det sønderjyske område.

Som andre danske var sønderjyderne klar over, at de allierede fly bragte død og ødelæggelse til de tyske byer – og de fleste glædede sig derved. Flyvemaskinerne gav nemlig næring til et almindeligt håb om Tysklands nederlag og dermed Danmarks befrielse. Royal Air Force var umådeligt populær blandt danskerne, og Royal Air Force's blå-hvid-røde kokarde blev gang på gang anvendt til at demonstrere pro-allierede sympatier. Af gode grunde provokerede disse farver besættelsesmagten voldsomt. Tyskerne forbød, at der blev flaget på halvt i Aabenraa i forbindelse med jordfæstelser af allierede flyvere, og andre sympati-tilkendegivelser overfor allierede flyvere gav også anledning til indgriben fra tysk side, som da en overlevende fra et nedskudt fly under ovennævnte fejlangeb i august 1942 i sin sygeseng på Statshospitalet i Sønderborg modtog adskillige anonyme blomsterbuketter fra sønderborgere, der ville vise deres sympati.

Buketterne påkaldte sig hjemmetysk opmærksomhed, og i en skrivelse fra konsulatet i Aabenraa til det tyske gesandtskab i København hed det: »Det kaster også et betegnende lys over de danske kredse i Sønderborg, at flere personer har sendt blomster til den på sygehuset indlagte englænder... I [hjemme]tyske kredse forstår man ikke, at det kan lade sig gøre ved sygehuspersonalets mellemkomst at sende den slags sympati-tilkendegivelser til en fjendtlig flyver, der som fange befinder sig på et offentligt sygehus«.

Nat efter nat foregik der altså en vild og voldsom krig over sønderjydernes hoveder, og i den krig var der ingen tvivl om flertalsbefolkningens sympatier. Men i den almindelige dagligdag var de fleste optaget af helt andre, og mindre blodige, problemer!

Den tapre husmoder – rationeringer og varemangel

At krigen ville medføre prisforhøjelser, vidste man på forhånd. De danske myndigheder forsøgte at imødegå de sociale skævheder og varemangelen ved hjælp af rationeringer og priskontrol. De første rationeringer kom allerede i efteråret 1939, og de blev hurtigt fulgt op af nye: sukker, margarine, brød, mel, kaffe etc. Hvert kvartal gik handelsministeren til mikrofonen og bekendtgjorde de kommende rationeringer, og Danmarks Radio eller Statsradiofonien, som den dengang hed, kunne ved disse lejligheder notere sine højeste lyttertal.

Haderslev

Der maa vises Borgersind

Hamstring af Kolonialvarer er der som bekendt sat en Stopper for, idet der kun maa købes til 3-4 Dages Behov ad Gangen. Derimod har der i de senere Dage været stort Rykind i Manufakturvarerforretningerne. Der er vel ikke Tale om egentlig Hamstring, men Folk, der har Penge disponible, forsyner sig med Foraarstøj, hvilket der ikke er noget at sige til. Der er dog ogsaa adskillige, som køber mere, end de i Øjeblikket har Brug for. Saadan Indkøb, der vel er dikteret af Nervøsitet, kan naturligvis ikke gavne Helheden. Alle maa i den nuværende Situation vise det rette Borgersind.

(Hejmdal 12. april 1940).

Det var også gennem radio og presse, at krigstidens husmoder dagligt blev opfordret til at spare. Husmoderforeningerne bakkede op om budskabet, og i Aabenraa blev der bl.a. arrangeret en demonstration af kriseretter på Folkehjem. Husmoderen af 1940 blev dog ikke rystet, for hun var vant til at spare. Hun behøvede heller ikke at tage afsked med dybfryser, køleskab, opvaskemaskine, kaffemaskine, affaldsposer, køkkenmaskine og syntetiske opvaskemidler, for hun havde aldrig gjort deres bekendtskab. Men hun måtte tænke kreativt, for med svindende tildelinger af sukker, fedt, smør, hvedemel og gas blev størstedelen af kokebogens traditionelle opskrifter ubrugelige. Der udkom i de seks krigsår flere snese nye kokebøger, og alene titlerne

afspejler problemernes art: »Krisemad og Sparekokebog« og »Mad i en Mærketid – 230 Opskrifter paa god Mad med det mindst mulige Forbrug af rationerede Varer. En sønderjydske Husmoders Opskrifter fra sidste Krig«.

Det tog lang tid at få skik på priserne, selv om Rigsdagen i 1940 vedtog en maksimalprisordning. Loven fastlog, at prisen på varer skulle være omkostningerne med et tillæg af en »rimelig nettoavance«. Samtidig gav loven mulighed for at fastsætte, hvad en vare maksimalt måtte koste. Først kom korn og brød ind under maksimalordningen, og i 1940 begyndte listen at vokse uge for uge: gryn, mel, æg, smør, margarine, ost, øl, tobak, kaffe, kaffeerstatning og kaffe-tilsætning, marmelade, frugtsaft, fjerkræ, kød, flæsk, leverpostej, spegepølser, slagteraffald, friske fisk, klipfisk, sildeolie, cykler, cykelslanger, cykeldæk, brugte radioapparater, barnevogne, fodtøj, herre- og damekonfektion, undertøj, uld, læder, bygningstømmer osv. I begyndelsen af 1943 var ikke færre end 3300 varer omfattet af maksimalprisordningen.

Varemanglen førte til fremstilling af et væld af erstatningsvarer, hvis smag ofte mindede meget lidt om den ægte vare. Kvaliteten var heller ikke for god. Dette afstedkom flere slangudtryk f.eks. Mokka-de-plør (erstatningskaffe) og Puhada (dansk tobak). Beklædningsindustrien blev ligeledes ramt af varemangel. Tilførslerne af uld og bomuld ophørte næsten, og fra 1942 måtte man for størstedelen dække behovet ved hjælp af kludeopkrads og cellulid, der var lavet af

Blandt de rationerede varer var tobak, hvad der nok kunne give rygerne problemer! Her ses en lang kø af rygere uden for tobakshandler Pletts forretning i Perlegade i Sønderborg, der venter på at kunne afhente den knapt tilmålte ration. Tobakskvaliteten blev stadig ringere og nåede sit lavpunkt, da der blev anvendt dansk-dyrket tobak. Til venstre i billedet ses et andet tegn på mangelsituationen, en bunke tørv, der skulle erstatte kul som brændsel. Foto i Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv.

siv, brændenælder, halm og træ. Produkterne blev stærkt kritiseret. Tøjet krøb i vask, og en habit af cellulose, d.v.s. papirmasse, kom hurtigt til at lige en sæk.

Tøjproblemet blev forsøgt løst på flere må-

der. Såvel dag- som ugebladene havde lange byttere registre, mens der i Aabenraa fandtes en decideret bytteforretning. I nogle hjem var man så heldigt stillet, at man ved krigens begyndelse havde et stort lager af duge, lagner og tøj, som

kunne omsys. Kreative husmødre kunne eksempelvis vende gamle jakkesæt, sy cottoncoats af lagner og trevle slidte striktrøjer op. Fåreavl blev også populært, men desværre var karte og spinderok gået af brug, og kun få havde bevaret de gamle færdigheder.

Varemanglen var et problem, som alle husmødre havde til fælles, men det tegnede sig unægtelig forskelligt fra hjem til hjem. Prisstigninger og en reallønsnedgang på omkring 20% i krigens første par år var medvirkende til, at de økonomisk svage stillede – arbejdsløse, børnerige arbejder- og landarbejderfamilier, aldersrentnydere etc. – ofte ikke havde råd til at bruge alle månedens rationeringskort. I bedre stillede hjem blev sjældne varer skaffet på mere eller mindre legal vis. Personlige forbindelser blev plejet og tjenester gengældt. Et eksempel herpå er »bukkevarer«, som blev et begreb for de ekstra varer, købmanden gemte under disken til særlige kunder.

Den sorte børs oplevede ligeledes en sand opblomstring. I 1940-42 var det primært rationeringsmærker, der blev omsat, men fra 1943, hvor der skete en kraftig nedskæring i tobaksforbruget, blev cigaretter den dominerende handelsvare. Knaphed på cykeldæk, tekstil, sukker, brændsel, benzin, kaffe og smør betød, at også disse varer i vid udstrækning blev gjort til genstand for ulovlig handel. Asta Hansen, som var husmoder og gift med kriminalassistent J.V. Hansen i Haderslev, fortæller: »Der gik ikke lang tid før den sorte børs begyndte at gøre sig

Den danske Præstegaard,
Tønder

Vi indbyder herved til en lille, beskedent Sammenkomst („dansk Aften“) i Præstegaarden Søndag den..... Kl. 8 Aften.

Desværre maa vi bede dem, der bruger Sukker i „Kaffen“, om selv at tage det ønskede Kvantum med. De, der absolut vil medbringe Brød, maa ogsaa gerne.

Anna og Hans Magle.

Rationeringen ramte også sønderjydernes nationale kaffebord. Pastor Magle i Tønder og hustru måtte derfor bede deltagerne i deres »danske aftner« om selv at medbringe sukker til »kaffen«. Anførselstegnene viser, at det var erstatningskaffe, som blev serveret i præstegården. Den rigtige vare var snart ikke til at opdrive. Landsarkivet for Sønderjyllands museumssamling.

gældende. På denne børs kunne man købe bogstaveligt alt lige fra rationeringsmærker til et meget bredt varesortiment... Af hensyn til min mands stilling (kriminalassistent) afholdt vi os fra at skaffe eftertragtede ting illegalt... Bortset fra nogle små kvanta kaffe, som jeg købte uden at omtale det for ham, har jeg intet købt på den sorte børs. For min mand og jeg betød det ikke så meget, men det kunne være svært at forklare vor dreng, hvorfor han aldrig kunne få nogen af de små opmuntringer, som hans jævnaldrende kammerater via forældrenes »forbindelser« kunne fortælle om, de havde fået.»

Trods problemer slap Danmark utrolig billigt

gennem besættelsestiden, og de danske fødevarerationer forblev, bortset fra Sverige og Schweiz, de største i Europa. Der var sparsomt med mad på hylderne i spisekammeret, men de fleste steder dog nok.

Kolde vintre og hjemmets energiforsyning

Alle, der har oplevet krigsårene, forbinder dem ikke mindst med kulde. Tre af besættelsesvintrene hørte til blandt århundredets koldeste, og danskerne krøb sammen i de kolde stuer.

I mellemkrigstiden havde Danmark fået dækket langt det meste af sit brændselsbehov fra udlandet, herunder Storbritannien, som stod for 80% af kulimporten. Med krigsudbruddet blev det klart, at leverancerne næppe lod sig opretholde. I stedet fik Danmark begrænsede og uregelmæssige leverancer fra Tyskland. For at strække brændselslagrene blev der allerede i 1939 indført en række restriktioner på energiforbruget, og i 1940 blev al brændsel rationeret. Fra 1942 måtte husmødrene hver aften aflæse gasmåleren og bogføre dagens forbrug. Selv ret beskedne overskridelser af rationeringen kunne blive katastrofale for husholdningsbudgettet. Spareovne og sparekomfurer blev derfor store artikler. Amtslæge, dr. Mads Michelsen fra Aabenraa noterede den 26. januar 1945 i sin dagbog: »Almindelig samtaleemne er brændselsituationen og begrænsning [af] gas og strøm. Der er efterspørgsel efter komfurer og »brændehekse«.

Manglen på udenlandsk brændsel tvang danskerne til at udnytte de hjemlige muligheder i form af brunkul og tørv. Tørv var i forvejen en vigtig del af opvarmningen på landet, men i byerne kom villaer og beboelsejendomme til at mærke en af besættelsestidens mest markante forandringer i dagligdagen, hvad enten man havde kakkelovne eller centralvarme: Overgangen fra koks til tørv, med de gener den gav i form af løbesod, eksplosionsfare og tørveos i stuerne. Tørvegravningen var tidens mest markante eksempel på erstatningsproduktion; den tyvedobledes under besættelsen og dækkede efterhånden 1/3 af landets brændselsforbrug.

Som en veritabel industri skaffede tørveproduktionen beskæftigelse til mange. Alene i Sønderjylland var over 3.000 mand beskæftiget i moserne, og eventyret varede stort set til 1953, da rationeringen af udenlandsk brændsel atter hørte op. Hvert år kom der fra april til august rigtig liv i moserne. En stor produktion fandt bl.a. sted i Ensted sogn, som var rig på moser. Her drev flere firmaer tørvegrave, bl.a. Prima Kulimport og Skibsfart A/S fra Aabenraa. Arbejdet i moserne var hårdt og vådt, men efter tidens forhold godt betalt. Ved hårdt arbejde kunne man typisk holde 100 kr. hjemme på en uge, mens en normal ugeløn ellers kun var 48 kr. Det trak folk til langvejs fra. De mange tilrejsende boende rundt om på kroerne, i primitive barakker på arbejdspladsen eller på gårdene. Man kunne også leje en moselod. Det gjorde ikke mindre end hver anden mand i Ensted

Som alternativt brændsel til kullene brugte danskerne brunkul og tørv. I Sønderjylland var der mange moser, som kunne bruges til tørvegravning. Hidtil værdiløse moselodder blev et stort aktiv for mange landmænd, og det beskidte arbejde med tørveskæring og -æltning gav beskæftigelse til mange arbejdsløse. Her ses mekaniseret tørveproduktion med gravko og tipvognsbane i moserne ved Horsbyg. Foto af Andreas Heisel i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

sogn. Fra tusinde af skorstene ulmede tørverøgen i disse krigsår – et sikkert tegn på tørveproduktionens fremgang og grundlæggende betydning for flere sønderjyske sognes økonomi.

Rugbrødsmotor og generatorkørsel

Da krigen startede, kunne kun hver tyvende sætte sig bag et rat, og af denne vognpark var langt de fleste biler betinget af erhverv. Hvad

olietilførselns totale eller bare begrænsede ophør ville betyde for samfundet i dag, kræver vist ikke de store overvejelser. I 1940 var det beklageligt og besværligt, men blev ikke opfattet som en katastrofe.

Fra den 9. april 1940 kunne man kun få den benzin, som tyskerne kunne afse. Det afspejlede sig selvfølgelig i priserne, og i 1941 kostede en liter benzin 1,18 kr. svarende til 25 kr. i nutidens penge. Kun få fik tildelt benzin, herunder læger, jordemødre og udrykningskøretøjer. Manglen på benzin og olie betød, at de fleste biler blev klodset op. Med held og gode argumenter kunne man af Varedirektoratet få lov til at påmontere bilen en »kakkellovn«, der ved hjælp af små bøgestykker udviklede gengas. Det gav en langsom og usikker kørsel, og trækraften var ikke stor. En lastbil, der kørte på bølgebrænde, kunne vanskeligt tvinges op over 40 km i timen. Andre klarede sig ved at spænde heste foran vognen. Ifølge Hejmdal gav benzinmanglen en voldsom efterspørgsel på heste, hvilket kunne ses på Hjallerup marked i 1940.

Den kollektive trafik indskrænkede kraftigt under krigen. Den 20. september 1939 reducerede DSB sine køreplaner med 350 togafgange for at spare kul (normalt var lokomotiverne dampdrevne, kun lyntogene kørte på diesel). I 1945 var togtrafikken nede på 20% af, hvad den var før krigen. En del busser blev bygget om til generatordrift, men det kunne ikke undgås, at det blev meget mere besværligt at rejse. I Haderslev amt blev antallet af buspassagerer »ratio-

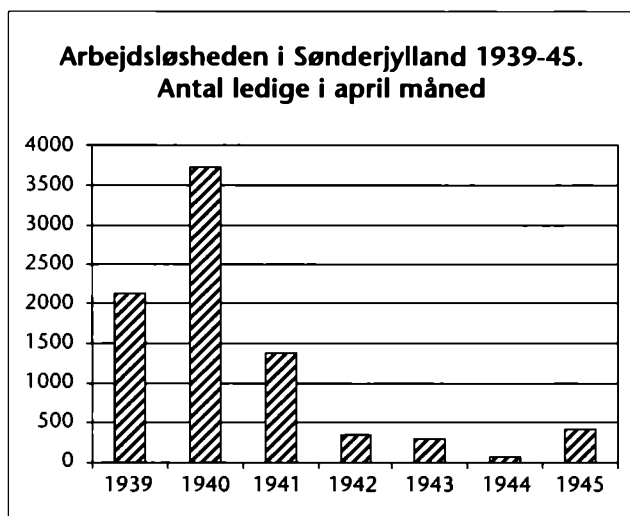
neret« til et fast antal pr. sogn. Årsagen hertil var bl.a. manglen på gummi, der gjorde det nødvendigt at skære ned på ruterne.

Til sidst kunne man end ikke hoppe på jernhesten. Cykelslanger og cykeldæk var nemlig ikke til at opdrive. Nogle forsøgte at erstatte gummislangen med snoede papirreb, som godt nok ikke kunne punktere, men som unægtelig gav en mindre affjedret kørsel end de almindelige slanger.

Det arbejdende – og arbejdsløse – Sønderjylland

Med krigsudbruddet blev den positive udvikling i arbejdsløshedsstatistikkerne afløst af en tilbagevenden til 1930-ernes store arbejdsløshed. Fra regeringens side blev der i denne periode tilrettelagt en overordentlig målbevidst politik for at komme ledigheden til livs. I juni 1940 nedsatte regeringen et beskæftigelsesudvalg med statsminister Th. Stauning som formand. Dette udvalg udarbejdede en række love, som stillede store offentlige midler til rådighed. Der blev bl.a. iværksat bygningsreparationer, grundforbedrings- og landvindingsarbejder m.m.

Trods de dystre udsigter ved krigen og besættelsens begyndelse faldt arbejdsløsheden på landsplan fra 24% i 1940 til 8% i 1945. I Sønderjylland, hvor ledigheden også var steget som følge af krigen, viste det sig et par år henne i besættelsen, at der ikke var mangel på arbejde (se diagram). Arbejdssituationen blev faktisk

Anm: 1944 beregnet tal.

Kilde: LAÅ, Politiajudantens arkiv, jr.nr. 6191. Statistiske Meddelelser 1941-45.

langt bedre, end den havde været i mange år. Ledighedsprocenten bevægede sig fra 12% i 1941 (der findes desværre ingen tal for 1940) over 9% i 1942, 4% i 1943 og 2% i 1944. Ledigheden var med andre ord klart under landsgennemsnittet.

Der kan gives flere forklaringer på denne gunstige udvikling. Virkningen af de store offentlige projekter begyndte at vise sig i løbet af foråret 1941. Samtidig formåede dansk industri at omstille sig til fremstilling af erstatningsvarer og skaffede på den måde nye arbejdspladser jfr. arbejdet i tørvemoserne. En virksomhed som Danfoss nød godt af, at tyskernes erobringer lukkede engelske og amerikanske ventiler ude

fra Europa. Antallet af beskæftigede på fabrikken i Nordborg steg fra under 50 til 225. Væksten skyldtes ikke afsætning til værnemagten, eftersom den tegnede sig for under 5 % af omsætningen.

Faldet i arbejdsløsheden skal yderligere tilskrives, at store dele af den danske arbejdsstyrke fandt beskæftigelse i Tyskland. I september 1941 var der i alt 11.074 fagorganiserede arbejdere i Sønderjylland. Heraf var 801 eller 7% arbejdsløse. 594 var beskæftiget syd for grænsen, 286 var beskæftiget ved værnemagten og 278 var beskæftiget ved nødhjælpsarbejder, dvs. beskæftigelsesprojekter. Antallet af Tysklandsarbejdere var uden tvivl stigende. I foråret 1942 arbejdede 3.769 sønderjyder i Tyskland. I Politiajudantens arkiv kan man finde en rapport, hvori sognerådsformand og lærer Peter Gorrsen fra Alnor ved Rinkenæs giver sin vurdering af »Grenzgänger«-fænomenet. Gorrsen forklarer, at det primært var tysksindede, der tog arbejde syd for grænsen. Men jobbene var ikke forbeholdt de tysksindede, ej heller de godt betalte. Derimod forsøgte det tyske arbejdsanvisningskontor i Aabenraa at lægge økonomisk pres på danske arbejdere ved at afskære dem fra børnetillægget til timelønnen, med mindre de lod deres børn overføre til de tyske skoler. Arbejdsanvisningskontoret forsøgte desuden at påvirke de arbejdsøgende med tysk propaganda, men det var Gorrsens indtryk, at arbejderne bevarede deres nationale sindelag og politiske opfattelse uden hensyn til en sådan propaganda.

Den tyske værnemagts anlæg af flyvepladser i de første år af besættelsen skaffede arbejde til den hårdt trængte byggeindustri. Senere, i forbindelse med opførelsen af de store befæstningsanlæg, fandt mange beskæftigelse hos de entreprenørfirmaer, som stod for forsvarsværkerne langs den jyske vestkyst.

Historisk Samfunds spørgeskemaer om besættelsestiden fortæller, at mange i Sønderjylland fandt arbejde ved Skrydstrup flyveplads, der blev anlagt fra årsskiftet 1943/44, hvorved 120 familier blev tvunget til at flytte bort, de fleste for altid. Der var delte meninger om at arbejde på flyvepladsen blandt de lokale beboere – i hvert fald efter krigen. Fra Vodder sogn berettes det: »En torn i øjet på mange var de såkaldte Skrydstrup-biler. Lastbiler der transporterede folk til arbejdspladsen. Endnu flere hjalp til da de begyndte at lave pansergraven igennem sognet. Der var ikke andet arbejde at få, og de skulle jo leve«. Og fra Fjelstrup: »Da flyvepladsen i Skrydstrup skulle bygges, kom der hver morgen flere store overdækkede lastbiler med arbejdsfolk, som arbejdede på flyvepladsen. Det ærgrede os, at så mange ville arbejde for tyskerne«.

Det var attraktivt at søge arbejde på de tyske flyvepladser. Lønningerne var høje, for tyskerne kunne ikke forvente, at danske arbejdere ville melde sig frivilligt, medmindre de blev betalt med en klækkelig overpris. I realiteten blev det efterhånden tale om ugelønninger, der var det dobbelte af, hvad der kunne opnås ved normalt

arbejde. Her en beretning fra Haderslev: »Skrydstrup flyveplads beskæftigede 4000 arbejdere heraf flere hundreder fra Haderslev by. Arbejderne og vognmændene tjente på flyvepladsen meget store beløb, der var således arbejdere der kunne have en ugeløn på over 300 kr. For vognmændene drejede det sig om endnu større beløb. Der blev købt møbler, så møbelhandlerne havde et godt salg, og radiobranchen fik forøget omsætning«.

De store erhvervsmæssige indkomstgevinster under krigen var knyttet til eksporten, herunder fødevarereproduktionen, dernæst erstatningsproduktionen og ordrerne fra den tyske værnemagt. De erhverv, som i første omgang lukrerede heraf, var landbruget, dele af industrien og håndværket samt entreprenører og vognmænd. Tjenestemændene derimod, der havde været misundte i tyvernes og tredivernes kriseår, så nu deres realløn skrumpede ind som følge af de stigende priser og blev taberne i det økonomiske spil.

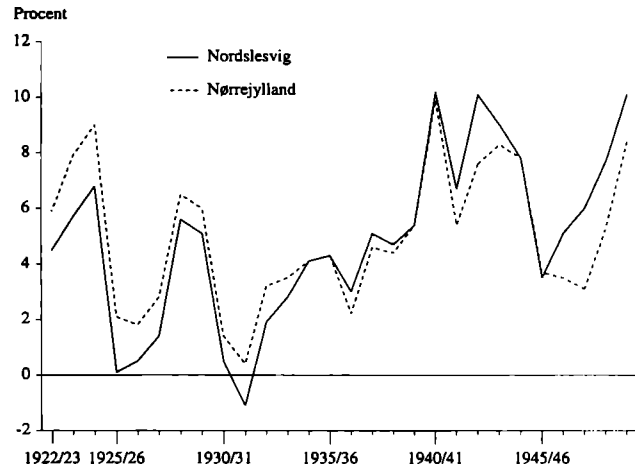
Der opstod også betydelige regionale forskelle, for de fleste tørvemoser, brunkulslejre og tyske befæstningsanlæg lå i landkommuner i Jylland. Samtlige landkommuner på Als og Sundeved skriver i spørgeskemaundersøgelsen, at det gik fremad med kommunens økonomi. I en beretning fra Rise sogn lyder det: »Folk blev bedre økonomisk stillet, hvilket bl.a. kunne ses på skolesparekassen, førhen kom børnene med 5, 10 og 25 øre nu kom de med 5, 10 og 25 kroner«.

Det klinger i muld – landbruget under besættelsen

Krigen blev et økonomisk lyspunkt for landbruget, selv om landbruget led under manglen på korn- og foderstoffer. Fodertabet kunne kun til dels modvirkes ved øget brug af ensilage til køerne, og deres mælkeydelse faldt. En af konsekvenserne blev, at svinebestanden blev kraftigt reduceret. Eksempelvis faldt slagtingerne på Aabenraa Amts Andelsslagteri med 45% i 1941. Til gengæld lønnede kornavl sig særdeles fint, med mindre høsten slog fejl, som den gjorde for sandjordsbønderne i 1939 og 1940 i en sådan grad, at Fælleslandboforeningen for Nordslesvig måtte iværksætte en indsamling af såsæd hos bønderne på de gode jorder. I 1941 var høsten ringe overalt.

Tyskerne aftog de landbrugsvarer, Danmark kunne producere, og gav bønderne gode priser for deres varer. Ganske vist betalte tyskerne aldrig for det de fik, men sendte over clearingkontoen regningen videre til Nationalbanken. En beretning fra Skærbæk tegner et billede af, hvad pengene blev brugt til: »Landmænd tjente bedre og brugte pengene til at blive gældfrie, købe bedre maskiner og bygninger osv.«

Den økonomiske fremgang var en tiltrængt hjælp til det sønderjyske landbrug efter den første verdenskrigs nedslidning, valutaproblemerne i overgangstiden 1918-20, de dyre lån til produktionsomlægningen til intensiv drift efter 1920, kronekrisen 1925-27 og verdenskrisen i

Forrentningsprocent i nordslesvigsk og nørrejysk landbrug 1922-1950.

1930'erne. Efter forrentningsprocenten at dømmen bragte krigen en markant forbedring af landbrugets indtjening. Det nordslesvigske landbrug oplevede som helhed en forrentning, som ikke var set siden 1920. De mange nye investeringer efter 1920 begyndte nu at lønne sig, og de mange tvangsauktioner havde formentlig rensset ud blandt de urentable bedrifter. Konjunkturerne kom især ejerne af de store brug og landmænd med en stor animalsk produktion tilgode, mens husmændene i mindre grad fik del i velstandstigningen (se diagram).

Skolegang

Besættelsesårene ramte meget forskelligt på de danske skoler. På landet mærkede børnene ikke meget til krigen, men i byerne var det anderle-

des. Her var problemerne hovedsageligt af praktisk art: mørklægning, luftalarmer, el- og brændselsmangel og som følge deraf »kuldefrier«. Fra besættelsens begyndelse blev skolebygninger og sportspladser beslaglagt af værnemagten til troppeindkvartering, lazaretter etc. Disse beslaglæggelser kulminerede i 1944-45, da bygningerne skulle bruges til at opsuge lavinen af flygtninge, som i takt med tyskernes nederlag på østfronten strømmede ind over grænsen. Man forsøgte at etablere nødundervisning i andre lokaler, men det kunne naturligvis ikke undgås at gå ud over skolearbejdet, når undervisningen blev spredt og uregelmæssig. Spørgeskemaundersøgelsen fra Historik Samfund tegner et billede af problemerne. Eksempelvis måtte man i Agerskov sogn standse arbejdet flere steder, mens Gestrup skole fortsatte i Chr. Lunds spisestue. Fra slutningen af 1944 til kapitulationen var stort set alle skoler i Haderslev beslaglagt og undervisningen henvist til flere forskellige steder i byen. Undervisningen indskrænkedes til at omfatte eksamensklasserne.

Det gik også ned ad bakke med skolebørnenes renlighed og sundhedstilstand. Da skolelægen i Tønder gjorde status over skoleåret 1940-41, beklagede han, at skolebadningen var blevet nedskåret. Man havde ellers med offentlige foranstaltninger givet hygiejnen en høj prioritet, men det battede i længden ikke meget, at ministeriet tillod et enkelt bad om måneden. Knapthed på sæbe og rengøringsmidler var formentlig årsagen til, at fnat og lus bredte sig.

Fnat, som var udryddet i 1940, nåede i 1945 op på 71.000 tilfælde på landsplan. Også lungetuberkulose og gigtfeber kom i fremmarch, hvilket primært skyldes forringede boligforhold, mangel på brændsel og dårlig beklædning. Det skal dog sammenfattende siges, at der ikke skete nogen markant stigning i de epidemiske sygdomme, som tidligere var fulgt med krigs- og nødår.

Skolelærerne noterede endvidere, at børnene voksede langsomt og vejede for lidt. Ernæringsituationen var ellers ganske gunstig i Danmark sammenlignet med forholdene i andre okkuperede lande. På trods af forsyningsvanskeligheder opretholdt befolkningen det nødvendige kalorieforbrug under hele besættelsen. Danskerne havde før 2. verdenskrig et gennemsnitligt forbrug på 90-100.000 kalorier om måneden. Det ringeste år under besættelsen var i 1942, hvor forbruget faldt til 83.000 kalorier. Det hører dog med til billedet, at ernæringsituationen for de økonomisk dårligt stillede grupper blev forringet under de første år af besættelsen pga. høj arbejdsløshed, faldende realløn og stigende detailpriser. Fra 1942 og frem blev ernæringsituationen mærkbar forbedret. Arbejdsløsheden var på retur, og priserne kom nogenlunde under kontrol. Rationeringssystemet modvirkede også underernæring hos de svageste grupper, da der blev givet mulighed for tilskud gennem købe- og rabatordninger.

En reduktion af kostens A- og C-vitaminer blev fulgt op af modforanstaltninger. I Hejmdal kunne man se Sundhedsstyrelsens store annon-

cer for vitaminpræparat Vitamol. Det var den kendte levertran, som havde fået navneforandring. Den blev forhandlet i lækker emballage, men kom desværre ikke til at smage bedre af den grund.

Fritiden

Besættelsen satte sit præg på stort set alle sider af livet – også fritidslivet. Mentalt reagerede mange på besættelsen ved at rykke sammen om det danske. Landet hengav sig til sang og kongedyrkelse. Det lille ord »al« gik ind i sproget, og der arrangeredes alsang, algang, aldansstævner – ja sågar alsylning, som Tørsleffs Husmoderservice stod bag.

I Sønderjylland kunne de nationale foreninger samle fulde huse. De følgende citater afspejler lidt af stemningen: »De kulturelle foreninger fortsatte de første år af besættelsen deres arbejde under sædvanlige former. Tilslutning til foreningerne og medlemmernes fremmøde til festerne var stigende. Ja, større end nogensinde før« (Haderslev). Der var god tilslutning til Danske Samfunds møder. Danske Samfund var den store fællesnævner for alle afskygninger af det danske. At møde talrigt op ved disse møder var i folks bevidsthed som at gå til modstand i lighed med alsangsbevægelsen (Højrup). Der er ingen tvivl om, at kulturlivet i disse krigsår spillede en vigtig rolle i det åndelige immunforsvar og bidrog til at holde modet oppe.

Mange steder blev forsamlingshuset rammen

Ved at gå algang kunne danskerne både udnytte fritiden til noget sundt og vise deres nationale sammenhold. Her ses algang på Sønder Landevej i Sønderborg i sommeren 1941. Turen gik gerne til Høruphav og tilbage igen – i alt 18 km. Her deltager soldater fra kasernen sammen med de civile borgere. Foto i Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv.

om den kulturelle virksomhed med foredrag, idræt, husholdningsundervisning, landbrugs-kurser, diletant, sangaftner etc. I besættelsens sidste år måtte arbejdet flere steder indstilles, da mange lokaler blev beslægtet eller brugt til andet formål. Således Højskolehjemmet i Haderslev, der blev kaserne for en C.B.U. kolonne fra det civile beredskab.

De mange rationeringer satte også deres præg på selskabslivet. Hejmdal kunne fortælle, at det enkelte steder var blevet skik at medbringe eget

brændsel, når man var inviteret ud og ikke ville fryse. De ellers så populære gåsespil blev flere steder aflyst, for der kunne hverken skaffes fugl eller øl nok til et sådant arrangement. Som et sidste eksempel kan nævnes en indbydelse til »dansk aften« i Tønder præstegård. Her måtte de, der brugte sukker i kaffen, selv medbringe den.

Befolkningens biografbesøg steg i krigsårene trods et formindsket udbud af film. Al import af nye film fra England ophørte straks den 9. april 1940, og efter USA's indtræden i krigen i december 1941 blev amerikanske film forbudt. I ly af den manglende konkurrence oplevede dansk film en blomstring, og der skete en fordobling af produktionen i forhold til 1930'erne. Indholdsmæssigt dominerede den lette genre.

Om søndagen valgte mange sønderjyder at gå i kirke, i hvert fald hvis man skal tro spørgeskemaerne indsamlet af Historisk Samfund. Her et citat fra Adsbøl: »Der er ingen tvivl om at kirken kom til at stå stærkere i befolkningens bevidsthed i krigsårene«. Fra Agerskov sogn havde man en noget anden forklaring på den store tilslutning til gudstjenesten, nemlig at bilerne var klodset op!

Det var dog først og fremmest hjemmet, som blev centrum. Her samledes man ofte omkring radioen, som var en vigtig kilde til nyheder og underholdning. Besættelsesmagten forbød ikke radioaflytning i Danmark, som det var tilfældet i Norge og andre besatte lande. De fleste kunne tage BBC, og derved fik man det nødvendige

korrektiv til Pressens Radioavis og dagbladene, som var under censur. Men Statsradiofonien sendte tillige en strøm af værdifulde programmer i form af hørespil, oplæsninger og foredrag.

Var kanalen ikke stillet ind på et radioprogram, kunne man altid læse en god bog. Bibliotekerne oplevede et stærk forøget bogudlån under krigen, og Gyldendals Forlag kunne med rette slå på sloganet »Urotid er Hjemmetid, Hjemmetid er læsetid«. Besvarelserne fra Historisk Samfunds spørgeundersøgelse viser, at læselysten voksede hos sønderjyderne. Fra Svenstrup sogn fortælles det, at biblioteksforeningen og sognebiblioteket havde stor betydning. Folk ville især gerne have fat i de aktuelle bøger, hvor nazismen og dens forbrydelser blev behandlet. Det gik godt, indtil bibliotekerne på ministeriel anvisning måtte fjerne tyskfiendtlige titler, f.eks. Hartvig Frichs' »Pest over Europa« fra 1935.

En fredelig hverdag ...

En ny og bedre verden gryede, da budskabet om fred og frihed lød gennem højttalerne om aftenen den 4. maj 1945. Lys blev tændt i vinduerne og mørklægningsgardinerne fjernet. Kilderne, som har dannet grundlag for dette kapitel, beretter om mangel og afsavn, men også om sammenhold, hjælpsomhed og en utrættelig kamp for at udnytte sparsomme ressourcer. De beskriver en hverdag, der blev anderledes, samtidig med at sønderjyderne forsøgte at leve en normal tilværelse i en unormal tid.

Opposition, modstand og modstandsbevægelse

Af Niels Wium Olesen

Modstandskampen i Sønderjylland delte på mange måder vilkår med den øvrige modstandskamp i Danmark. Derfor kom den også til at have fællestræk med modstandskampen på landsplan. Alligevel kan der være gode grunde til at se isoleret på netop modstandskampen i Sønderjylland, fordi et sådan regionalt fokus også trækker nogle særlige sønderjyske karakteristika frem.

Man kan have visse betænkeligheder ved at tale om modstandskamp allerede fra april 1940. Det er da også derfor, den lidt tunge titel »Opposition, modstand og modstandsbevægelse« er valgt her frem for den mere mundrette »Modstandskampen i Sønderjylland«. For når emnet er den sønderjyske modstandsbevægelse er det formålstjenligt at gå tilbage til allerede den første besættelsestidssommer, for netop her ser vi nogle af kimene til det, som senere udvikler sig til modstandskamp. Mens sådanne påstande om modstandskampens undfangelse allerede i 1940 ofte er endog *meget* konstruerede og udtryk for national ønsketænkning eller skønmaleri, så giver de åbenlys mening, når talen falder på den *sønderjyske* modstandskamp. Men da der i 1940 heller ikke i Sønderjylland var tale om noget, der med rimelighed kan benævnes modstandskamp, anvendes ordet »opposition« om disse tidlige begivenheder.

Den sønderjyske tradition

Frygten for en grænserevision og erfaringerne fra tiden under tysk styre fra 1864 indtil genforeningen i 1920 spillede en særlig rolle for sønderjydernes holdninger til situationen umiddelbart efter besættelsen den 9. april 1940 og i de første år herefter. Disse særlige sønderjyske erfaringer gjorde mange sønderjyder tilbøjelige til af *nationale grunde* at følge lederne i de nationale organisationer som Dansk Samråd og Danske Samfund. Parolen fra disse organisationer var at slutte op om regeringens samarbejdspolitik. Undlod man at følge denne linie, kunne det få uoverskuelige konsekvenser, f.eks. en grænseflytning mod nord, lød de formanende advarsler.

Tværtimod, hed det videre i disse advarsler, havde tiden fra 1864 til 1920 lært sønderjyderne, at *holdt* man det nationale sammenhold indtil, ville danskheden overleve selv den længste besættelse. Derfor måtte kampen i den aktuelle situation bestå i at styrke det nationale sammenhold ved en rolig, værdig og *dansk* optræden – ikke ved at provokere endsige bekrige besættelsesmagten.

Som historikeren Troels Fink har skrevet, så nærede »de ældre politiske ledere betænkelighed ved den aktive modstandskamp, der stred imod

al tradition, specielt imod traditionen i den sønderjyske nationalitetskamp.« Her må man nok sige, at der er tale om en underdrivelse: De nationale ledere i landsdelen var ikke blot betænkelige ved modstandskampen. De var faktisk klart imod den, fordi de anså den for at være farlig for Danmark og ikke mindst Sønderjylland. Og de gamle ledere, som blandt andre rigsdagsmand A. Svensson fra De Konservative, sad tungt på foreneringerne og sikrede opbakningen fra disse til samarbejdspolitikken. Med disse særlige sønderjyske forhold in mente, var det heller ikke så mærkeligt, at impulsen til oprettelsen af modstandsorganisationer i stor udstrækning kom fra folk udenfor landsdelen. Historikeren Aage Trommer har formuleret det således: »Nordslesvig (skabte) ikke så meget sin egen modstandskamp, som landet fik den påtrykt udefra – nordfra.« Når dette så er sagt, skal vi straks vende os mod en undtagelse – en tidlig, markant og meget væsentlig undtagelse – fra denne regel. Nemlig et eksempel på en organisationsdannelse med et rent sønderjysk udspring, som senere skulle føre til decideret modstandskamp.

Sommeren 1940

Vi er i sommeren 1940, nærmere betegnet august. Stemningen i landet er i bevægelse. Tidligere på sommeren var den præget af fortvivlelsen over Hollands, Belgiens og Frankrigs fald og de britiske troppers evakuering fra Nordfrankrig. Hitler kontrollerer kontinentet nord for

Alperne, og alle venter, at han snart vender sig mod England. Den danske regering støttes nu af »alle demokratiske partier«, det vil sige Socialdemokratiet, De Radikale, Venstre og Konservative samt Retsforbundet. De fire førstnævnte har medlemmer i regeringen. Regeringen læser situationen. Om den indretter sig på en endelig tysk sejr eller blot en meget lang besættelse, er svært at sige. Men *indretter* sig og *affinder* sig med situationen gør den i hvert fald – og det ved at slå ind på en mere imødekommende politisk kurs over for besættelsesmagten. Dette blandt andet symboliseret ved Erik Scavenius' udnævnelse til udenrigsminister. Men som sagt er stemningen i bevægelse, for det er ikke kun mismod det hele.

En national rejsning er ved at forme sig. Folk går til alsang, dyrker dansk kultur og fortid, og der varmes op til kongens fødselsdag i september. Ved siden af sommeren 1945 er sommeren 1940 formentlig den mest nationalistiske, vi kender i Danmarkshistorien. De fleste af disse stærke nationale følelser kanaliseres i retning af støtte til samarbejdspolitikken. De bliver en støtte til de folkevalgte danske politikere. Men det nationale har, som vi skal se – ligesom guden Janus – to ansigter. Det nationale kan vendes indad, som en indre styrkelse. Eller det kan vendes udad, mod fjenden.

Mens stemningen tegner sig således i landet, sker der noget i Aabenraa på Folkehjem den 15. august om aftenen. Et møde finder sted. Godt en halv snes yngre mænd er samlet. Det er det stiftende møde i den såkaldte »Aabenraa-kreds«.

Som vi skal se, skulle Aabenraa-kredsen senere få stor indflydelse på den sønderjyske modstandskamp.

Aabenraa-kredsen

Det stiftende møde i Aabenraa-kredsen var indkaldt af den dengang 27-årige handelsmedhjælper Hans Mørup. Vi skal først beskæftige os lidt med hans forhistorie, for den er ikke uinteressant. Mørup var tidligere medlem af Konservativ Ungdom, men hørte til den fløj af ungdomsorganisationen, som forlod K.U. blandt andet i protest mod Christmas Møllers støtte til den socialdemokratisk-radikale regerings grundlovsforslag om Landstingets afskaffelse. Det var det grundlovsforslag, som faldt ved afstemningen i 1939.

Som det var tidstypisk i brede nationalt-konservative kredse, var heller ikke Mørup og hans ligesindede i K.U. synderligt begejstrede for parlamentarismen. Disse kredse, som flokkedes i det væld af højre-radikale partier, der trivedes i Danmark i slutningen af 1930'erne, havde som fællestræk, at de ønskede at »genrejse« Danmark – derfor kaldes de som samlebetegnelse for »genrejsere« – eller »genrejsertierne«.

I genrejsernes tankegang hed det sig, at de gamle partier repræsenterede og plejede særinteresser, at de havde forsømt helheden og dermed gjort landet magtesløst over for tidens store problemer som arbejdsløshed, landbrugskrise og det militære forsvar af Danmark. Længt bedre

Undertegnede erklærer herved at have tilsluttet sig

Danmarkskredsen

Hans Mørup
 Navn
E. Skjoldkjær
 Stilling
Ramshøved . 13.
 Adresse
Aabenraa.

Den 20. 8. 1940.

K

Hans Mørups medlemskort til Danmarkskredsen. Denne kreds bestod af personer, som arbejdede for en genrejsning af Danmark på et ikke-parlamentarisk grundlag, men med kongen som det samlende midtpunkt. Hans Mørups privatarkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.

var det, om rigets bedste mænd – erhvervsfolk, eksperter og andre førende personligheder, som havde befolkningens tillid – under ansvar styrede landet. Et sådant styre ville være mere effektivt end den parlamentariske snakkeklub, som beherskede Christiansborg, mente genrejserne. Et sådant styre ville bedre være i stand til at forsvare Danmark og danske interesser.

Genrejserne kan groft sagt deles op i to hovedstrømninger, som i øvrigt sagtens begge

kunne være samlet i et og samme parti eller gruppering på den danske højrefløj. Den ene hovedstrømning var en bagudskuende konservatisme, der samledes om kongemagten og forsvaret som de bærende nationale institutioner. Blandt denne strømningens repræsentanter kan nævnes A.P. Møller.

Den anden hovedstrømning var en mere moderne, delvist fascistisk og nazistisk inspireret tankegang, som ønskede samfundets stridende interesser og klasser integreret i et nyt, dynamisk folkefællesskab, som skønt værende anti-kommunistisk og anti-socialistisk alligevel formåede at mobilisere arbejdermasserne for sin sag. De betegnede deres samfundsideal med begreber som »den korporative stat« eller »den nationale fagstat«.

Mørup tilhørte denne sidste hovedstrømning af genrejserne. Via tilknytning til forskellige højre-radikale småpartier meldte Mørup sig i 1939 ind i partiet Dansk Samling, som blev ledet af højskolemanden Arne Sørensen.

Fælles for de fleste genrejser var, at de så deres mistillid til det parlamentariske system bekræftet af besættelsen den 9. april. »Systemet« – som det oftest omtaltes med foragt i disse kredse – havde med det æreløse nederlag, den næsten kampløse overgivelse, demonstreret sin uduelighed. De forskellige genrejser-kredse havde generelt to vidt forskellige reaktioner på besættelsen. En fløj reagerede ved at søge samarbejde med besættelsesmagten, ud fra en antagelse om, at Danmark måtte genrejse sig med tysk

hjælp og med hensyntagen til, at Tyskland var den store, og nu altdominerende magt i Europa. Den anden fløj reagerede modsat. Den mente, at Danmarks genrejning måtte ske i opposition til såvel den danske samlingsregering og samarbejdspolitikken – som til besættelsesmagten og Nazityskland.

Det var på denne sidste baggrund, at Mørup havde indkaldt en række ligesindede til mødet på Folkehjem. Flere af mødedeltagerne var tidligere K.U.'ere, som havde gjort Mørup følgeskab, da han forlod den konservative ungdomsorganisation. Der blev ført et referat til protokols, og i protokollen hedder det: »Efter et fælles Ønske samledes en Kreds af danske Mænd, Torsdag den 15. August paa Folkehjem for at lægge Rammerne og Grundlaget for Samling af danske Unge og Personligheder omkring en Nyopbygning af vort Land og Folk!«. Videre hedder det om kredsens arbejdsgrundlag, at den skal arbejde for en »ny dansk Fremtid«, at den vil skabe »en rank, villende og modig Ungdom« med henblik på at »sikre vor Nation, vort Monarki og vor kristne Tro«. I denne opremsning af, hvad der skal sikres, bør man også bide mærke i, hvad der *ikke* nævnes. F.eks. demokrati, folkestyre eller parlamentarisme. Det var netop disse institutioner, der ifølge Aabenraa-kredsen havde svigtet.

Der blev løbende optaget nye medlemmer i Aabenraa-kredsen, men ikke mange. Formentlig for at bevare tilliden og fortroligheden blandt medlemmerne internt. Et af disse nye medlem-

mer skal nævnes, fordi han senere får betydning for historien. Det var den godt og vel 10 år ældre farver Jacob Jacobsen, som også var medlem af Dansk Samling.

Aabenraa-kredsen fik hurtigt kontakt med ligesindede fra resten af landet. Blandt andet de to nok mest kendte genrejser-kredse, nemlig Højgaard-kredsen og Danmarks-kredsen. Kredsene bestod af indflydelsesrige erhvervsmand som f.eks. A.P. Møller, og toneangivende intellektuelle som Vilh. la Cour og Haakon Stangerup. Begge kredse arbejdede på at omstyrte det parlamentariske demokrati ved at forsøge at alliere sig med kongehuset. Men deres bestræbelser forblev forgæves, blandt andet fordi Christian 10. forblev loyal over for regeringen, dens leder Stauning og Rigsdagen.

Aabenraa-kredsen mødtes en gang om ugen henover efteråret 1940. Af protokollen fremgår det tydeligt, at kredsen med bekymring og stigende foragt noterede sig regeringens indrømmelser til Tyskland. Kredsen hørte på intet tidspunkt til den kreds af genrejsere, som søgte et nærmere samarbejde med Tyskland. Tværtimod befandt den sig i opposition til alt, der havde med nazisme og den tyske besættelsesmagt at gøre. Foreløbig foregik det hele dog kun med ord.

Fra terrænspor til illegalt arbejde

Aabenraa-kredsen tog initiativ til at oprettelse af en terrænsporforening. I terrænsporforenin-

gerne kunne unge mennesker under kyndig vejledning fra typisk en officer lære orienteringsløb, kortlæsning, meldetjeneste, nærkamp og senere også skydning. Endvidere havde sporten også et kraftigt »åndeligt« islæt, som indprentede de unge patriotisme og værnevilje. Det var med andre ord en oplæring i den gode soldats dyder.

Terrænsporforeningerne spredte sig hurtigt

Aabenraa Terrænspor-skolonne på øvelse på Løjtland, november 1942. Hans Mørup (i midten) og Søren Møller Christensen (til højre) aflægger rapport til øvelsens leder, løjtnant Jørgen Poulsen, ved Kjærs gård i Dybvighoved. Foto: Th. Christesen i Hans Mørups privatarkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.

Felsbæk Mølle-Lejren 1941.
 »Frivillig Dansk Arbejdstjeneste«
 lejre, som var stærkt præget af
 partiet Dansk Samling, havde et
 klart mål: nemlig på et nationalt
 grundlag at mobilisere ungdom-
 men til modstand. På listen over
 foredragsholdere i Felsbæk
 Mølle-Lejren figurerer talere fra
 sindelagskampen, der støttede
 samarbejdspolitikken, såvel som
 tilhængere af aktiv modstand.
 Hans Mørups privatarkiv,
 Landsarkivet for Sønderjylland.

Felsbæk Mølle-Lejren 1941

Frivillig dansk Arbejdstjeneste

»Formålet for Landsforeningen Frivillig dansk Arbejdstjeneste er at samle dansk Ungdom til Fællesarbejde i Lejre, saaledes at der derved øves en dansk, kristen Opdragelse«. — Derfor er der foruden det daglige Arbejde med Rydning og Planering lagt følgende Plan:

<u>Søndag den 22. Juni:</u>	Modtagelse og Aabning af Lejren.
<u>Mandag den 23. Juni Kl. 20:</u>	Midsommerfest og Aabningsfest. Aabenraa Amts Lærer-Kvartet. Tale af Lærer <i>Kristiansen</i> , Rødekro.
<u>Onsdag den 25. Juni:</u>	Fællestur til 9. April-Mindestenene ved Søgaard. Kaptajn <i>Bartholdy</i> leder. Sammentræf med Pigerne fra F. D. A.-Lejren ved Flensborg Fjord.
<u>Fredag den 27. Juni:</u>	Fællestur til »Folkehjem«, Aabenraa. Bibliotekar <i>Jakob Petersen</i> , Aabenraa.
<u>Søndag den 29. Juni Kl. 9 1/2:</u>	Gudstjeneste i Ensted Kirke ved Pastor <i>Gadeberg</i> . Om Eftermiddagen Besøg af Als Husholdningsskole med Forstanderinde <i>Johanne Hansen</i> . Om Aftenen Baal og forskellig Underholdning.
<u>Mandag den 30. Juni Kl. 20:</u>	Oplæsning ved Lærer <i>H. Nederby</i> , Aabenraa.
<u>Onsdag den 2. Juli:</u>	Fællestur over Urnehoved og Oksevejen til Kliplev. Pastor <i>S. Zachariassen</i> , Kliplev.
<u>Fredag den 4. Juli Kl. 20:</u>	Redaktør <i>Morten Kamphøener</i> , Aabenraa.
<u>Søndag den 6. Juli Kl. 10:</u>	Ungdomsgudstjeneste ved Kordegn <i>Andersen</i> , Aabenraa, i Ensted Kirke. Fællestur til Grænsen og »Grænshejmet«, Kollund. Kaptajn <i>Bartholdy</i> , Munkemulle, og <i>Frk. Fredslund</i> .
<u>Mandag den 7. Juli Kl. 20:</u>	Dr. phil. <i>Troels Fink</i> , Aabenraa.
<u>Tirsdag den 8. Juli:</u>	Evtl. Fællestur til Friluftsskuespillet i Stubbæk.
<u>Onsdag den 9. Juli Kl. 20:</u>	Gaardejer <i>Ernst Christensen</i> , Asserballe.
<u>Fredag den 11. Juli Kl. 20:</u>	Pastor <i>S. Riishøjgaard</i> , Rise.
<u>Søndag den 13. Juli:</u>	Stortur til Dybbøl, Graasten og Rønshoved Højskole. Redaktør <i>Frede Nielsen</i> , Sønderborg.
<u>Mandag den 14. Juli Kl. 20:</u>	Gaardejer <i>Hans Schmidt</i> , Kollund.
<u>Onsdag den 16. Juli Kl. 20:</u>	Biskop <i>C. W. Noack</i> , Haderslev.
<u>Fredag den 18. Juli:</u>	Besøg i Ensted Forsamlingshus. <i>Frk. Carla Schibler</i> , Tinglev, og Gaardejer <i>Frederik Bach</i> , Sdr. Hostrup.
<u>Lørdag den 19. Juli Kl. 20:</u>	Afskedsfest med Familien <i>Walsted</i> .
<u>Søndag den 20. Juli:</u>	Opbrud.

Flere andre har lovet at hjælpe os, f. Eks. Landbrugskandidat *Poulsen*, Aabenraa, med Terrainsporten og Lærer *Kristiansen*, Rødekro, med Sangtimer. De Aftener, som ikke er optaget, anvendes til dette eller til Baal med Underholdning ved Lejrens egne Kræfter og kammeratlig Diskussion om Tidens Spørgsmaal.

Egnens Beboere og Ungdomsforeninger er velkomne til at besøge os i Lejren, især ved ovennævnte Sammenkomster hjemme i Lejren. (Hvor ikke andet er nævnt, finder Sammenkomsterne Sted i Felsbæk Mølle).

N. Gadeberg,
Lejrchef.

i Sønderjylland. Der dukkede en op i Sønderborg, en i Gråsten. Der var ofte medlemmer fra partiet Dansk Samling i foreningerne. Haderslev og Tønder kom med i løbet af vinteren 1941.

Det var jo danske myndigheders opgave at sikre den offentlige ro og orden, herunder at sikre den tyske værnemagt mulighed for at agere militært her i landet. Derfor fandt politiadjudanten for Sønderjylland også anledning til at holde lidt øje med terrænsportsforeningerne. For hvad var egentlig hensigten med at uddanne ungdommen i halv-militær retning? Undersøgelserne viste dog, at alt tilsyneladende foregik i fuld åbenhed og at der ikke var ansatser til nogen form for illegalt arbejde.

Imens nærmede Aabenraa-kredsen sig i stigende grad partiet Dansk Samling. Partilederen Arne Sørensen kom til Sønderjylland for at holde foredrag. Han kritiserede samarbejdspolitikken og opfordrede danskerne, ikke mindst ungdommen, til at holde ryggen rank. Det samme gjorde historikeren Vilhelm la Cour, som Arne Sørensen i disse år kørte et tæt politisk makkerskab med. De to udgav en række pjecer, som åbent kritiserede samarbejdspolitikken. Aabenraa-kredsen medvirkede begejstret til disse pjecers udbredelse.

Som den første rigtige illegale handling husede Aabenraa-kredsen fra april 1942 nordmanden Per Jebsen. Jebsen sprang af et tog på vej til Tyskland, hvor han skulle afsone sin straf for et forsøg på at komme fra Norge til England med henblik på at kæmpe for de allierede. Gennem

flere måneder boede han hemmeligt hos forskellige medlemmer af kredsen. Han kom senere til København og derfra til England. Ironisk nok skulle han vende tilbage til Sydjylland som faldskærmsagent for SOE.

SOE, Special Operations Executive, var en britisk organisation, som skulle støtte de europæiske modstandsbevægelser med faldskærmsagenter og våbenedkastninger. Med sine forbindelser til Dansk Samlings ledelse blev SOE vidende om Aabenraa-kredsens eksistens. Kredsen indgik i den britiske organisations planer for Danmark allerede fra 1942.

Kommunisterne og Frit Danmark

Det foregik dog ikke alt sammen på højrefløjen. Heller ikke alt sammen på Østkysten. Der var andre politiske grupper, som ikke følte loyalitet over for det parlamentariske demokrati, og som derfor ikke følte, de havde lod eller del i samarbejdspolitikken. F.eks. Danmarks Kommunistiske Parti. Partiet var dog ikke stort i Sønderjylland. I Tønder og Sønderborg var der en halv snes medlemmer, i Haderslev ca. 15, i Aabenraa 6-7, i Gråsten-Broager 7-8 og i Padborg 1. Som et radikalt arbejderparti havde det naturligvis de bedste livsbetingelser i de større byer. Der var dog afdelinger i Haderslev og Tønder, ellers var det isolerede medlemmer rundt omkring i landsdelen.

Partiledelsen blev forsøgt interneret, da Tyskland angreb Sovjetunionen i juni 1941. Men

flere undslap arrestationerne og befandt sig dermed på et øjeblik i den illegale tilværelse. Det tyske krav om internering skyldtes en begrundet frygt for, at de internationalistisk indstillede kommunister på vegne af partikammeraterne i Sovjet ville bekrige Tyskland her i Danmark. Et par måneder efter blev DKP også forbudt ved lov.

Nu var alle kommunister, der ikke allerede var interneret, jaget vildt. På den ene side blev partiet hermed *tvunget* ud i illegalitet. Det var ikke et bevidst valg. På den anden side gjorde den manglende mulighed for at mødes frit, som f.eks. Aabenraa-kredsen kunne, betingelserne for at organisere illegalt arbejde noget sværere. De få sønderjyske kommunister, som stadig befandt sig på fri fod, kunne dog nyde godt af partiets velfungerende illegale organisation og partitraditionen for stram disciplin. De blev kontak- tet af rejsesekretærer, blandt andre de senere noget mere kendte Holger Vivike og Ib Nør- lung. Rejsesekretærerne kom med ordre fra par- tiledelsen og kunne bidrage med gode råd om det illegale arbejdes organisering, ligesom de kunne bidrage med navne på personer, det kunne være gavnligt at skabe kontakt til.

I foråret 1942, samtidig med at kommuni- sterne landet over forsøgte at befæste deres ille- gale organisation, oprettede partiets leder Aksel Larsen sammen med Christmas Møller den ille- gale organisation Frit Danmark. Frit Danmark gav sig ud for at være tværpolitisk, men der var rent faktisk tale om en kommunistisk domineret

organisation, der efter nationalfrontsstrategien forsøgte at give de kommunistiske bestræbelser større vægt ved at appellere til alle, der bekæm- pede nazismen.

Landet over skød der Frit Danmark-grupper op i de enkelte byer. Med støtte fra Ib Nør- lung oprettedes i løbet af 1943 en gruppe i Haderslev. Den udgav et illegalt blad i Frit Danmarks navn. Bladgruppen bestod overvejende af medlemmer fra »De unges Grænseværn« – hvoriblandt der næppe fandtes en eneste kommunist. Her ser vi et typisk træk ved den illegale organisering. Den tog ikke sjældent udgangspunkt i en allerede eksisterende forening. Sønderborg og Aabenraa fulgte efter med Frit Danmark-grupper. De skyldtes ikke DKP's rejsesekretærer, men deri- mod lokale folks *personlige* kontakter til Frit Danmark-grupper i København. Typisk startede grupperne med at formidle illegale blade, f.eks. Frit Danmarks hovedblad. Det kunne være i form af allerede trykte blade, eller også ved at man afskrev et eksemplar på en stencil og deref- ter duplikerede det. Senere begyndte grupperne at udgive lokale blade i Frit Danmarks navn. Efter nogen tid leverede visse af grupperne også støtte til sabotagegrupper, det kunne være øko- nomisk, med logi, mad og beskyttelse.

Mange af de medlemmer, som deltog i lokale Frit Danmark-grupper, vil sikkert betakke sig for, at grupperne kaldes kommunistisk domine- rede. De vil måske henvise til, at der sammen med dem var medlemmer af byens konservative vælgerforening, en socialdemokrat – ja selv en

radikal kunne man møde i visse byer. Men den kommunistiske kontrol var ikke åbenlys og holdtes i stor udstrækning bevidst skjult. Kontrollen bestod i, at det overvejende var kommunister, der stod for den interne kommunikation mellem grupperne, og mellem grupperne og landsledelsen. Det var kommunisterne, som beherskede *netværket*. Det betød dog ikke, at grupperne blot var marionetter for kommunisterne. Men kommunisterne opnåede med den skjulte kontrol, det de ville: Nemlig at mobilisere folk, som ellers udsprang af de partier, der stod bag samarbejdspolitikken, til illegalt arbejde.

Illegale blade

Der skete også i Sønderjylland lokal distribution eller duplikering af landsdækkende illegale blade, f.eks. af »Niels Jydes Breve«, »Studenternes Efterretnings-tjeneste«, »Frit Danmark« og »Folk og Frihed«. Af egentlige lokale illegale blade, dvs. lokalt fremstillede og/eller med lokalt stof, kan nedenstående eftervises.

Aabenraa:

»Budstikken«: Månedlig juni 1944-maj 1945.

Als:

»Frisk Mod. Nordens Frihed. Sønderjysk Ud-gave«: Månedlig juli 1944-maj 1945.

»Frit Danmarks Nyhedstjeneste. Sønderjysk Lokal-udgave«: Ugentlig september 1944-april 1945.

Gråsten:

»Budstikken«: Efteråret 1943.

Haderslev:

»Budstikken«: Månedlig juni 1944-maj 1945.

»Nyt fra Frit Danmark«: To gange månedlig september 1943-maj 1945.

»Patrioten«: Februar 1944-oktober 1944.

»Ugens Nyt«: Ugentlig november 1944-maj 1945.

Padborg:

»Grænseefterretninger«: September 1944.

»Grænseposten«: November 1944.

Sønderborg (se også under Als):

»Dybbøl«: Juni 1943.

»Budstikken«: Månedlig juni 1944-maj 1945.

»Frit Danmark«. Månedlig februar-marts 1944 samt særnummer »Heim ins Reich« marts 1944.

»Periskopet. Orienteringsblad for Sønderborg og Omegn«: Januar 1945 (ét nummer).

Tønder:

»Folkeviljen. Udgivet af revolutionære Sønderjyder«: Månedlig november 1943-januar 1944. Redigeret lokalt og med lokalt stof, men trykt i Horsens.

Vojens:

»De Frie Danske«: Januar 1945-maj 1945.

Kilder:

Besættelsestidens illegale blade og bøger. En bibliografi udarbejdet af Leo Buschardt, Albert Fabritius og Helge Tønnesen. Det Kgl. Bibliotek 1954.

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. 1973.

Tilpasning eller modstand?

Endnu i foråret 1943 var oppositionen til samarbejdspolitikken både minimal – og marginal. Måske endda med god grund? Trods besættelsen af en fremmed, stærkt diktatorisk og antiparlamentarisk magt, havde Danmark stadig det meste af et intakt demokratisk system. Tyskerne havde ikke indsat en decideret forvaltning, som i alle andre besatte lande. Det var stadig danske myndigheder, som bestemte. Og det var stadig dansk politi og danske domstole, som efterforskede og dømte i straffesager. Foreningslivet kunne i det store hele udfolde sig frit, og i betragtning af at Europa var i krig, var økonomien velkørende og beskæftigelsen og levestandarden høj. Ja, levestandarden var den højeste i Europa næst efter det neutrale Schweiz. Dermed også højere end Tysklands. Alle disse positive resultater var først og fremmest opnået i kraft af den tilpasningspolitik, som regeringen førte.

Hvad var der egentlig at være utilfreds over? Var de som forsøgte at udfordre de flotte resultater ikke bare en samling ekstremister på enten højre eller venstre fløj? Folk der uden ansvar og uden fornemmelse for, hvad der stod på spil, kastede sig ud i handlinger, der kunne få de alvorligste konsekvenser, ikke blot for dem selv, men for hele landet? Var det ikke blot ungdommelig eventyrlyst og utidig heroisk tilbøjelighed?

Sådan blev der tænkt og tit også sagt højt i mange kredse. Når man sagde sådan, overså man blot, at de ovenfor nævnte fine resultater

ikke var så uplettede, som de ved første øjekast tog sig ud. De var også købt for en pris, som måske – måske? – var for høj.

For det første var det demokrati, som samarbejdspolitikken forsøgte at redde, blevet kompromitteret flere gange. Mest tydeligt ved interneringen af kommunisterne – herunder det mislykkede forsøg på at internere partiets tre folketingsmedlemmer – samt den efterfølgende lov mod kommunistisk virksomhed. Den daglige krænkelse af demokratiet i form af censuren af dagspressen må også nævnes. Dansk retspleje var heller ikke længere et uplettet begreb. Besættelsesmagten var begyndt at kræve danskere bragt for tysk krigsret.

Og prisen for de lempelige danske besættelsesvilkår, for den høje levestandard og de nogenlunde intakte samfundsinstitutioner, var tilpasningen til et forbryderisk regime som Hitlers – samt at man fuldstændig havde overladt det til andre – de allierede – at befri verden for denne plage.

Tilhængere af samarbejdspolitikken var enten ikke opmærksomme på denne høje pris, eller også var de lige glade. – Eller også sagde de: »Da nu besættelsen *er* en realitet, *kan* vi ikke gøre andet, hvor meget vi end gerne ville«.

De, som befandt sig skidt ved tilpasningen, henviste til, at prisen for de gode danske forhold var for høj. De sagde, at det netop var en moralsk pligt at deltage i den allierede kamp mod Hitler.

Her gik den politiske skillelinie under besæt-

Sven Hoffman var fra start til slut en gennemgående skikkelse i den sønderjyske modstandsbevægelse. Især spillede han en hovedrolle som organisator under den sidste regionsdannelse i 1944-45. Her ses Sven Hoffmann som bageste bæreberer under Aabenraa Terrænsporsskolonnenes samariterøvelse ved idrætsdagen i Aabenraa den 21. juni 1942. Foto: Th. Christesen i Hans Mørups privatarkiv, Landsarkivet for Sønderjylland.

telsen. Men formentlig kun for de politisk interesserede, som enten befandt sig i den ene eller den anden lejr. Meget tyder på, at det store flertal i befolkningen havde det fint med at ligge i læ af samarbejdspolitikens beskyttende skærm, samtidig med at de ønskede, at modstandsbevægelsen ville genere besættelsesmagten så meget som muligt. Det hører til et af de såkaldt »almindelige menneskers« privilegier at kunne have politiske holdninger, som indbyrdes er uforenelige. En sådan luksus kan politisk aktive kun meget sjældent tillade sig.

Sommeren 1943

Til tider kom det også til konflikter på spørgsmålet om, hvor meget man behøvede at gøre sig umage for at tilpasse sig Tyskland. Om man ligefrem behøvede at *foregive*, at man havde hjertet med? En sådan konflikt opstod, da Tønder over flere dage i august 1943 fejrede sit 700 års byjubel. Som en del af festlighederne var byens og landsdelens ledende mænd samt indenrigsminister Jørgen Jørgensen og dennes departementschef forsamlet til en reception på Tønderhus. Blandt receptionsgæsterne var også det tyske mindretals repræsentanter i byen samt lederen af hele landsdelens mindretal, pastor Schmidt-Vodder. Der blev holdt adskillige taler fra både dansk og tysk side, som priste det fordragelige samliv i byen mellem de to nationaliteter, og som med megen møje undgik at berøre

det oplagt mest prekære emne: at Danmark var besat af Tyskland.

Det hele blev en af den danske stats repræsentanter for meget. Chefen for grænsegendarmeriet oberst Paludan-Müller, som i øvrigt var mindst ligeså antinazistisk som han var dansk-national, rejste sig og sagde: »Det er meget godt med al den tale om naboskab og foredragelighed. Der er bare det i vejen, at det er ødelagt for de første 200 år af det, som skete den 9. april«.

En rigtig »partyspoiler«, ham obersten. Festen gik herefter i opløsning, men de danske repræsentanter for samarbejdspolitikken fandt oberstens bemærkninger for ukloge, taktløse, eller blot som indenrigsministeren sagde: »Han er jo tosset, han må væk«.

Oberstens bemærkninger udgør ikke noget direkte bidrag til modstandskampen. Men de er et eksempel på, hvilke stemninger, der herskede i visse kredse. Og i den udstrækning, de kom andre for øre, har de sikkert virket inspirerende på nogen. Her var en, som talte al pænheden midt imod.

Flere begivenheder henover sommeren 1943 forrykkede i det hele taget stemningen en del. Frontudviklingen, altså Tysklands tilbagegang ved Middelhavet og i Sovjetunionen, samt Mussolinis fald skabte forhåbninger om, at krigen snart var slut. Det gav mod og nærede oprørstrangen hos nogle. Da den danske regering trådte tilbage 29. august 1943 efter en serie af strejker landet over, faldt samarbejdspolitikken for-

D Y B Ø L . .

Bladet til alle danske Patrioter.

En forfærdende lang Række af Sønderborgs Borgere har ved deres Handlinger siden Krigens Begyndelse og navnlig efter de tyske Troppers Indtog i Byen vist, at de ikke skyer noget Middel for at udnytte en for vort Fædreland meget vanskelig Situation. Under Forhold, hvor der kunde kæmpes med aabent Visir paa begge Sider, vilde de utvilsomt holde sig paa den rigtige Side - paa dansk Side. De kæmper nemlig ikke for nogen Idealisme, om man kan kalde den kloakstinkende Nazisme saaledes, men udelukkende for at faa fyldt deres Tegnøbøger. De sælger endog deres Landsmand for Penge, og desværre er vi danske Borgere med til at give dem Støtte ved at handle hos dem, tale med dem i Stedet for at give dem en kold Skulder og et Hov af Foragt.

Denne Børne maa bekæmpes. Hold dem nede i Rendestenen, hvor de høre hjemme. Fortæld dem, at alle virkelige Nazister kæmper paa Østfronten og ofrer deres degenererede Sjæle for Hitler, Amatørstrægen, alle Tider største Politiske Fantast. Det er kun de fejge Sjæle, der bliver hjemme, og dem maa da selv Nazister foragte. Hitler skriger paa Mænd til Fronterne, men uselryggene - blandt andre den store Horde, der gaar gaar løst omkring i Sønderborg - hager sig med Fortvivlelse fast i de danske Kædgyder. Saa længe der er Penge at tjene, er Nazismen det alt overrakende, men skal der kæmpes for Ideen, saa vaander de sig, disse snyltende Sjakaler.

Dilettanten Frits Clausen og hans Bølle-Slag ved, at der ikke er langt tilbage, men det er netop deres sidste Krampetrækninger, der er de voldsomste. Denne Bande af Mordere, Tyveknegte, Bedragere, aandeligt defekte og moralsk degenererede Individuer staaer under den "danske" Justitsminister Thune Jacobsens Beskyttelse, derfor kan de gøre, hvad de vil. De maa gaa bevåbenede, de maa stjæle, røve og plyndre, genere og forulempe danske Statsborgere i Danmark, og begaaer de et Mord - ja, saa sker det som skammand holder ikke noget for det Kapergæsten, Dr. Bøtt, er øverste Myndighed i Landet, og han skal nok vide at vogte alle de sorte Faar.

Og hvad med de sønderjyske Piger - ? Ja, Størstedelen er heldigvis parate til at vise Tyskerne, at de regner dem for noget, der er ringere end den ækleste Rotte. Alene Tanken kan give dem Gaasehud. Men - det er desværre et Tøse-Kor, som til enhver Tid er sispensible for selv den mest Ekle Tysker. Det er modbydeligt at se dem sværme rundt i deres skamløse Blusel uden Tanke for, at den Tid kommer, da der bliver ranset ud, og Regnskabet skal gøres op. Da er disse betalte Glædespiger færdige med at føre blot en nogenlunde taaleligt Tilværelse. De bliver husket allesammen. Vi beder alle sønderjyske Piger tænke paa deres Fædreland ved at mindes følgende Vers:

De vog, dem, vi grov dem
 en Frav i vor Have,
 lagde dem ved Siden af algar Vej.
 Alle vore Blomster skal smykke deres Grave.
 Sønderjyske Piger, I forglemmer det ej!
 Nej, heller vi os vier til den døde Soldat.
 Søster, hør efter, hvad vi siger:
 Lad Tøjterne ved Elben være Tyskerne parat,
 Enker - er de sønderjyske Piger!

Vi bringer nedenfor en Liste over en Del af de værste Landsforrædere i Sønderborg. En fyldestændig Liste vilde desværre blive alt for omfattende. Saboter disse Virksomheder og vis Enkeltpersonerne, at end nu er der Danskere hjemme i Danmark. Kender De alle disse degenererede Udsku?

Det illegale blad »Dybbøl«, som blev distribueret i Sønderborg i begyndelsen af juni 1943. Sønderborg Lokalhistoriske Arkiv.

melt. Reelt fortsatte den dog med departementscheferne i spidsen. Men med fraværet af et tydeligt symbol for landets politiske ledelse og med fornemmelsen af, at det fjendtlige forhold til Tyskland nu formelt var markeret, følte nogle, at overgangen til decideret modstandsaktiviteter lettere kunne forsvares.

Der havde da været tilløb til sabotage før sommeren 1943. I efteråret 1942 havde gymnasieelever og lærlinge i Sønderborg etableret en gruppe med henblik på at udøve sabotage. De havde stjålet en revolver fra en tysk soldat, men blev derefter arresteret af politiet. I Padborg forrettede arbejdsmand August Clausen – efter tilskyndelse fra DKPs rejsesekretær Holger Vivike – nogle småsabotager mod jernbanen. I Tønder fandt et mere planlagt og organiseret sabotageforsøg sted i april 1943. Også det var på initiativ af kommunisterne og blev udført af lokomotivfører C. F. Jensens gruppe. Attentatet var rettet mod DSB's oliedepot, men mislykkedes, fordi brandbomberne ikke fik ilt nok til at fænge.

Borgerlige kredse var også aktive. Overretssagfører Holger Boeck i Aabenraa, der var blad-distributør for Frit Danmark i området, havde udset sig Aabenraa Maskinfabrik som mål, fordi den angiveligt reparerede tyske produktionsmaskiner fra Ruhr. Han havde ikke kontakt til lokale sabotører og måtte derfor via sine Frit Danmark-kontakter søge folk til at udføre sabotagen. Så det blev den kommunistiske sabotør Hans Peter Poulsen fra Esbjerg, som i august 1943 kom til Aabenraa for at udføre aktionen.

Sabotager i Sønderjylland (ikke jernbanesabotage)

16/4 1943	DSBs oliedepot i Tønder (mislykket)
28/8 1943	Transformator i Vilsbæk
14/10 1943	8 transformatorer mellem Tønder og Løjt
11/11 1943	Snedkerværksted i Sønderborg (mislykket)
24/11 1943	Snedkerværksted i Sønderborg (mislykket)
27/11 1943	Kølebiler i Kruså
28/12 1943	DAPA, Aabenraa
27/1 1944	Skrædderværksted i Sønderborg
28/1 1944	Snedkerværksted i Ormstoft
5/2 1944	HAMAG i Aabenraa (lykkes) og Callesens motorfabrik i Aabenraa (mislykket)
13/3 1944	Tømrerværksted i Sjellerup
6/4 1944	Trælasthan-delen i Broager (mislykket)
1/5 1944	Telefon- og telegrafinstallationer (Aabenraa, Haderslev, Christiansfeld)
27/8 1944	Strømforsyningen til Hørupklint marineforsøgsstation
3/9 1944	Smedeværksted i Seggelund
10/9 1944	Lastbil i Rødekro
13/9 1944	Snedkerværksted i Marstrup
18/9 1944	Smedeværksteder i Favstrup og Vandling
26/10 1944	Tysk benzindepot i Tønder (mislykket)
21/3 1945	Sadelmagerværksted i Tiset
2/4 1945	2 tyske minestrygere i Sønderborg (mislykket)
6/4 1945	Rødding andelssvineslagteri
15/4 1945	Hytterkobbelskov (for at skræmme arbejdere bort fra tyske arbejdspladser)
16/4 1945	Salen på Hotel Arnum (do.)
23/4 1945	Tysk arbejdsplads ved Arnum (do.)

Kilde: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbylde*, 1973, s. 68-86, 129-32, 134-38, 156-59, 207-11, 356-60.

Den måtte dog foreløbig udskydes. I Tønder begyndte kredse uden relation til DKP også at røre på sig. Johan Bøge, der var medlem af Dansk Samling, etablerede i forsommeren 1943 en sabotagegruppe. Deres første vellykkede aktion var mod en transformatorstation.

De mange strejker, der løb over landet i august 1943, kom ikke til Sønderjylland. Visse steder, f.eks. i Haderslev, var der dog opræk til uroligheder. En rude blev blandt andet knust i Nordschleswigsche Zeitungs kontor, og rygter om ankomsten af 18 sabotører fra Esbjerg og Odense, som skulle klippe håret af de lokale tyskerpiger, fik værnemagten til at patruljere i garderne. Danske unge følte sig provokeret af de patruljerende soldater, og der udbrød håndgemæng.

Region III dannes

I efteråret 1943 led den kommunistiske del af den sønderjyske modstandsbevægelse et alvorligt tilbageslag ved at flere af dens centrale medlemmer arresteredes af Gestapo eller blev tvunget til at flygte. Det gav mere plads for borgerlige kredse, som gradvist overtog bladarbejdet for Frit Danmark i Sønderborg og Haderslev. I Gråsten udgav folk fra den lokale terrænsportsforening en lokaludgave af det illegale blad Budstikken. I Aabenraa fremstilledes det illegale blad Niels Jydes Breve, som havde relation til Dansk Samling.

I Tønder fik lederen af sabotagegruppen,

Bøge, kontakt til SOE via faldskærmsagenten Aage Møller Christensen. Det gav leverancer af britisk sprængstof, som blev anvendt i en offensiv mod transformatorstationer og jernbanen. Tyskerne fik dog fat i en ende og begyndte at arrestere folk i gruppen. Bøge flygtede til Sverige, men en af hans nære medarbejdere, Aage Rosenkjær, blev taget og døde senere i kz-lejr. Efter arrestationerne og Bøges flugt faldt arbejdet i Tønder sammen, fordi SOE-manden, Møller Christensen, ikke kendte andre end Bøge. Det var et sikkerhedsmæssigt gode, at så få som muligt kendte hinanden, men i visse situationer var det tydeligvis også uheldigt.

Som følge af de vestallieredes invasionsplaner meddelte SOE den danske modstandsbevægelse, at modstandsarbejdet i landet skulle opdeles i 6 regioner. Syd- og Sønderjylland blev Region III. Tanken var, at modstandsbevægelsen skulle danne en undergrundshær, som skulle være klar til at gå i aktion, når de allierede ankom. Godsejer Flemming Juncker, som var et af de centrale bindeled mellem den danske modstandsbevægelse og briterne, kontaktede i januar 1944 farver Jacobsen i Aabenraa, der som allerede tidligere nævnt var medlem af Dansk Samling og Aabenraa-kredsen. Juncker bad Jacobsen involvere sig i ledelsen af Region III. Jacobsen sagde ja, på betingelse af, at han måtte inddrage Hans Mørup i ledelsesarbejdet. Det blev accepteret. Den nyoprettede regionsledelse etablerede en arbejdsdeling. Mørup skulle tage sig af Østkysten og Sven Hoffmann og Svend Aage Lyck,

Farver Jacob Jacobsen, Aabenraa, i britisk uniform og med rang af kaptajn sammen med redaktør Bjørn Hanssen og hustru. Billedet er taget i forbindelse med de britiske troppers ankomst til Sønderjylland i maj 1945. Farver Jacobsen, der var reserveofficer og tilknyttet den danske militære efterretningstjeneste, var en af pionererne i den sønderjyske modstandsbevægelse. Han var den første leder af Region III fra januar til maj 1944 som repræsentant for Dansk Samling. I sommeren 1944 måtte farver Jacobsen flygte til Sverige, hvorfra han i efteråret 1944 blev hentet til SOE i London af Flemming Juncker. Jacobsen var udset til at være rådgiver i slesvig-holstenske spørgsmål. Sammen med et mindre hold danske SOE-folk, bl.a. Svend Aage Lyck fra Aabenraa, blev farver Jacobsen den 4. maj 1945 fløjet fra London til Lüneburger Heide. Foto: Th. Christesen, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

begge medlemmer af Aabenraa-kredsen, tog sig af henholdsvis Haderslev og Aabenraas opland samt Vestkysten. Nord for Kongeåen organiseredes regionen overvejende fra Esbjerg og Kolding.

Mørup, Hoffmann og Lyck begyndte nu at danne militærgrupper til undergrundshæren – de såkaldte ventegrupper, fordi deres primære opgave var at afvente invasionen og/eller det tyske sammenbrud. De tre ledere koncentrerede indsatsen om deres veludbyggede netværk indenfor terrænsporten. Her var jo folk, der bekendte sig til værneviljen, som havde militærtræning og som de havde tillid til. Perfekte folk til den opgave, der nu forelå. Mens regionen gradvist blev bygget op, havde Juncker beordret et fuldstændigt stop for sabotage for at give ro til opbygningen.

Hvad de danske modstandsfolk ikke vidste, var, at de indgik i en snedig allieret afledningsmanøvre. Briterne var overbeviste om, at Gestapo automatisk ville få nys om opbygningen af ventegrupper og deraf ville udlede, at invasionen var nært forestående i Danmark. Det var den som bekendt ikke. Invasionen kom i stedet – som hele tiden planlagt – i Nordfrankrig. Men troede tyskerne, at den ville komme i Danmark, eller regnede de i det mindste med dette som en risiko, ville de blive tvunget til at tynde tropperne ud over et større område. Hvilket naturligvis ville være en klar fordel for de allierede.

Briternes antagelse var, at det var umuligt at involvere så mange mennesker i opbygningen af

Resultatet af sabotagen mod fabrikken »HAMAG« i Lavgade i Aabenraa, natten til den 6. februar 1944. Som Callesen-aktionen blev Hamag-aktionen udført af tilrejsende sabotører, fortrinsvis fra Holger Danske-organisationen i København. Politiadjutantens arkiv journalsag 6857, Landsarkivet for Sønderjylland.

ventegrupper, *uden* at tyskerne ville blive opmærksomme på det. Man bør ikke betragte briernes antagelse som en nedvurdering af de danske modstandsfolks loyalitet og evne til at holde mund. Der er snarere tale om en såre realistisk vurdering af, hvordan den slags aktiviteter *nødvendigvis* må kaste spor af sig, som kan opsnappes af et årvågent sikkerhedsapparat som det tyske i Danmark. Selv om Jacobsen og Mørup således ikke var fuldt bekendt med den stra-

tegiske ramme, de arbejdede indenfor, så arbejdede de ikke desto mindre for den allierede sag.

Sabotageaktionen mod Callesens Maskinfabrik

Vel havde Juncker dekretet sabotagestop, men det var sin sag at holde sabotører, der allerede havde planlagt aktioner, tilbage. En større akti-

Sønderjyden

Ildkamp mellem Sabotagevagt og Sabotører

Sabotageforsøg mod Andresen & Clausen og Callesens Maskinfabrik

Der er i Løbet af Fredag Aften og Fredag Nat i to Tilfælde søgt Sabotageanslag mod Firmaer i Aabenraa. Ved 21-Tiden søgte nogle Mænd at sabotere Andresen & Clausens Skrædderværksted i Storegade, men Forehavendet opdagedes og forpurredes. Fire Timer senere, ved 1-Tiden, var det paa Callesens Motorfabrik, der søgtes anrettet Sabotage af formentlig 4 Mand. Her udspandt sig en Ildkamp mellem Sabotagevagten, der løsnede 11 Skud og Sabotørerne, der affyrede 4 Skud.

Saa vidt det kan oplyses, er Ingen kommet til Skade under Ildkampen, og der er ikke paa Gerningsstedet fundet Patronhylstre. Sabotørerne forsvandt efter Ildkampen uden at fuldføre Anslaget, og der foreligger Intet Spor.

Løbeseddel udsendt af dagbladet »Sønderjyden« i anledning af den mislykkede sabotageaktion mod Callesens Maskinfabrik natten til den 6. februar 1944. Politiajudantens arkiv journalsag 6857, Landsarkivet for Sønderjylland.

on mod Callesens Maskinfabrik i Aabenraa var under forberedelse. Et helt konsortium af sabotører fra Holger Danske på Sjælland, fra Varde og lokale folk havde udset sig maskinfabrikken som mål. Sent i planlægningsfasen blev man enige om ved samme lejlighed at gøre et attentat på den nærliggende maskinfabrik HAMAG. Aktionen mod HAMAG lykkedes, men mod Callesens gik det galt. De danske betjente, der blev tilkaldt af fabrikkens vagter, lod sig ganske vist villigt opholde. Men tyskerne blev også tilkaldt. Sabotørerne nåede at fortrække, men tilbage-

get foregik ikke i den bedste orden. De skulle have søgt forskellige overnatningssteder, men i forvirringen endte det med at alle søgte til samme adresse, hvilket tyskerne fik nys om. Aktionen førte til flere arrestationer, ligesom overretssagfører Boeck, der havde været involveret i forarbejdet, måtte flygte.

To lokale sabotører, Anker Hansen og Karl Laursen, bebrejdede Mørup, at de ikke var blevet involveret i arbejdet – havde de været med, var det ikke gået så galt, sagde de. Mørup kunne kun henvise til, at han ikke havde været involveret, ja, at han tværtimod arbejdede under strenge ordrer om et sabotagestop. Hansen og Laursen havde nu også deres egne planer, sabotagestop eller ej. Under arbejdet med at fremskaffe sprængstof fra lagre rundt omkring i Sønderjylland til brug i forbindelse med fremtidige sabotageaktioner, døde de begge under en ildkamp med tyske soldater i Kollund i februar 1944. Aage Trommer mener at vide, at blandt Hansens og Laursens fremtidige sabotagemål var Danfoss-fabrikken. Hans Mørup mener dog i dag, at de to ærgerrige sabotører måske snarere var opsatte på at revanchere de udenbys »importerede« sabotørers fiasko på Callesens.

Militæret vinder indflydelse

Samtidig med at regionerne etableredes fra regionsledelsen og nedefter, udvikledes en overordnet kommandostruktur, ifølge hvilken trådene samledes i det allierede hovedkvarter. I mange

Sabotageaktion i Marstrup 13. september 1944

»Jeg deltog faktisk kun som gæst ved denne aktion, der blev foretaget af Hammelev-gruppen efter ordre af kusk Hans Andersen. To af gruppens medlemmer kendte mig særdeles godt og tilbød mig at deltage. Vi enedes om, at jeg skulle møde de øvrige kl. 23.00 ved fodboldbanen i Marstrup. Jeg anede intet om, hvem der skulle deltage, eller hvad der skulle sprænges. Først da jeg mødte kammeraterne, fik jeg at vide, at det var Marstrup Maskinsnedkeri, det gjaldt, og at der skulle anvendes fire bomber – en på 12 stænger og tre på otte stænger. Ved ankomsten til snedkeriet fik jeg udleveret en 11 mm Remington pistol. Efter at have pillet kittet ud af en af ruderne lukkede vi vinduet op, og idet maskinpistolsskytten stod udenfor, krøb vi ind og lagde bomberne i fire af de fem maskiner, der fandtes. Blyanterne, der var røde (1/2 time) blev trykket, og vi trak os tilbage. Vi kørte hver til sin side og præcis 1/2 time efter, da jeg sad hjemme ved kaffen, lød eksplosionen. Resultatet var særdeles udmærket. Der deltog fire mand i aktionen: journalist H. P. Jensen, Hammelev, postelev Jørgen Petersen, Hammelev, maler Breining, Hammelev, og undertegnede«.

Kilde: Uddrag af beretning ved typograf Ludvig Zierau, Haderslev, 1945. Citeret efter Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, s. 210.

tilfælde udviklede ventegrupper sig også til sabotagegrupper. Mobiliseringen til grupperne førte til at terrænsporten helt visnede hen. Det siger noget om, hvor direkte forbindelsen mel-

lem terrænsporten og modstandsarbejdet ofte var. Der blev dannet sabotagegrupper direkte under regionsledelsen i Tønder, Aabenraa og flere steder i landdistrikterne på østkysten. Sønderborg lå afsides med henblik på en mulig invasion, og samtidig var der visse sikkerhedsmæssige problemer forbundet med at organisere her, fordi den tyske efterretningstjeneste Abwehr tidligere havde infiltreret byens gruppedannelser.

Vi skal ganske kort beskæftige os med begivenheder i eller nær hovedstaden. Hærens officerer var blevet interneret af tyskerne i forbindelse med begivenhederne 29. august 1943. Efter nogle ugers internering tog de ledende officerer med general Gørtz i spidsen kontakt til de ledende politikere. Tidligere statsminister, socialdemokraten Vilh. Buhl, stod i spidsen for disse og Gørtz tilbød ham sin fulde loyalitet. Officererne dannede en illegal stab, den såkaldte »lille generalstab«, og denne tog nu kontakt til modstandsbevægelsen og tilbød sig som medkæmper. Henvendelsen skete ikke så meget af trang til at bekæmpe tyskerne, som af behovet for at få informationer om og gerne *kontrol* med modstandsbevægelsen. På vegne af politikerne. Her skal vi tænke på, at der i den illegale undergrund i Danmark var flere hundrede bevåbnede mænd, hvoraf mange havde ingen eller kun megen ringe sympati for det parlamentariske demokrati. Disse mænd var ikke under nogen form for ansvarlig kommando. Der var ganske simpelt tale om et skrækscenario for enhver

ledende politiker, der ønskede, at Danmark igen blev et frit, demokratisk og *velordnet* samfund. Fra politikernes synsvinkel var der således mange gode grunde til at søge kontakt med og også gerne kontrol over modstandsbevægelsen.

Officererne blev budt velkommen af modstandsbevægelsen, fordi de med deres sagkundskab indebar en oplagt forstærkning. Officererne blev dog afkrævet en erklæring om, at de stillede sig under Frihedsrådets kommando. Tilsagnet hertil blev givet, men kun på skrømt, for deres virkelige loyalitet lå som sagt hos politikerne.

Lad os vende tilbage til Sønderjylland. Som chef for grænsegendarmerne, der hørte under Finansministeriet, var oberst Paludan-Müller ikke en del af hæren. Hans illegale engagement var heller ikke bundet op på nogen loyalitet mod politikerne. Faktisk gjorde han sig de største anstrengelser for ikke at blive underlagt hærledelsen og dermed politikernes kontrol. Da besættelsesmagten i maj 1944 satte ind med arrestationer over for en række danske politimestre involveret i illegalt arbejde, ville de også arrestere Paludan-Müller. Han satte sig til modværge i sin villa i Gråsten, og efter 3 timers ildkamp brændte tyskerne villaen ned, mens obersten stadig var i den.

Paludan-Müllers heltemodige endeligt gjorde et uudslætteligt indtryk på folk over hele landet, og virkede inspirerende på mange. Her var en, som ville ofre.

Det tyske efterretningsarbejde i landsdelen

Hvem var hvem i sønderjysk modstandsbevægelse

Den første Region III januar-juni 1944:

Farvermester Jacob F. Jacobsen, Aabenraa (Dansk Samling), regionsleder januar-maj 1944, flugt til Sverige og England

Handelsmedhjælper Hans Mørup, Aabenraa (Aabenraa-kredsen), østkysten, arresteret

Bankassistent Sven Hoffmann, Aabenraa (Aabenraa-kredsen), Haderslev og Aabenraas opland

Handelsmedhjælper Svend Aage Lyck (Aabenraa-kredsen), »medhjælper« på vestkysten

Den anden Region III juni-oktober 1944:

Premierløjtnant Broder Børge Iversen, København (hæren), regionsleder juni-oktober 1944, arresteret

Bankassistent Sven Hoffmann, Aabenraa: Aabenraa, Sønderborg, Tønder

Premierløjtnant Alfred Rasmussen Friis, »underleder« i grænseområdet, arresteret

Kaptajn løjtnant Jørgen Gabriel-Jensen, »underleder« på vestkysten, arresteret

Den tredje Region III november 1944-maj 1945:

Kaptajn Aage Højland Christensen, København (Ringen), regionsleder november 1944-maj 1945

Bankassistent Sven Hoffmann, Aabenraa (Ringen), vestkysten

Per Jebsen, forbindelsesofficer til SOE

Højskolelærer Johs. Rosendal, Rødding (Ringen), februar-april 1945, arresteret

Politimester E. H. Brix, Tønder (politiet) februar-marts 1945, arresteret

Oversigten medtager kun regionslederne og øvrige medlemmer af regionsledelserne, som var bosat eller virkede i Sønderjylland. De kommunistiske medlemmer af regionsledelsen var bosat uden for Sønderjylland.

Kilde: Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbyllede, Odense 1973.

var grundigt og gav i løbet af sommeren yderligere resultater. Farver Jacobsen undslap med nød og næppe arrestation og måtte flygte til Sverige. Flere med centrale poster i landsdelens modstandsbevægelse blev arresteret. Heriblandt Mørup, som med mellemstation i Kolding, Horserød og Frøslevlejren tilbragte krigens sidste tid i koncentrationslejren Neuengamme indtil han blev bragt til Sverige med De hvide Busser i april 1945. Af regionsledelsen var det kun Hoffmann og Lyck, som undgik arrestation. Region III var sat alvorligt tilbage.

Regionen blev herefter reorganiseret, nu ikke så meget med udgangspunkt i de foreninger og netværk, som fra besættelsens første år havde været arnested for opposition. Nu var organisationen med officerernes mellemkomst blevet en

langt mere formel affære med hierarki og kommandostruktur. Lederen af de tre jyske regioner, oberst Vagn Bennike, gav premierløjtnant Broder Børge Iversen opgaven at genopbygge regionen fra grunden. Naturligvis byggede Iversen på de forhåndenværende søms princip og tog kontakt til de netværk, som var kendte og stadig eksisterende, men med reorganiseringen blev modstandsarbejdet fremover langt mere topstyret. Iversens regeringstid i Region III blev kort. Gestapo rullede i oktober 1944 det meste af organisationen op.

Efter Iversen fulgte den noget mere aktivistiske og uafhængige officer Aage Højland Christensen, som igen med hjælp især fra Sven Hoffmann måtte bygge Region III op næsten fra grunden. Det blev gjort dygtigt og med en velafbalanceret loyalitet over for både den civile del af modstandsbevægelsen, pionererne, og den militære del. Højland Christensen formåede at samle tillid fra både kommunistisk og borgerligt indstillede modstandsfolk. Ved befrielsen trådte han frem som repræsentant for Frode Jacobsens modstandsorganisation Ringen. Ringen hørte politisk til det midterste spektrum og havde gode kontakter til Socialdemokratiet. Lejlighedsvist kom det dog til kontroverser mellem Højland Christensen og Jyllandslederen Vagn Bennike, fordi Bennike fandt den nye regionsleder lidt for selvrådig og aktivistisk.

Højland Christensens periode som regionsleder fra november 1944 indtil befrielsen blev en meget aktiv periode for jernbanesabotagen i

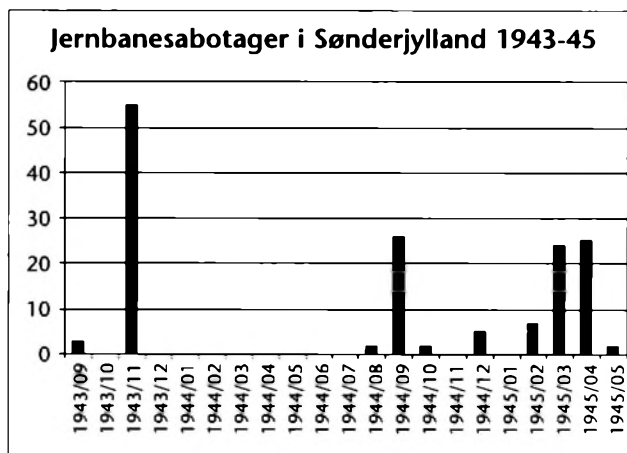

Kaptajn Aage Højland Christensen, leder af Region III fra november 1944 til maj 1945. Her taler Højland Christensen ved modstandsbevægelsens store folkemøde på Skamlingsbanken den 24. juni 1945. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

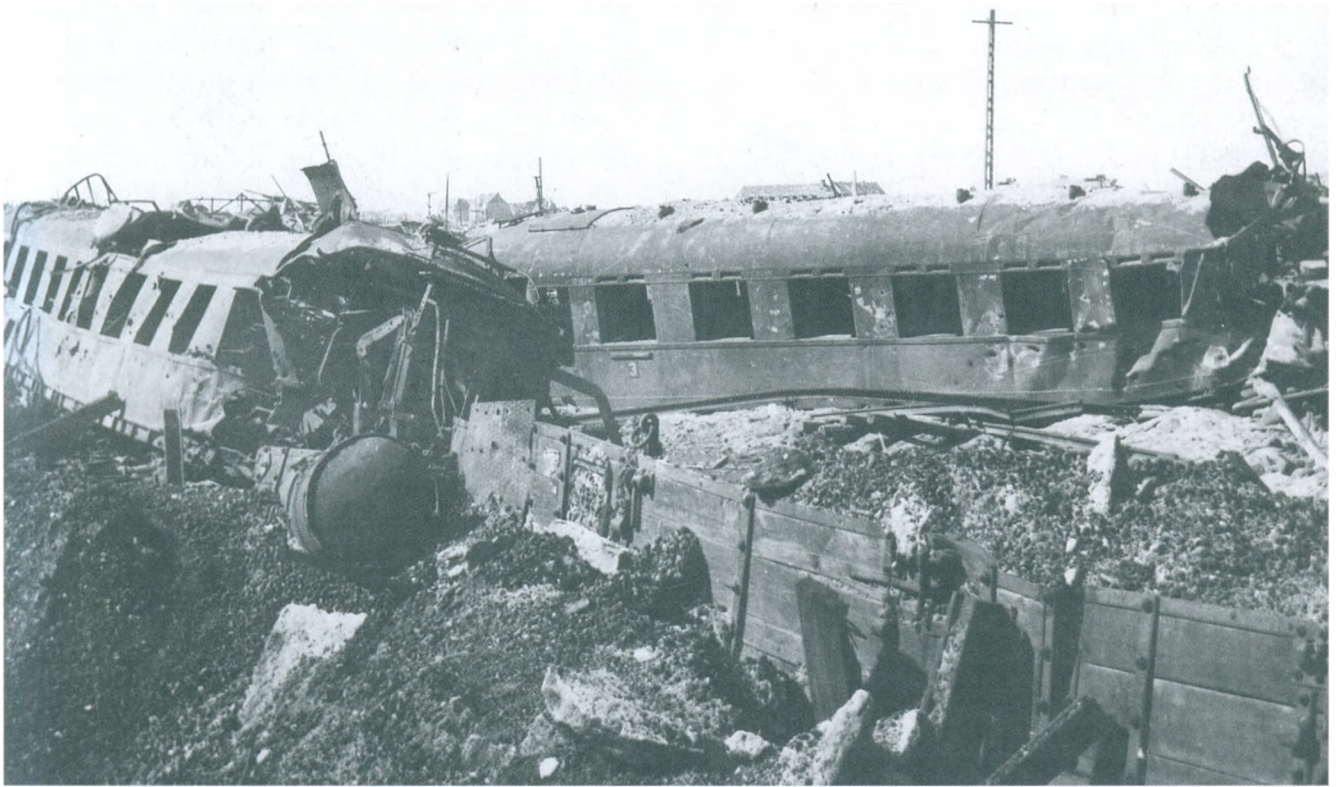
Sønderjylland. Særlig i krigens sidste 3 måneder blev der sprængt skinner, så det forslog. Både på øst- og vestbanen var der heftig aktivitet. Grupper fra Aabenraa, Haderslev, Padborg og ikke mindst Rødding tog sig af førstnævnte. Grupper fra Skærbæk og Døstrup og længere nordfra, fra Esbjerg, tog sig af sidstnævnte. Målet for jernbanesabotagen var efter invasionen i Normandiet at forhindre eller i det mindste *forsinke* de

tyske troppetransporter fra Norge til fronten i Frankrig, senere i Holland-Belgien og til sidst i selve Tyskland.

Som det måske er bekendt, var effektiviteten af jernbanesabotagen ikke synderlig stor, hvis man udelukkende måler den på spørgsmålet om graden af forsinkelser. Ja, den var næsten ikke mærkbar. Aage Trommer har undersøgt, hvor store forsinkelser, der rent faktisk blev ud af skinnesprængningerne, og han er nået frem til, at næsten ingen af de vigtige troppetransporttog blev alvorligt forsinket. Nogle få tog blev forsinket i flere timer, to tog blev forsinket 2-3 døgn, men det sidste var kun undtagelser. Grunden til den manglende effektivitet skal ikke findes hos folkene ude i marken, men hos ledelsens manglende forståelse af, hvor og hvornår togene kørte, og hvordan man bedst ramte dem med de

Kilde: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbylde*, 1973, s. 197-207 og 335-356.

En ikke nærmere identificeret sabotageaktion mod jernbanen i Sønderjylland. Sandsynligvis er der tale om en afspøringsaktion mellem Bolderslev og Hjordkjær den 27. september 1944, som medførte en strækningsafbrydelse på 42 timer. Desværre skete afsporingen mellem to flytninger af tyske troppeenheder, hvorfor aktionen ikke helt havde den ønskede effekt. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

største forsinkelser til følge. Hvorvidt jernbane-sabotagen kan siges at have haft positiv militær betydning i kraft af at binde tyske skinnebevognings-tropper til Danmark, kan man gisne om, men næppe besvare fyldestgørende. Derimod viser Henrik Skov Kristensens undersøgelse i britiske akter, at de vestallierede anså jernbane-

sabotagen for en væsentlig militær faktor i den vestallierede offensiv mod de tyske troppetran-sporter. Dette fik antagelig de vestallierede til at afstå fra luftangreb på jernbanerne i Jylland.

Som bekendt blev Danmark ikke invaderet, så ventegrupperne kom ikke i den form for akti-on, som de var tiltænkt. I stedet trådte mod-

Modstandsbevægelsen i Sønderjylland - ventegruppernes styrketal		
Bydistrikt	Nov. 1944	Maj 1945
Haderslev	132	500
Aabenraa	48	400
Sønderborg	186	500
Gråsten		325
Padborg	60	
Tønder	36	500
Toftlund		50
Skærbæk		50
Rødding m.m.	72	120
I alt	534	2.445

Kilde: Aage Trommer: *Modstandsarbejde i nærbilledet*, 1973, s. 315, kolonne C og H.

standsbevægelsen i funktion den 4. maj om aftenen som den styrke, der fysisk sikrede det danske samfunds vitale institutioner som f.eks. kraftværker, rådhus, jernbaner, posthus og politistationer. Modstandsbevægelsen medvirkede også ved interneringen af landssvigere og i Sønderjylland særlig det tyske mindretal. Dette vil blive indgående behandlet i et senere kapitel. Derimod skal kort omtales en speciel opgave for modstandsbevægelsen i Region III: i tilfælde af en tysk kapitulation havde regionsledelsen forberedt en effektiv spærring af den dansk-tyske grænse, som kunne træde i kraft med 24 timers varsel. Først skulle man dog have føling med englænderne, så de kunne billige ordningen.

Dette skete den 6. maj. Grænsebevogtningsstyrken bestod af ca. 1100 mand, som var udtaget fra de enkelte bydistrikter under Region III. Formålet med grænsespærringen var hurtigt at få oprettet en midlertidig kontrol med al person- og godstrafik over grænsen med henblik på at varetage danske interesser. Udover bevogtningen til lands blev der endvidere oprettet en kystbevogtningstjeneste. Den 10. maj blev grænsebevogtningen overtaget af en afdeling af Den danske Brigade fra Sverige.

Ved befrielsen blev modstandsfolkene pludseligt synlige i gadebilledet. I Sønderjylland var omkring 2500 personer under kommando i maj 1945. Modstandsbevægelsen var vokset eksponentielt siden midten af 1944. I sommeren 1944 må tallet anslås til knap 300 personer, ved årsskiftet 1944/45 ca. 900. De fleste var unge. De havde i dybeste hemmelighed involveret sig i arbejdet. Nu var den mest alvorlige del af det overstået. Man kan ikke fortænke nogen i, hvis de har følt lettelse. Såvel Danmark og Sønderjylland som modstandsfolkene selv var sluppet billigere, end man kunne have håbet. Men de havde løbet en stor risiko ved at tage del i arbejdet, og kunne ikke vide, at befrielsen ville komme så relativt let, som tilfældet var. Flere af deres kammerater havde også måttet betale en højere pris, nogle den højeste.

Som anført i et tidligere kapitel havde »samarbejdspolitikken (...) ikke bragt den allierede sejr over nazismen en dag eller time nærmere – det var i stedet modstandsbevægelsens mål«. I

En mytisk skikkelse i den sønderjyske modstandsbevægelse, Martha Uldall Jessen, bedre kendt som »Revolver Martha«, eksercerer efter den tyske kapitulation med modstandsgruppen i Hoptrup, som hun var leder af. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

hvor stor udstrækning det også blev *resultatet* af modstandsbevægelsens virke, kan man diskutere længe, men kun vanskeligt besvare. Sikker er

det dog, at modstandsbevægelsen – også i Sønderjylland – højnede den danske selvbevidsthed betragteligt. Man havde i det mindste prøvet.

Modstandsgrupper i Sønderjylland 1943-1945

O = Hærens grupper; K = Kommuniste; FD = Frit Danmark;
M = Militær/ventegruppe(r); S = Sabotagegruppe(r); B = byledelse; L = Lokalkomité

Sted	Før Region III Til december 1943	1. Region III Januar-juni 1944	2. Region III Juni-oktober 1944	3. Region III November 1944-
Agerskov				M
Alnor				M
Arnum				M
Arrild				M
Asserballe			M	
Augustenborg			M	M
Bajstrup			S	
Bolderslev		M	S	
Bov				M
Bovrup				M
Bredebro		M	M	M
Broager	K			M
Brændstrup				M
Brøns				M, S
Bylderup Bov			S	
Bækken				M
Christiansfeld	M	M, S	M	M
Dybbøl				M
Døstrup				M, S
Egen			M	
Egernsund				M
Egvad				M
Felsted				M
Fjelstrup	M?	M		M

Sted	Før Region III Til december 1943	1. Region III Januar-juni 1944	2. Region III Juni-oktober 1944	3. Region III November 1944-
Fole				M, S
Frøslev				M
Fårhus			S	M
Genner				M
Gram			M	M, S, B, L
Gråsten		M, S		M, B
Haderslev	K, FD, M	M, S, O		M, S, B, L
Hammelev			M, S	
Hejsager	M	M		
Hellevad		M		M
Hjordkær			S	
Holbøl				M
Hoptrup				M, S
Hovslund			S	M, S
Hviding				M
Højer	S			
Jels				M
Ketting			M	
Klovtoft				M
Kollund				M, S
Kruså				M
Kværs				M
Langetved				M, S
Lundtoft				M

Sted	Før Region III Til december 1943	1. Region III Januar-juni 1944	2. Region III Juni-oktober 1944	3. Region III November 1944-
Lysabild				M
Løgumkloster		M		
Løjt land		M		M
Mjolden				M
Møgeltønder	S			
Nordborg			M	M
Notmark			M	
Nybøl				M
Over Jerstal			M, S	M, S
Padborg	K	S	S	M, S
Rejsby				M
Rinkenæs				M
Roost				M
Rødding				M, S, B
Rødekro		S	S	M
Røllum		M		
Rønshoved				M
Skelde				M
Skodborg				M
Skodsbøl				M
Skærbæk		M		M, S, B
Smedeby				M
Sommersted	M?	M		M
Sundeved				M
Sønderborg	FD, M, S	O, S	M, S	M, S, B, L
Sønder Hostrup		M		

Sted	Før Region III Til december 1943	1. Region III Januar-juni 1944	2. Region III Juni-oktober 1944	3. Region III November 1944-
Tandslet			M	M
Tinglev	S	S	S	
Toftlund				M, S, B
Tønder	K, FD, S	M, O?	S, B	M, S, B, L
Ulkebøl			M	M
Varnæs				M
Vodder				M
Vojens	M	M		M, S
Øsby		M	M	M
Aabenraa	M, S	M, S, B	M, B	M, S, B, L
Årøsund		M		

*Kilde: Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbyerne, 1973.
Opgørelsen gør ikke krav på fuldstændighed*

Besættelsens sidste år og befrielsen, interneringerne og retsopgøret

Af Henrik Skov Kristensen

Indledning

Titlen på dette kapitel forekommer at omfatte fire emner, som man hver især kunne fortabe sig i. Enkelte afgrænsninger er derfor nødvendige. Hvad angår besættelsens sidste år, vil der primært blive fremdraget hændelser og sammenhænge, som medvirkede til at øge spændingen og modsætningerne mellem på den ene side den danske flertalsbefolkning og på den anden side besættelsesmagten og det tyske mindretal – spændinger og modsætninger som var med til at skabe en forventning om et skarpt og radikalt retsopgør med det tyske mindretal. Derved etableres sammenhængen til kapitlets sidste del, nemlig interneringerne og retsopgøret, som i Sønderjylland fik en speciel karakter netop på grund af det tyske mindretal.

Interneringer og retsopgør forudsatte naturligvis en *befrielse* – som sådan blev den tyske kapitulation i hvert fald opfattet af den danske flertalsbefolkning.

Det er slående, at de dansk-tyske spændinger og konfrontationer i Sønderjylland først og fremmest opstod mellem flertals- og mindretalsbefolkning – altså at de i en vis forstand var internt danske snarere end dansk-rigtyske. Først netop i besættelsens sidste år sås større konfrontationer med den tyske

besættelsesmagt. I den forbindelse ses der bort fra modstandsbevægelsens sabotage, som efter tilløb fra efteråret 1943 for alvor slog igennem i løbet af 1944 for at toppe i 1945, jævnfør forrige kapitel. Derimod skal nævnes nogle begivenheder og sammenhænge, som inddrog og optog en langt bredere del af befolkningen og derved i højere grad virkede mobiliserende, også i retning af kravet om et skarpt retsopgør, når den tid kom; først og fremmest naturligvis med det tyske mindretal, fordi mindretallet i flertalsbefolkningens øjne solidariserede sig så helt og fuldt med Tyskland og dermed med besættelsesmagten.

Folkestrejken i Sønderborg

Den første begivenhed, som skal fremdrages, er folkestrejken i Sønderborg den 18. april 1944 – på Dybbøldagen. Strejken, som blev startet, styret og afsluttet af den lokale (borgerlige) modstandsgruppe, havde sin baggrund i en voldsom episode den 17. april, altså dagen før strejken: Et tysk marinefartøj, som ventede på bro-åbning og gennemsejling ved Christian X's bro, affyrede, tilsyneladende for at fremskynde processen, en brisantgranat fra fartøjets kanon mod broen. Tre tilfældige fodgængere på broen blev såret – én så hårdt at han var

Mandag, den 17. April 1944.

TIL SØNDERBORG BY'S DANSKE LORGEFE !!!

Strejkekomitéens opråb til folkestrejke i Sønderborg. Opråbet blev udsendt i ca. 400 eksemplarer til byens arbejdsgivere, kontorer og handlende samt til byens skoler. Museet på Sønderborg Slot.

Dagspressen kalder det en Ulykke. En fri Presse vilde sige Sandheden og nævne Tingene ved deres rette Navn og stille den i Dag forefaldende Hændelse i det rette Lys. Een af Landets Borgere er dræbt og to af vor By's Indbyggere haardt saarede, fordi en Fører af et tysk Marinefartøj i ungdommelig Iver og besjælet af en ligesaa ungdommelig Trang til at handle, i Strid med alle internationale gældende Søfartsregler forlangte Gennemsejling gennem CHR. X's Bro paa et Tidspunkt, da denne grundet paa Togtrafik var spærret.

Før at tiltvinge sig Gennemsejling affyredes Kl. 12,12 en 7 cm Brissantgranat mod Broen, og herved dræbtes:

Forsøgsleder OSCAR THUESEN,
født i Tim den 16/3-1913.

Endvidere saarede:

Fru Smedemester ZICKERT, Møllegade 1,
Sønderborg, født 1894,

samt en endnu ikke identificeret Kvinde.

Det er tredje Gang siden Besættelsen at et tysk Marinefartøj negligerer alle gældende Søfartsregler, idet der to Gange tidligere er affyret Skud, naar der maatte ventes paa Gennemsejling.

Dette Overgrub og dets dødelige Følger maa krænke enhver dansk Borgers Retsbegreber og vække til

P R O T E S T .

V i s d e t !!! Lad Arbejdet hvile, luk Butikker og Kontoret, lad Maskinerne staa stille og lad Dagen,

Tirsdag den 18. April 1944.

(Dybbøldagen !!)

være en Mærkedag i Sønderborgs Historie, en tavs, men talende Deltagelse overfor de Ofre, der faldt for en meningsløs Skændselsdaad, men samtidig en lige saa tavs Fordømmelse af slige Udslag af en os fremmed Kultur.

....

afgået ved døden, da han blev indbragt til Stats-hospitalet i Sønderborg.

At det efter krigen blev klarlagt, at kanonen var blevet affyret ved en fejltagelse, er uvæsentlig i sammenhængen. Episoden vakte nemlig så megen ophidselse og harme, at den udløste en total folkestrejke den følgende dag. Virksomheder og forretninger lukkede, og skoleelever gik hjem. Også offentlige kontorer lukkede – rådhuset efter at ungdommelige elementer var trængt ind med budskabet.

I løbet af den 18. april kom det til flere sammenstød mellem befolkning – hovedsageligt unge mennesker – og Værnemagt. Bl.a. da unge mennesker ville lukke en hjemmetysk virksomhed, som ikke agtede at deltage i strejken. Også en hjemmetysk bager, som ikke ville deltage, blev lukket af de strejkende, som verfede sten gennem butiksvinduet.

Den lokale afdeling af det uniformerede hjemmetyske korps af Zeitfreiwillige blev mobiliseret i forbindelse med strejken. Der hersker nogen uklarhed om, hvorvidt de Zeitfreiwillige direkte assisterede Værnemagten under gadepatruljerne i løbet af dagen – en del tyder dog på at enkelte gjorde – ganske enkelt af egen drift. Og disse skulle efter beretninger at dømme have optrådt mere nidkært end de regulære tyske tropper. Som korps blev de lokale Zeitfreiwillige først indkaldt den 18. om aftenen, og en del afmarcherede, formentlig til forstærkning af sabotagevagten på hjemmetyske virksomheder.

Med folkestrejken den 18. april 1944 var linjer-

ne, i hvert fald i Sønderborg, trukket skarpere op. Meddelelsen i juni om, at et bysbarn, kommunelærer Hermann Boye, var blevet dømt til døden af SS- og Politiretten i København og efterfølgende henrettet, gjorde bestemt ikke stemningen mindre anspændt.

Politimesteraktionen og drabet på Paludan-Müller

Den næste tildragelse, som i høj grad medvirkede til, at modsætningerne eskalerede, indtraf mod slutningen af maj måned 1944. I forsøget på at sætte den såkaldte »P-ordning« – som bestod af en slags militære ventegrupper – samt den illegale militære efterretningstjeneste ud af spillet, iværksatte tyskerne i Jylland, hvad der senere er blevet kendt som »politimester-aktionen«. Det blev den, fordi aktionen først og fremmest ramte højtstående politifolk, f.eks. den tidligere politimester i Aabenraa, Aage Agersted, der nu var chef for Ordenspolitikommandoen for Jylland og Fyn med tjenestested i Århus, men stadig med bopæl i Aabenraa, politimester Brix i Tønder, politimester Martensen-Larsen i Aabenraa og kriminalbetjent Jørgen Nielsen Aabenraa. Men også officerer fra den siden den 29. august 1943 opløste danske hær blev ramt af aktionen, f.eks. kaptajn Digmann fra Tønder.

Størst indtryk gjorde det dog, da tyskerne under aktionen forsøgte at arrestere chefen for Grænsegendarmeriet, oberst Paludan-Müller. Han satte sig til modværge i embedsboligen i Gråsten og udkæmpede en tre timer lang og heroisk kamp,

som hurtigt fik nærmest mytisk status. Først og fremmest lokalt, men også ud over det ganske land. Paludan-Müllers heldedød gav anledning til både selvransagelse og standpunkttagen, og i den illegale presse blev begivenheden holdt op som det store eksempel til efterfølgelse.

Paludan-Müllers død vakte meget stærke følelser. Dette kommer bl.a. til udtryk i en beretning fra 1947, hvor pastor Warncke i Ullerup sogn mellem Gråsten og Sønderborg genkalder sig hændelsen og omstændighederne ved den: »Med søndag den 21. maj [1944] overtog jeg igen betjeningen af embedet, og fredagen derefter fandt mordbranden sted på oberst Paludan-Müller i Gråsten. En rystelse af afsky greb alle. Da jeg om lørdagen forberedte min pinseprædiken til næste dag, kom min fætter fra Gråsten og fortalte mig som øjenvidne, hvad der var sket. Det fik uundgåeligt nogen indflydelse på gudstjenesten og begivenhedernes gang pinsedag. Gudstjenesten var stærkt besøgt, bl.a. også af en del af de mest hårdnakkede nazister. I teksten hed det: »Dersom I elsker mig, da hold mine befalinger« og, »den, som har mine befalinger og holder dem, han er den som elsker mig«. Dertil sagde jeg: Dette betyder selvfølgelig krav til os om, at der skal være overensstemmelse mellem vor påståede kristendom og vore gerninger og sympatier. Man kan, for at anføre et fatteligt eksempel, ikke være forbryder eller sympatisere med voldsmand og mordbrændere og samtidig hævde at være en god kristen og Jesu ven. I kirkebønnen bad jeg dernæst under åndeløs stilhed og med navns nævnelse for fru oberstinde Paludan-Müller og

Oberst Paludan-Müllers nedbrændte embedsbolig på Slotsbakken i Gråsten efter det forgæves tyske forsøg på at arrestere obersten den 26. maj 1944. Paludan-Müllers heroiske kamp mod overmagten antog nærmest mytisk status og blev over det ganske land fremholdt som et eksempel til efterfølgelse. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie

deres børn, takkede Gud for det lysende eksempel på sandt dansk og kristent mod, som deres tapre fader havde givet, og at vi alle med dem måtte styrkes i en uforfærdet tro på sejr og oprejsning for sandhed og ret«.

Det var stærke sager til en højmesse i den danske folkekirke anno 1944! Og da Warncke samme eftermiddag også ragede alvorligt uklar med et bryllupsselskab, hvor brudgommens bror mødte i

kirken i SS-uniform, måtte han omgående gå under jorden for først at vende tilbage til embedet i maj 1945. Pastor Warncke var allerede tidligere på grund af sine kompromisløse holdninger gerådet i et stærkt modsætningsforhold til både de danske nazister og det tyske mindretal, som i 1943 både i den hjemmetyske avis og ved henvendelser til den danske centraladministration havde krævet Warncke fjernet fra grænselandet.

Især var reaktionerne på Paludan-Müllers død stærke i selve Gråsten. Allerede samme dag, dvs. den 26. maj, lukkede så godt som alle forretninger og virksomheder i byen, og mange flag blev sat på halv stang. Lederen af den tyske Sicherheitsdienst i Aabenraa krævede af politimester Bjerre i Gråsten, at forretninger og virksomheder straks blev genåbnet og navnene på initiativtagerne til strejken fremskaffet og udleveret til den tyske sikkerhedstjeneste. I modsat fald truede han med at sætte Gråsten under militær belejring. Så galt gik det ikke – bl.a. på grund af andre, modererende kræfter på tysk side. Én af dem var den hjemmetyske fører Jens Møller med bopæl netop i Gråsten. Ham vender vi tilbage til! Også i forbindelse med strejken i Gråsten var lokale uniformerede hjemmetyskere mobiliseret for at beskytte hjemmetyske virksomheder mod evt. sabotage – i dette tilfælde Selbstschutz.

Frøslevlejren og deportationerne

Den næste faktor, der skal fremhæves som konfrontationsskabende i Sønderjylland, er Frøslevlej-

ren, der blev opført i foråret og sommeren 1944 for at blive taget i anvendelse den 13. august 1944. Nu anskues Frøslevlejren generelt i et positivt lys, fordi den i en eller anden udstrækning forhindrede det, der var værre, nemlig deportationer af danske til kz-lejre i Tyskland.

Men sådan så man ikke ubetinget på sagen i samtiden, hvor lejren først og fremmest fremstod som et stærkt symbol på tysk besættelse og undertrykkelse. Da så tyskerne tilmed den 15. september 1944 brød selve grundlaget for Frøslevlejrens opførelse ved at deportere 195 Frøslevfanger til kz-lejr i Tyskland, affødte det sorg og harme.

En relativ stor del af de 195 deporterede var sønderjyske modstandsfolk, især fra Aabenraa, Gråsten, Haderslev og Christiansfeld. De var blevet arresteret i forbindelse med den store oprulning af Region III i slutningen af maj og de første dage af juni. De danske myndigheder protesterede over deportationen og gjorde gældende, at den stred mod både folkeretten og alle dansk-tyske aftaler. I Padborg nedlagde DSB-personalet allerede samme dag arbejdet i protest, og arbejdsnedlæggelsen udviklede sig til en altomfattende, landsdækkende strejke.

Bestyrtelsen og vreden blev ikke mindre, da tyskerne blot fire dage senere, den 19. september overfaldt og internerede det danske politi, og hvad der fra et lokalt sønderjysk synspunkt var nok så tæt på: grænsegendarmeriets personel. Af i alt 337 tjenestegørende blev 291 interneret i Frøslevlejren, og godt to uger senere fulgte chokket: Den 5. oktober blev navnene på 141 grænsegendarmer ved

en tidlig morgenappel i Frøslevlejren råbt op. De 141 måtte træde ud af rækkerne, blev herpå ført med lastbil og bus til den lille station Harreslev umiddelbart syd for Padborg, og herfra blev de i kreaturvogne ført til kz-lejren Neuengamme ved Hamburg.

I en beretning beskriver vagtmester J.J. Jensen fra Grænsegendarmeriet transporten til Harreslev: »... vi kørte sydpå gennem Frøslev by, hvor flere af vore kammerater så deres hjem for sidste gang. Kvinderne stod mange steder og græd, kunne vi se, og selv var vi ikke langt derfra, men vi holdt os stive, så godt vi kunne. Turen gik nu gennem Padborg ud over Oksevejen, forbi det danske toldsted, hvor toldassistent Kock stod udenfor. Vinke måtte vi ikke, men vi trøstede os med, at han havde set, at det var gendarmerne, de kørte af med...«.

Af de 141 deporterede grænsegendarmere døde ca. 27% i løbet af de næste fem måneder. Der var altså ganske mange familier i grænselandet, som fik et trist og uforståeligt budskab. De overlevende gendarmere blev i marts 1945 bragt tilbage til Frøslevlejren, hvorfra alle ved udgangen af måneden var løsladt – undtagen to, som havde tilstået deltagelse i illegalt arbejde. Man må formode, at de løsladte gendarmere har informeret omgivelserne om de frygtelige ting, de havde gennemgået og set i Tyskland – også selv om de faktisk ved hjemsendelsen fra Neuengamme måtte underskrive en erklæring om, at de intet havde at udsætte på deres ophold i Tyskland.

Trafikken fra Frøslevlejren over Harreslev og syd på til tysk kz-lejr ophørte ikke med deportati-

onen af gendarmerne. Yderligere seks deportationer fra Frøslevlejren fandt sted efter nogenlunde samme mønster, således at i alt ca. 1600 Frøslevfanger blev deporteret syd på.

Medvirkende til at anskueliggøre og udbrede kendskabet de forfærdelige forhold i kz-lejrene – og dermed til at generere fjendtlighed og forventninger om et skarpt opgør – var også de såkaldte Hvide Busser, som især i april 1945 hjembragte tusinder af udhungrede og syge nordiske kz-fanger. Padborg og Kruså var vigtige knudepunkter i hele denne storstilede evakuering, ikke mindst på grund af karantænestationerne her.

Den 20.-21. april 1945 afhentede en imponerende armada af 200 hvidmalede, danske busser mere end 4000 danske og norske kz-fanger i kz-lejren Neuengamme ved Hamburg, hvor nordiske fanger fra lejre i hele Tyskland gradvist var blevet samlet siden begyndelsen af marts. På billedet ses en bus fra Aabenraa Automobilselskab startklar på Aabenraa rutebilstation, umiddelbart før ekspeditionen gik i gang. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Medlemmer af det tyske mindretal, som var mobiliseret i forbindelse med den tyske »skæbnekamp«, holder hvil under gravningen af en tankgrav nord for Haderslev. Skansesystemet, som strakte sig tværs over landsdelen, blev igangsat i efteråret 1944 med henblik på at forhindre et allieret angreb fra nord gennem Jylland. I den sidste måned af krigen »vendte« den tyske værnemagt imidlertid fronten på en af blokeringsstillingerne i Sønderjylland, således at den kunne forsvares mod et angreb fra syd. Foto: Manfred Spliedt, Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Som tidligere nævnt, fungerede den hjemmetyrke fører Jens Møller som en modererende faktor, da proteststrejken over drabet på Paludan-Müller den 26. maj 1944 var ved at spidse til. I dette konkrete tilfælde gjorde han det på foranledning af Dr.

Lührmann i Aabenraa, som var Dr. Bests lokale repræsentant. Hverken han eller den tyske militærkommandant i Aabenraa så noget formål med en konfrontation i Gråsten. Og heri var Jens Møller altså enig. Også i tilfældet Frøslevlejren forsøgte

Jens Møller at intervenere, denne gang tilsyneladende af egen drift. Da beslutningen om at opføre Frøslevlejren blev kendt, forsøgte Jens Møller overfor Dr. Best at gøre gældende, at det ville være ødelæggende for ro og orden i landsdelen at oprette en kz-lejr i Nordslesvig. Jens Møllers intervention lykkedes ikke, men i samråd med mindretallets øvrige ledelse forbød Jens Møller, at mindretalsmedlemmer tog arbejde i lejren. Et forbud, der i øvrigt ikke helt blev overholdt. Også i forbindelse med politimesteraktionen forsøgte Jens Møller at intervenere over for besættelsesmagten til fordel for nogle af de arresterede, og igen efter interneringen af grænsegendarmerne var Jens Møller aktiv over for de tyske myndigheder.

Nu skal man jo altid tro det bedste om sine medmennesker, men mon ikke Jens Møller på det tidspunkt af krigen også var drevet af en mistanke grænsende til vished om, at Tyskland ville tabe krigen – og at han havde blikket rettet mod en efterkrigstid, hvor regnebrættet skulle gøres op?

Hvorom alting er, Møllers interventioner var ikke populære hos mindretallets mere fanatiske kredse, som så dem som udtryk for utidig defaitisme.

Mens Jens Møllers vilje til at intervenere over for tyske myndigheder var kendt i snævre sønderjyske, politiske kredse, var den ukendt for den brede danske flertalsbefolkning. I *dens* øjne stod det tyske mindretal last og brast med besættelsesmagten. Flere ting havde bekræftet dette: Hvervningerne af unge hjemmetyskere til Waffen SS, oprettelsen af uniformerede korps på hjemmefron-

ten – korps som undertiden optrådte provokerende, den hjemmetyske avis' fuldstændige opbakning til Tyskland, og samme avis' ofte meget fjendske tone overfor den danske flertalsbefolkning. I besættelsens sidste år blev flertalsbefolkningen yderligere bekræftet i opfattelsen af, at det tyske mindretal stod last og brast med Tyskland i dets »skæbnekamp«. Specielt blev det bemærket, at mindretallet medvirkede ved opbygningen af en forsvarslinje tværs over Nordslesvig, og ved modtagelsen og indkvarteringen af tyske flygtninge. Dermed har vi tangeret det næste tema, nemlig hvordan krigsafslutningen og befrielsen formede sig.

Krigsafslutning og befrielse

Ved indgangen til april 1945 var Tyskland under hårdt pres på både øst- og vestfronten. Den Røde Armé masede sig under hårde og forbitrede kampe stadig længere ind i Det tyske Rige. Foran sig skubbede den sovjetrussiske hær hundrede tusinder af tyske soldater og civile flygtninge, som kun havde eet for øje – nemlig at komme væk fra »der Iwan«. Den 25. april lukkede russerne ringen om Berlin, og få dage senere mødte de amerikanerne ved Leipzig. Dermed var Tyskland skåret over på midten.

Denne situation havde Hitler taget højde for: Den 20. april havde han nemlig udnævnt storadmiral Dönitz til øverstkommanderende for nordafsnittet – dvs. udover Nordtyskland også Holland, Danmark og Norge. Selv om Dönitz var helt på det rene med, at krigen var tabt, gik han til op-

gaven med ildhu – fast besluttet på at fortsætte kampen for at redde så mange østfrontsoldater og civile flygtninge som muligt ind bag demarkationslinjen i Slesvig-Holsten. Dönitz's strategi var derfor klar: Fronterne i både øst og vest måtte holdes for enhver pris. I vest var Dönitz's modstander den britiske 21. armégruppe, som under kommando af feltmarskal Montgomery rykkede frem mod Slesvig-Holsten.

Den 30. april begik Hitler selvmord i sin førerbunker i Berlin. Forinden havde han skrevet et politisk testamente, der pegede på storadmiral Dönitz som Tysklands nye leder. Den nye statschef rykkede til Flensborg, som således i krigens sidste uger blev tysk regeringsby. Udnævnelsen ændrede intet i Dönitz's opfattelse af krigen: Den måtte fortsættes – først og fremmest for at redde så mange tyskere som muligt fra øst til vest.

Den 29. april var Montgomery gået over Elben, og den 2. maj nåede hans panserkiler frem til Lübeck. Hermed var porten til Slesvig-Holsten fra øst lukket – både for Den Røde Armé og for de hundrede tusinder af tyske flygtninge, som i panik strømmede fra øst mod vest. Dermed stod det også fast, at Danmark ikke ville blive »befriet« af russerne. Efter Montgomerys manøvre så Dönitz intet formål i at fortsætte kampene mod vestmagterne i området, og den 4. maj kapitulerede han med virkning fra den 5. maj om morgenen for sine tropper i Holland, Nordvesttyskland og i Danmark.

Frontudviklingen i krigens sidste måneder mærkedes i Sønderjylland. I første omgang var det

de mange civile, tyske flygtninge og sårede, tyske soldater, som var budbringere om Tysklands snarlige sammenbrud. Da besættelsesmagten i begyndelsen af februar 1945 meddelte de danske myndigheder, at man agtede at transportere sårede soldater og civile flygtninge til Danmark, protesterede man voldsomt fra dansk side. Endnu engang henviste man til Tysklands »løfter« fra den 9. april 1940 om at ville respektere dansk suverænitet. Tyskerne gjorde dog de danske myndigheder klart, at spørgsmålet ikke stod til diskussion: der forelå en nødsituation og anbringelsen af sårede og flygtninge skete efter direkte førerbefaling fra Hitler. Herefter strømmede tyske flygtninge til Danmark – i alt ca. 250.000, som fortrinsvis kom med skib.

Udmøntningen af førerbefalingen kan følges i krigsdagbogen for den tyske krigsmarine i Danmark. Her hedder det den 9. februar 1945: »...Ferner wurde der Kommandeur der Sperrschule Sonderburg auf Wunsch des Wehrmachtbefehlers Dänemarks angewiesen, auf der Insel Alsen die Regelung der Fluchtsfrage in die Hand zu nehmen, wobei damit zu rechnen ist, dass etwa 4000 Flüchtlinge auf Alsen unterzubringen sind«. Ordren til den tyske kommandant i Sønderborg lød altså på at skaffe tag over hovedet og mad til 4.000 flygtninge. At det heller ikke på Als var en let sag, fremgår af daværende borgmester i Sønderborg, Hans Niensens beretning. Han fortæller herom:

»I de sidste måneder af besættelsestiden blev indkvartering af tyske flygtninge et stort problem for bykommunerne. I begyndelsen ankom

Fra februar til maj 1945 ankom ca. 250.000 tyske flygtninge til Danmark, fortrinsvis kvinder, ældre mænd og børn. Det tyske mindretal var solidarisk med de fordrevne folkefæller fra østområderne og modtog et stort antal flygtninge i private hjem, i by så vel som på land. Dette foto fra NSDAP-N's arkiv viser tyske flygtninge, som er blevet indkvarteret et sted i Nordslesvig. En »Opa« studerer Nordschleswigsche Zeitung sammen med sit barnebarn. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

flygtningene om natten i lange jernbanetog til Sønderborg, til sidst kom de også med skib. Organer for den tyske kommandant henvendte sig til kommunen med krav om at skaffe indkvarteringsmuligheder for flygtningene. På Sønderborg kommunes vegne blev forhandlingerne herom ført af kontorchef Christensen, der med fremragende dygtighed varetog de danske interesser i alle indkvarteringssspørgsmål, der opstod som følge af tyske krav... Som følge af det voldsomme flygtningepres, der i de sidste få måneder satte ind, var

den 5. maj 1945 de fleste offentlige og halvoftentlige bygninger i Sønderborg proppet med tyske flygtninge. Det gjaldt de fleste hoteller, alle skolebygningerne på nær den mindste, Ringriderhallen, Ridehuset, Frimurerlogen osv.«. Borgmester Hans Nielsens skildring af situationen vil kunne genkendes stort set overalt i Danmark.

Skal man fæste lid til en efterretningsrapport udarbejdet af den lokale modstandsbevægelse den 17. april 1945, var det dog kun et mindretal af flygtningene, som på dette tidspunkt – i hvert fald på Als og Sundeved – var anbragt i hel- og halvoftentlige bygninger. Ifølge rapporten var der i alt 3.400 flygtninge på Als og Sundeved, og heraf var de ca. 2.400 anbragt på landet, især hos hjemmetyske familier. De resterende ca. 1.000 flygtninge var overvejende anbragt hos hjemmetyske familier i Sønderborg by, en del på kasernen og andre i det hjemmetyske forsamlingshus »Haus Adalbert«. Mon ikke denne fordeling af flygtningene på dette tidspunkt har været repræsentativt for Sønderjylland som sådan?

De tyske flygtninge var generelt syge, snavsede, lusebefængte, underernærede – og uglesete!

Efter fem års besættelse kunne de færreste i flertalsbefolkningen mobilisere nogen medlidenhed med dem.

Krigen når Sønderjylland

Om stemningen i Sønderborg umiddelbart før den tyske kapitulation beretter borgmester Hans Nielsen: »Der herskede den sidste uge før kapitulationen

nen en uheldsvanger stemning i byen. Krigshandlerne nærmede sig med stærke skridt vor sydgrænse. Sønderborgs havn var fyldt med tyske skibe, både krigsskibe og flygtningeskibe. Engelske flyvere bombarderede landevejens trafik, og man vidste ikke, hvad øjeblik et bombardement af havnen ville sætte ind. Men så skete underet. Krigen standsede lige uden for vor dør.«

Borgmesterens beskrivelse er en præcis karakteristik af, hvordan Montgomerys fremrykning mod Slesvig-Holsten formede sig, og hvilke spor den satte sig i Sønderborg – og i Sønderjylland som sådan. I Danmark blev kun det sydligste Jylland direkte, om end sporadisk, berørt af Montgomerys operationer. Men i de sidste par dage før kapitulationen sad man især i det sydøstlige og østlige Sønderjylland på første række til Montgomerys slutoffensiv.

Det var karakteristisk for Montgomerys fremrykning, at den blev støttet massivt af fly fra den såkaldte 2nd Tactical Air Force – altså den 2. Taktiske Luftstyrke. De kraftigt bevæbnede jagerfly, som opererede fra fremskudte flyvepladser i umiddelbar nærhed af fronten, hamrede løs på tysk transport og tyske flyvepladser. Jagerflyene så at sige »rensede« området omkring Montgomerys tropper. Første gang, jagerflyene fik udvidet deres operationsområde til op over den dansk-tyske grænse, var den 13. april 1945, og den 24. april udførte 11 jagerfly af Tempest-typen et dykangreb mod Skrydstrup flyveplads. De mange tyske fly på pladsen blev opfattet som en trussel mod Montgomerys tropper.

Truslen fra bl.a. Skrydstrup havde i øvrigt nær udløst et storstilet allieret luftangreb. Tidligt om morgenen de 2. april 1945 lettede en gigantisk flåde på næsten 700 tunge amerikanske bombefly fra deres baser i England, eskorteret af 615 langtrækkende jagerfly. Målet var seks tyske flyvepladser i Danmark: Grove (Karup), Kastrup, Aalborg, Værløse, Vandel og Skrydstrup. Angrebet var bestilt af Montgomery, som prioriterede luftherredømme i det område, hvor hans tropper skulle kæmpe, meget højt. På dette tidspunkt af krigen var store del af det tyske luftvåben presset op på flyvepladser i Slesvig-Holsten og Danmark på grund af Montgomerys fremrykning. Altså skulle de tyske fly angribes her, så de ikke kunne genere fremrykningen. Umiddelbart før den jyske vestkyst vendte luftarmadaen imidlertid om igen uden at have gennemført angrebene: Sigbarheden over Danmark var for dårlig. Angrebet mod flyvepladserne i Danmark blev af uvisse årsager ikke forsøgt gentaget. På dette tidspunkt af krigen prioriterede den vestallierede overkommando fra dag til dag. Alle erfaringer tilsiger, at Danmark, og altså også Sønderjylland, dermed blev sparet for et sandt ragnarok. Bombeflyene ville muligvis have været i stand til at bombe målene nogenlunde præcist, men de mange eskortefly ville have spredt sig ud over større områder og have angrebet alt, der rørte sig på jorden.

Men tilbage til de jagerfly fra den 2. Taktiske Luftstyrke, som direkte støttede Montgomerys fremrykning. Kraftigst mærkede Sønderjylland disse jagertogter den 4. maj. Flere jagerformationer

hjem søgte landsdelen, og det ramte især den rullende trafik. En formation, som bestod af 12 Spitfire-fly fra 402. canadiske eskadrille, rapporterede efter hjemkomsten til basen, at de havde ødelagt 2 køretøjer og beskadiget 10, så det var uden tvivl den enhed, som stod bag følgende angreb: En lastbil med 6-7 danske arbejdere, som var på vej til arbejde i tørvemosen ved Klipleve, blev beskudt fra luften; en arbejder blev dræbt. En lastbil fra Gerner blev beskudt nordvest for Aabenraa, ligesom en lastbil og en personvogn nordvest for Rise-Hjarup blev beskudt.

Ved Bodum mellem Aabenraa og Haderslev blev en tysk militærkolonne angrebet fra luften. Fire køretøjer, heraf to tankvogne med tilsammen 27.000 liter benzin, udbrændte totalt, og hovedvej 10 var blokeret. En dansk lastbil blev beskudt ved Sønderborg.

Værst gik det dog ud over civile danskere på det nordlige Als. En vognmand i Brandsbøl blev beskudt, og et angreb samme sted på en personvogn medførte at en person blev såret og flere skader på ejendomme og telefonledninger. Ved Oksbøl blev landevejen over en strækning af 250 meter beskudt på langs, og en skolepige fra Broballe blev dræbt ved beskydningen. Ved Svenstrup blev en personvogn angrebet på landevejen, og under det angreb blev en 15-årig pige, som var så uheldig at befinde sig i nærheden, hårdt såret. En beretning fra Svenstrup viser, at jagerangrebene, der foregik i dagslys og fra ekstremt lav højde, gav sognet så stort et chok, at mange besluttede sig for at tilbringe natten i kældrene. Budskabet om den tyske kapitula-

tion i radioen samme aften medførte derfor ifølge samme beretning stor lettelse i Svenstrup.

Hvor det militære slutspil – når bortses fra de nævnte luftangreb i Sønderjylland den 4. maj – ikke kom til at mærkes synderligt på landjorden i Danmark, var forholdet et helt andet i de danske farvande. Den 3. maj satte Montgomery nemlig næsten alle sine jagerfly ind i en knusende offensiv mod tysk skibsfart. Samme dags morgen havde allierede recognosceringsfly observeret store koncentrationer af skibe ud for den tyske Østersøkyst, og i de vestallieredes hovedkvarter, SHAEF, blev de mange tyske skibe tolket som »et storstilet forsøg på at evakuere tyske tropper mod nord«, altså til Danmark og Norge. I Kielerbugten, Lübeckerbugten, ja, helt op til Lille Bælt og de danske øer blev Montgomerys jagerfly sat massivt ind mod skibsfarten. Nord for dette område blev jagerbombere fra Royal Air Force's Kystkommando sat ind i en nådesløs jagt på tysk skibsfart. Den samlede offensiv resulterede i utallige sænkede og beskadigede skibe i danske farvande den 3. og 4. maj 1945. Præcis hvor mange mennesker, der blev dræbt under angrebene, ved vi ikke med sikkerhed, men mange, også civile, omkom her lige før den tyske kapitulation.

Værst gik det dog i Lübeckerbugten, hvor de vestallierede jagerbombere sænkede to tyske transportskibe fyldt med evakuerede kz-fanger fra Neuengammelejren ved Hamburg. Alene ved disse to forlis omkom over 7000 mennesker. Det var udelukkende på grund af De hvide Bussers evakuering af nordiske fanger fra Neuengamme den 20.

Den 4. maj 1945 blev det sønderjyske område udsat for adskillige britiske jagerangreb mod landevejstrafikken. Her er en tysk militærkonvoj bestående bl.a. af en tankvogn med adskillige tusind liter benzin blevet skudt i brand ved Bodum på hovedvej 10 mellem Aabenraa og Haderslev. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

april, at de danske fanger undgik at dele skæbne med de mange ulykkelige mennesker.

I hvert fald eet af de mange luftangreb på skibe fandt sted tæt på kysten af Als. Den 4. maj arbejdede en styrke på 22 jagerbombere fra Kystkommandoen eskorteret af 15 Mustang-jagere sig sydpå fra Århusbugten. Der var ingen tyske fly på

vingerne, så lederen af jagereskorten, en norsk major ved navn Austeen, besluttede sig for at tage del i angrebene på skibene. Ud for Mommark observerede styrken tre u-både og et andet fartøj. Austeen ledede angrebet, men blev ramt af luftværnsilden fra fartøjerne. Flyet eksploderede og styrtede brændende i havet. Af tyske kilder fremgår, at man

mistede en motortorpedobåd ud for Mommark, så noget kunne tyde på, at det britiske angreb havde haft virkning.

I øvrigt var luftangrebene, som nævnt, talrige. Både de mange overflyvninger, de mange tyske skibe, som strømmede nord på, og »vraggodset« efter konfrontationerne mellem de to parter, kunne opleves ikke mindst på den alsiske kyst. En beretning fra Svenstrup giver et billede af situationen den 3. og 4. maj 1945: »Den 3. maj kunne vi her i Svenstrup iagttage en strøm af tyske skibe af alle mulige typer, undervandsbåde, torpedobåde, ministrygere og flygtningeskibe, der gik mod nord gennem Lillebælt, bort fra det truede Kiel og andre tyske havne. Denne flåde fortalte os mere end de tyske krigsberetninger.«

Krigsafslutningen, sådan som den blev oplevet på et af de yderste punkter af Als af både danske og de efterhånden krigstrætte tyske soldater, skildres i en samtidig beretning af R.W. Westborg. Han var fyrmester på Kegnæs Fyr og delte fyret med 6-8 tyske soldater, som boede i en barak på fyrets grund. Deres opgave var at observere skibs- og flytrafikken. Om krigens sidste dage beretter Westborg: »I farvandet her udfør bombede engelske flyvere tyske u-både. En hurtigbåd ud for Pøl var genstand for heftigt bombeangreb og maskingeværild, som beskadigede den meget.

Ingen af bomberne traf båden direkte, men nedslagene i dens nærhed næsten løftede den ud af vandet. Farvandet var overstrøet med vraggods og adskillige lig drev i land. En beskadiget, stor redningsbåd fra den tyske liner »Bremen«...kom i

land med 9 mand ombord. En hurtigbåd strandede på Fleisand og blev sprængt. Besætninger herfra kom også op til fyret. Endvidere kom besættelsesstyrken fra Nordborg Fyr, så det var efterhånden ikke få, der var samlet her, da kapitulationen kom.

Man fik det indtryk, at det føltes som en befrielse for dem alle, og det blev fejret om natten ved en større bakkanal, idet den ilandkomne redningsbåd var velforsynet med spanske vine og andet godt. Man sang til harmonikaspil, – ikke »Deutschland über alles«, men – »das geht alles vorüber, das geht alles vorbei«. Dagen efter gik turen i redningsbåden mod »das grosse Vaterland« tværs over til Angel. – Sangen var forstummet. Vejret var smukt og stille, – båden gled så langsomt af sted. Det sidste man hørte underofficeren udbrøde var: »Wir haben gute Zeit«, medens tårerne stod ham i øjnene. – Men i land gik flagene til tops!«

Kapitulationsbestemmelserne

Ja, i land gik flagene rigtigt nok til tops den 5. maj, og der blev allerede den 4. maj om aftenen jublet og fejret i gaderne. Få synes at have skænket det en tanke, at situationen nu faktisk var mere sprængfarlig end på noget tidspunkt under den tyske besættelse. For at belyse dette forhold nærmere, må vi se lidt på indholdet af den kapitulationserklæring, tyskerne underskrev den 4. maj.

Som nævnt havde Dönitz og den tyske militære overkommando ved indgangen til maj 1945 ingen illusioner om at kunne vinde krigen. For dem var

Borgere i Tønder!

Den store Time er inde. Fredens og Frihedens Klokker
toner ud over vor By og vort Land. Glæde og Tak fylder
os alle.

Under vor Konges Føreskab gaar vi værdige, rolige og
tillidsfulde ind i Arbejdet for at bygge Fremtidens Danmark
paa Demokratiets faste Grund.

I Mindet om vore Døde, som faldt i Kampen for Dan-
marks Frihed og Ære, kræver vi Straf over dem, som for-
brød sig mod Landsmænd og Landets Love og over dem,
som drog personlig Fordel af vort Lands Ufrihed, men Af-
straffelsen af de Skyldige skal ske efter dansk Sæd og Skik
paa Lovens Grund og af de rette Myndigheder.

Det danske Politii overtager nu igen Ansvaret for Ro og
Orden og ingen maa nedværdige sig til at begaa Selvtægt.

**Danmarks Frihedsraads
Lokalkomite i Tønder.**

5. Maj 1945.

Befrielsesopråb fra Frihedsrådets lokalkomiteé i Tønder. Lignende komiteer fandtes fra efteråret 1944 i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Gråsten. Landsarkivet for Sønderjylland, museumssamlingen.

spørgsmålet nu blot, hvordan man bedst *tabte* krigen. De vestallierede havde afvist en separatfred, som kunne give Tyskland frie hænder over for Den Røde Armé, og den militære situation var på grund af de vestallieredes hurtige fremmarch drastisk forværret. Dermed havde situationen for de

tyske tropper i Danmark ændret sig fuldstændigt. Truslen om en allieret invasion fra vest over Nord-øen var ikke længere aktuel. I stedet kunne man nu forudse et allieret angreb syd fra, som ville føre krigen ind over dansk jord.

Omkring midten af april 1945 var de tyske styrker i Danmark stærkt svækkede. Siden årsskiftet 1944/45 var de mest kampduelige tropper blevet overført til fronten i en konstant strøm. De styrker, som i midten af april 1945 blev reorganiseret og omplaceret med henblik på at imødegå en allieret invasion fra syd, ville derfor ikke kunne standse en allieret fremrykning. Det var den øverstbefalende for den tyske værnemagt i Danmark, generaloberst Lindemann, helt klar over. Lindemanns forberedelse af *Krimhildestellung*, en forsvarslinje tværs over Nordslesvig, blev ikke desto mindre gennemført – bl.a. med massiv assistance fra det tyske mindretal, som af Jens Møller blev udkommanderet til skansegravning. I sit »Aufruf« til mindretallet betonedede Jens Møller, at: »Føreren har befalet, at den tyske befolkning for at sikre den tyske hjemstavn skal bygge beskyttelsesvolde ved grænserne. Også her mod nord skal der så hurtigt som muligt bygges et sådant anlæg. Som tysk folkegruppe er vi blevet opfordret til at være med i arbejdet med alle de kræfter, der er til rådighed. Folkegruppeledelsen venter, at ingen i denne alvorlige time unddrager sig sin pligt...«.

Lindemanns ordre var utvetydig: Stillingen skulle holdes! Over for sine divisionskommandører, over for den danske offentlighed og over for følere fra den danske modstandsbevægelse var

Lindemann stålsat: Han ville kæmpe til sidste blodsdråbe, og hvis modstandsbevægelsen forsøgte en rejsning, ville den blive slået ned med de mest brutale midler. Det sidste havde Lindemann trods alt rigelig styrke til at gøre. Udover at demonstrere Lindemanns oprigtige vilje til at tage kampen op, skal udtalelserne sikkert også ses som et forsøg på dels at opretholde ro og orden i Danmark, dels at opretholde en jernhård disciplin blandt sine egne tropper.

Lindemanns beslutsomhed kom til udtryk så sent som den 3. maj, da Dönitz havde indkaldt til møde i Mürwik ved Flensborg. Lindemann skal ved mødet, ifølge den nye tyske udenrigsminister von Krosigks referat, have udtalt: »Kom De kun til Nordslesvig hr. storadmiral, så lukker vi flaskehalsen til og udkæmper krigens sidste anstændige slag her.« Der kan selvfølgelig have været en god portion retorik i Lindemanns udtalelser, men det står dog fast at han på mødet erklærede sig militært beredt på at videreføre kampen. Det samme gjorde i øvrigt den øverstbefalende i Norge, Franz Böhme. Dönitz valgte imidlertid at kapitulere i Holland, Nordvesttyskland og Danmark den følgende dag. Lindemanns angiveligt hede ønske om et sidste anstændigt slag i Nordslesvig blev lykkeligvis ikke til virkelighed.

Indholdet af kapitulationsdokumentet var ganske ligetil: De tyske tropper i Holland, Nordvesttyskland og i Danmark havde overgivet sig til den 21. britiske Armégruppe gældende fra kl. 8 om morgenen den 5. maj. Efter dette tidspunkt skulle de tyske tropper i området rette sig efter alle allie-

rede anvisninger. Men sagen var alligevel kompliceret. For det første var der tale om en delkapitulation, dvs. at der stadig blev kæmpet på andre fronter. Og for det andet gjaldt kapitulationen alene over for den 21. britiske Armégruppe, og ikke over for andre styrker. Dette var selvfølgelig en komplicerende faktor, al den stund de britiske tropper stod ca. 200 km fra den dansk-tyske grænse.

For generaloberst Lindemann var det en æres-sag, at hans styrke i Danmark kunne forlade landet »ubesejret og under fuld orden«, som han udtrykte det. Da chefen for de samlede danske modstandsstyrker, general Ebbe Gørtz, den 5. maj opfordrede Lindemann til at overgive de tyske tropper i Danmark til modstandsbevægelsen, afslog Lindemann det kategorisk.

Den 5. maj fløj briterne en lille militærmission til København, og det blev aftalt med Værnemagten, dels at tyskerne omgående skulle påbegynde en rømning af Danmark, dels at tyskerne selv skulle være ansvarlige for organiseringen og gennemførelsen af rømningen. Briterne, som ikke var interesserede i at stationere et større antal tropper i Danmark, nøjedes med at udstikke nogle generelle retningslinjer. De tyske tropper, som allerede fra den 5. maj strømmede mod grænsen, var med andre ord endnu under tysk kommando.

Hele arrangementet levnedede ikke megen indflydelse til modstandsbevægelsen og de danske myndigheder. Tyskerne opretholdt en stram militær disciplin, hvor tysk militærret stadig var gældende. Således blev der afsagt og eksekveret flere dødsdomme over tysk personel efter den 5. maj. F.eks.

blev 11 tyske marinere dømt og henrettet for mytteri i Sønderborg natten mellem den 5. og 6. maj.

Befrielsesdagene

Tiden fra den 5. til den 8. maj var et højspændt interregnum, og selve befrielsesdøgnet blev et af de blodigste døgn under den tyske besættelse. Borgmester Hans Nielsen i Sønderborg beretter om perioden: »Næste dags formiddag [dvs. den 5. maj] tonede også i Sønderborg danske frihedskæmpere og politifolk med armbind og maskinpistoler frem i gadebilledet. Jeg aftalte telefonisk med den tyske kommandant, at de danske væbnede styrker [dvs. modstandsbevægelsen] skulle sørge for opretholdelse af ro og orden blandt civilbefolkningen, medens han ville sørge for det samme for de tyske soldaters vedkommende. Imidlertid begyndte man fra modstandsbevægelsens side at arrestere en del medlemmer af det tyske mindretal, hvilket vakte irritation på kasernen, der formodentlig fik henvendelser fra de arresteredes pårørende om beskyttelse. Da den blodige begivenhed i Gråsten [omtales nedenfor] rygtedes i Sønderborg, fik jeg fra modstandsbevægelsen anmodning om at deltage i en forhandling med den tyske kommandant.

Sammen med bylederen, kaptajn Ovesen, landsretssagfører Kjølbye og kriminalbetjent Clement Hansen kørt jeg ned til kasernen, hvor det lykkedes modstandsbevægelsens folk at opnå den aftale med den tyske kommandant, at han ikke ville blande sig i arrestationen af danske statsborgere, medens tyske statsborgere indtil videre skulle

gå fri. Man var dog ikke ganske tryk ved situationen, så længe der fandtes en så stor og svært bevæbnet garnison i byen. Bylederen og hans folk åndede først lettet op, da englænderne afvæbnede garnisonen og gav den ordre til at marchere ud af landet«.

Borgmesterens beretning om tiden fra den 5. til den 7.-8. maj rummer i sammentrængt form de indbyggede konflikter i denne problematiske og potentielt farlige periode. Og problemstillingen vil kunne genfindes i andre sønderjyske byer. Vel havde Værnemagten kapituleret, men den var stadig den stærkeste militære faktor, og holdningen i værnemagtens ledelse var helt klar den 5. maj. Det hedder herom i Værnemagtens krigsdagbog: »Generaloberst Jodl [Værnemagtens operative chef] erklærer, at vi ikke har noget at gøre med denne frihedsbevægelse, da overgivelsesforhandlingerne ene og alene er ført med englænderne. Ingen tysk soldat må lade sig afvæbne af danskere, ligeledes må ingen vige tilbage for den danske modstandsbevægelse«. Det var jo klar tale!

Som det også fremgår af borgmesterens beretning, fik man en »modus vivendi«, en aftale, med den tyske kommandant i Sønderborg, før tingene gik rigtig galt. Lignende lokale aftaler kender vi også fra f.eks. Aabenraa og Tønder. Andre steder blev den nye magtbalance etableret under knap så fredelige former. F.eks. i Gråsten, som det antydes i borgmesterens beretning. Her angreb tyske marinesoldater sidst på eftermiddagen den 5. maj den tyske skole, der af den lokale modstandsbevægelse blev benyttet som internat. Soldaterne ville befri

Overenskomst

om Afgrænsning af de politimæssige Beføjelser mellem »Wehrmacht-Standardtæsten« og Lederne af Modstandsbevægelsen i Tønder.

1. Fra og med den 5. Maj 1945, Kl. 8.00, er Vaabenhvile mellem Feltnarskal *Montgomery* og Generalfeltmarskal *Busch* og Generaloberst *Lindemann* traadt i Kraft. Herefter forbliver de tyske Tropper paa dansk Omraade under deres Officerers Kommando indtil videre under Vaaben og sørger for militær Disciplin og Orden i deres Enheder.
2. For at varetage den danske Civilbefolknings politimæssige Tare træder Modstandsbevægelsen under Vaaben. Den er i Uniform og kendetegnet ved Armbind (blaat med rød/hvid Stribe og Stempel eller Skjold) og sørger for Bevogtningen af livsvigtige Fornaa og Orden paa Gaderne.
3. Den tyske Værnemagt paastaaer efter den denne givne Befaling ikke at kæmpe mod Englænderne. Efter Englændernes Ankomst er der paastaaet Forhandlinger til Ordning af yderligere Enkeltheder.
4. Ifølge Aftale med den Rigsbefuldmægtigede er Modstandsbevægelsen berettiget til at skride ind imod tyske civile Statsborgere, herunder Flygtninge, men i hvert Tilfælde er Modstandsbevægelsen forpligtet til ufortøvet at give Rigskommissærens Repræsentant henhv. Kommandanturen Underretning.
5. Den tyske Værnemagt er ikke berettiget til at skride ind mod danske Statsborgere. I Tilfælde af Provokationer og deslige kan der fra Værnemagtes Side ske Henvendelse til nærmeste danske Politimyndighed.
6. Bevogtningen af den danske Grænse i Tønder Politikreds overtages af Modstandsbevægelsen, hvis Styrker staaer under Kommando af Kaptajn *P. Digmann*, Tønder.

Tønder, den 6. Maj 1945.

H. H. OLSEN   H. MUNCH KNUDSEN   E. BØVING

Der Standortbereichsälteste
MÜNDEL,
Major.

Overenskomst mellem modstandsbevægelsen og værnemagten i Tønder. Gengivet efter Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, 1973, s. 368.

de ca. 50-60 internerede, bl.a. Frits Clausen og den hjemmetyske fører Jens Møller. To modstandsfolk blev dræbt og fem internerede såret, inden det ved indgriben fra den lokale modstands-

bevægelses byledelse, den lokale tyske kommandant og Jens Møller lykkedes at få marinesoldaterne talt fra deres forehavende. Også i Skærbæk gik det helt galt. Om eftermiddagen den 5. maj kom det til ildkamp, hvorunder to modstandsfolk blev dræbt, og ca. 10 andre blev taget til fange af tyskerne.

Adskillige steder indenfor Region III's område fortsatte tyskerne deres patruljevirkosomhed den 5. maj, og de steder kunne det nok knibe med at få modstandsbevægelsens folk på gaden. Enkelte steder blev det forsøgt – med det resultat, at modstandsbevægelsens patruljer blev afvæbnet. De steder, hvor det kom til voldelige konfrontationer – og det var bestemt ikke kun i Sønderjylland – trak modstandsfolkene uvægerligt det korteste strå mod de tyske soldater.

Modstandsbevægelsens nyvundne position, som bl.a. kom til udtryk ved bevæbnede grupper i gadebilledet, blev ikke uden videre accepteret af Værnemagten. Udover de nævnte kapitulationsbetingelser skyldtes konfrontationerne også ofte temperamentsmæssige forhold: nogle tyske kommandanter var mindre tilbøjelige end andre til at acceptere, hvad man opfattede som en flok civilister understyret med et tilfældigt armbind.

Generaloberst Lindemanns ordre til de lokale tyske kommandanter var, at de nærmere detaljer vedrørende kapitulationen skulle aftales lokalt mellem de enkelte kommandanter og repræsentanter for de allierede. Så modstandsbevægelsen og de lokale tyske kommandanter kunne forenes i spørgsmålet: Hvor bli'r englænderne af? De passe-

Allerede den 5. maj 1945 sås skilte og transparenter mv., som bød Montgomerys »ørkenrotter« velkommen til Danmark. Men først den 7. maj overskred de den dansk-tyske grænse og ankom til de fleste større byer i Sønderjylland. Her ses en velkomstkommité på Flensborgvej i Aabenraa. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

rede grænsen den 7. maj og kom ud i de fleste større byer den 8. maj, hvor de blev begejstret modtaget af den danske befolkning – og med stille tilfredshed af de fleste lokale tyske kommandanter.

Internering og retsopgør

Når modstandsbevægelsen den 5. maj 1945 sendte bevæbnede patruljer på gaden for at opretholde ro og orden og påbegyndte afhentning og internering

af en lang række personer, var det fordi, det var to af hovedpunkterne i det direktiv, de lokale byledere modtog fra regionsledelsen den 4. maj. Den 5. maj startede nemlig opgøret med »landssvigerne«, dvs. de personer, som på utilbørlig vis havde samarbejdet med besættelsesmagten.

Interneringerne kunne gå ret håndfast for sig, som det fornemmes af seminarirektor Morten Bredsdorffs dagbogsoptegnelse fra den 8. maj i Tønder: »Englænderne er i byen. Nu skal det gå løs! Det må være løsenet, for fra tidlig morgen ruller lastbilerne gennem gaderne, udstyret med en

politimand og 4-5 riffelbevæbnede mænd, arresterer hjemmetyskere og værnemagere, stikkere m.m. en bloc. Det ser drabeligt ud, minder rent ud sagt en smule om beskrivelser af begivenheder i forbindelse med nazismens indtog i tyske og østrigske byer før 1939, og om jødeforfølgelser. Det går meget ordentligt til, men hjemmetyskerne sidder aldeles forskræmte på bilerne, og ved deres ankomst til »Børsen« hujes der grimt og pøbelagtigt. Mon disse folk ikke alle var kommet af sig selv, hvis de havde fået en almindelig arrestordre, dette her synes ikke strengt nødvendigt, men er på den

En britisk panservogn hilses velkommen i Kruså. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

Jublene folkemængde i Tønder hilser de britiske befriere velkommen. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

anden side vel nok en uundgåelig udløsning. Jeg møder pastor Magle, vi er enige om at fordømme en gemen radioudsendelse i aften, en aldeles talentløse reportage af en stikkerarrestation i København, og jeg foreslår ham at sige et par ord. Han gør det, og han gør det fortræffeligt, henstiller til skralhal-

sene på torvet at tie stille og vise kold foragt mod landsforræderne, så kan de i øvrigt råbe et leve for Danmark!«

Opgøret blev først og fremmest af juridisk karakter, men i Sønderjylland var det tillige et nationalt, politisk og kulturelt opgør med en hel be-

folkningsgruppe, nemlig det tyske mindretal og dets institutioner. Ca. 3.000 fra det tyske mindretal blev dømt under retsopgøret, og en del var interneret en periode uden at blive dømt. Skønmæssigt udgjorde det tyske mindretal ca. 25.000 personer, inklusive børn, kvinder og oldinge. Det har med andre ord været en meget betragtelig del af mindretallets mænd mellem 17 og 50 år, som kom ind i retsmaskineriet. Vel alle hjemmetyske familier blev direkte berørt af retsopgøret. På landsplan blev godt 13.000 danskere dømt som landssvigere. Det vil sige, at ca. 25% af de dømte var hjemmetyskere. Retsopgøret havde altså en speciel og massiv karakter i Sønderjylland – også derved at landets største internerings- og afsøningssted, nemlig Fårhuslejren, lå i landsdelen.

Vejen til Fårhus gik dog som regel over lokale internater. Så lad os først se på, hvordan dette i hovedtræk foregik. Som nævnt kneb det nogle steder med at få patruljer på gaden den 5. maj, fordi de tyske kommandanter ikke uden videre fandt sig i det. Det var f.eks. tilfældet i Tønder og Aabenraa. Derfor gik det de steder lidt trægt med at komme i gang med afhentning og internering af personer, man var interesseret i. I Sønderborg politikreds kom man derimod i gang allerede den 5. maj – trods visse startvanskeligheder. Den 9. maj var der 71 internerede i politikredsen, og allerede dagen efter var man oppe på 190. Nu blev man nødt til at indstille interneringerne på grund af pladsmangel. Arresthuset på Kongevej og et midlertidigt internat på Ulkebøl skole kunne ikke rumme flere internerede. Samme dag, den 10. maj, overtog

To danske politibetjente med frihedskæmperarmbind har arresteret »Mätte-Madsen« i Aabenraa. En opstemt folke­mængde tager del i oprindnet, som synes at være såre typisk for maj 1945. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

modstandsbevægelsen dog dele af Sønderborg Slot til interneringslejr. Så nu kom der igen gang i interneringerne. Den 13. maj var tallet steget til 350 internerede, og den 14. maj blev de ca. 140 internerede på Ulkebøl skole overflyttet til slottet, som man skønnede kunne rumme i alt 500 internerede.

Springer vi hen til den 25. juni var der 588 internerede på Sønderborg Slot, og 56 var på det

OPRAAB

I denne for vort Land lykkelige Stund, da Frihedens Time slaar, retter Danmarks Frihedsraads Lokalkomité for Sønderborg By og Amt følgende Opraab til Befolkningen:

Det er nu en uafviselig Pligt for alle, at medvirke til Genoprettelsen af danske Retstilstande. Den organiserede Modstandsbevægelse, i hvilket Polit og Gendarmeri indgaaer, og som er kendetegnet med blaa-hvid-røde Armbind, gennemfører nu de Foranstaltninger, som i den givne Situation er nødvendige, for at Ro og Orden kan komme til at herske i fuldt Omlang.

Ingen maa tage sig selv til Rette!

Den kolde Skulder og ikke Provokationer er den rette danske Holdning.

Intet Hærværk af nogen Art maa finde Sted!

Ødelæggelse af Virksomheder, der hidtil har arbejdet for den tyske Værnemagt, skal forhindres, da Produktionen fra disse Fabrikker og Værksteder straks skal genoptages i fuldt Omlang til Gavn for danske Interesser.

Befolkningen kan i Tryghed forlade sig paa, at de rette Myndigheder vil træffe de fornødne Foranstaltninger overfor saadanne Personer, som under Krigen har forbrudt sig mod den danske Stats Interesser. Der er sikret disse Personer Retsforfølgning efter dansk Lov.

Selvjustits maa ikke finde Sted under nogen som helst Form!

Undgaa Sammenstøtten og Upløb. Enhver maa uførtværet rette sig efter de givne Ordre og Anvisninger fra de omtalte Myndigheder. I modsat Fald vil der blive truffet skærpe Forholdsregler.

Vi appellerer Indtrængende til den danske Samfølelse, som under Krigen har bragt Land og Folk gennem de tungeste Stunder, saa at ogsaa Overgangen til vort Lands Frihed og Selvstændighed kan gaa et værdigt Forløb.

Danmarks Frihedsraads
Lokalkomité
for Sønderborg By og Amt.

tidspunkt blevet løsladt. Kun godt halvdelen havde en seng – resten måtte tage til takke med halm.

Den 23. juli 1945 overgik interneringslejren på Sønderborg Slot fra modstandsbevægelsen til det danske fængselsvæsen. Det officielle navn var herefter Arrestafdelingen på Sønderborg Slot. Dette

betød bl.a., at hele bevogtningen af slottet nu overgik til personel fra fængselsvæsenet. Der blev antaget ca. 40 såkaldte arrestmedhjælpere og ekstramedarbejdere, og slottet kom nu i det hele taget til at bære præg af at være en statslig straffeanstalt.

I september 1946 blev det besluttet at afvikle straffeanstalten på Sønderborg Slot – først og fremmest fordi den var uegnet til varetægtsfængsling og afsoning – og fordi der i efteråret 1946 på grund af løsladelser og benådninger nu var blevet skabt luft på andre anstalter. På dette tidspunkt sad der 248 fanger på slottet – 130 dømte og 118 afsonere. I syv transporter fra slutningen af september til en uge ind i oktober 1946 blev fangerne overført til den lejr, som nærmest er blevet et symbol for retsopgøret i Sønderjylland, nemlig Fårhuslejren. Og her kom de i selskab med først og fremmest hjemmetyskere fra de andre sønderjyske politikredse, som i modsætning til Sønderborg politikreds havde anvendt Fårhuslejren som interneringslejr lige fra den 6. maj 1945.

De første internerede i Fårhuslejren – eller rettere Frøslevlejren, for det var først den 1. juni 1945 at Frøslevlejren blev omdøbt til Fårhuslejren – var 25 personer fra det nærliggende Padborg, som blev indsat i lejren den 6. maj om aftenen. Allerede den 17. maj var tallet steget til ca. 2.000 – og den følgende måned steg tallet af internerede i lejren til hen ved 3.200. Af dem var ca. 180 kvinder. Alene fra Tønder politikreds, som var en hjemmetysk højborg, var der frem til den 13. maj ankommet 900 personer til Fårhuslejren.

Når »Interneringslejren Frøslev« den 1. juni

Tyske tropper strømmer mod grænsen medbringende blandet gods på diverse træk- og håndskubbede vogne. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

skiftede navn til »Fårhuslejren« – ligesom Sønderborg Slot som nævnt skiftede navn – så skyldtes det ikke blot ønsket om at markere forskellen på besættelsesmagts danske fanger og landssvigerne, men også en formalistisk betragtning: Betegnelsen interneringslejr dækkede ikke mere anvendelsen, for en stadig større del af de indsatte personer var nu *arrestanter* og ikke *internerede*. Denne

skelnen gør krav på en juridisk forklaring. De omfattende interneringer over hele landet medførte, at personer blev frihedsberøvet, uden at grundlovens krav om fremstilling for en dommer inden 24 timer kunne overholdes. Derfor stod, formelt set, modstandsbevægelsen og ikke de danske myndigheder som ansvarlig for interneringerne. Men reelt var der naturligvis tale om en suspension af grund-

loven. Antallet af internerede taget i betragtning ville det i øvrigt også have været umuligt at leve op til grundlovens krav!

Først den 13. maj 1945 trådte det danske politi igen i funktion og kunne forestå anholdelserne. Og anholdelserne skulle nu foregå efter almindelige regler – dvs. at de anholdte skulle stilles for en dommer indenfor 24 timer. Samtidig skulle modstandsbevægelsen gradvis overgive de internerede til politiet med henblik på fremstilling for en dommer inden 24 timer.

Afviklingen af interneringerne begyndte så småt den 14. maj. Fra denne dato havde man altså et tostrengt system. Ved fremstillingen for dommeren blev den internerede enten løsladt eller varetægtsfængslet og indsat som almindelig arrestant under de danske myndigheder. Den arresterede skulle principielt holdes adskilt fra kategorien af internerede, som jo sorterede under modstandsbevægelsen. I Fårhuslejren betød dette, at lejren blev delt op i to afdelinger: en for internerede og en for arrestanter. Fangebarak efter fangebarak blev indhegnet og underlagt det danske fængselsvæsen i takt med, at internerede skiftede status til arrestanter.

De sønderjydske politikredse og byretter arbejdede på højtryk inde i selve Fårhuslejren, hvor dagligt mellem 35 og 50 internerede blev stillet for en dommer. Doms- og politimyndigheder lagde beslag på ikke mindre end 50 lokaler i lejren.

Også de ikke så få internerede, der havde status som »allierede krigsfanger«, begyndte man at ekspedere i juni 1945. Status som »allieret krigsfange«

Den tyske udmarch af Danmark foregik under tysk militær kommando. Først ved grænsen blev de tyske tropper, som på billedet, afvæbnet. Afvæbningen blev foretaget af britiske soldater (til venstre med baret) eller af soldater fra Den danske Brigade (til højre med hjelm), som var uddannet i Sverige, men under vestallieret kommando. Foto i Institut for sønderjysk Lokalhistorie.

fik man, hvis man var blevet arresteret af det danske feltpoliti, som var en kontra-spionage afdeling under Den danske Brigade fra Sverige – eller blot tilbageholdt på baggrund af feltpolitiets eftersøgningsliste. Den danske Brigade – og dermed feltpolitiet – var nemlig direkte underlagt vestallieret kommando. Derfor sorterede de internerede, der havde status som »allierede krigsfanger«, slet ikke under de danske myndigheder. Personel fra feltpolitiet blev stationeret i Fårhuslejren og begyndte på en sortering af de »allierede krigsfanger«. En stor del af dem blev uden videre overgivet til deres stedlige politikredse – altså til de danske myndigheder. Herefter blev de fremstillet i grundlovsfor-

hør. De relativt mange udenlandske statsborgere, der havde status som »allierede krigsfanger« blev for de flestes vedkommende kørt til en britisk lejr ved Neumünster og en del kom til Alsgades Skole i København.

Hele processen skred langsomt, men sikkert frem. Det fremgår af følgende tal: Den 4. juli 1945 var der i lejren 1.775 internerede, 250 allierede krigsfanger og 1.114 arrestanter. Den 15. august 1945 – godt 10 dage efter at det danske fængselsvæsen havde overtaget Fårhuslejren i sin helhed – var tallene: 658 internerede (heraf 87 kvinder), 256 allierede krigsfanger og 1.853 arrestanter. Nu optræder en ny kategori i statistikkerne, nemlig 20 »strafafsonere«. Det vidner om, at 20 nu havde været for retten og havde fået en dom. Hermed var Fårhuslejrens tid som statslig straffeanstalt for alvor indledt. I maj 1947 var der 139 varetægtsfanger, 937 strafafsonere og 3 fremmedlovsfanger i lejren. Altså i alt 1.115 fanger. For langt størstedelen af hjemmetyskerne var retsopgøret nu enten et afsluttet kapitel eller tæt på at være det. I hvert fald for så vidt angik afsoningen. Fårhuslejren blev opløst i 1949.

Det retlige grundlag og de dømte

Ganske kort om de domme, der faldt over mindretallets medlemmer, og det retlige grundlag for disse domme: Langt den største del af de dømte – 2150 – blev dømt for at have gjort tysk krigstjeneste. 901 af dem blev dømt for at have meldt sig til fronttjeneste – fortrinsvis i Waffen SS.

1121 blev dømt som Zeitfrewillige. Især var det belastende for korpset, som var oprettet for at bistå Værnemagten under en allieret invasion af landet, at det havde udført patruljetjeneste under diverse uroligheder. Her var tjenesten nemlig vendt mod danske medborgere. 128 medlemmer af Selbstschutz blev dømt. Selbstschutz var betydelig mere ideologisk betonet end de Zeitfreiwillige. Det var især belastende for korpset, at nogle medlemmer havde tiltaget sig politimyndighed over for danske medborgere, f.eks. ved at anholde dem.

I den groveste ende af landssvigerkriminaliteten blev 52 hjemmetyskere dømt for tysk polititjeneste og 31 blev dømt for angiveri, stikkeri, af medborgere. Det er her værd at bemærke, at andelen af den grove form for landssvigerkriminalitet ikke var større blandt hjemmetyskerne end landsgennemsnittet.

De resterende ca. 700 domme faldt for værnemageri, dvs. utilbørligt økonomisk samarbejde med besættelsesmagten – samt ikke mindst for at have arbejdet i diverse halvmilitære rigstyske vagtkorps, som udførte vagttjeneste ved militære installationer her i landet.

Endelig var der to mindre grupper fra mindretallet, som blev dømt ved de to mest omtalte retssager i grænselandet. Det var for det første den hjemmetyske ledelse – »det lille politiske råd« og direktøren for den hjemmetyske avis »Nord-schleswigsche Zeitung«. For mindretalsledelsen var det især belastende, at den havde deltaget aktivt i hvervningen af unge hjemmetyskere til tysk krigstjeneste samt taget initiativ til oprettelsen af Zeit-

freiwillig- og Selbstschutzkorpserne. Derimod takserede retten ikke bestræbelserne på at flytte grænsen som højforræderi. Mindretalslederen Jens Møller og hans højre hånd og leder af SK og Selbstschutz Peter Larsen fik begge 12 års fængsel, mens Otto Kortsch fik 9 års fængsel som stabsleder i SK og Selbstschutz. Den samme straf fik SK-lederen Dr. Clausen. De øvrige fik 5-9 års fængsel. De anførte domme er straffen i endelig instans. Den anden gruppe bestod af hjemmetyskere, der havde arbejdet for den tyske militære efterretningstjeneste Abwehr, altså begået spionage. Her gik straffene helt op til 18 års fængsel. I den sidste ende kom dog ingen af de dømte i de to processer til at afsone tilnærmelsesvis den fulde straf.

For den store gruppe af hjemmetyskere, som havde udført tysk fronttjeneste, kom den endelige dom til at lyde på gennemsnitligt 1 års fængsel. De Zeitfreiwillige fik omkring 1^{1/2} års fængsel, og Selbstschutzmedlemmer fik ca. 2^{1/2} år. Oprindeligt var der lagt op til minimumsstraffe på 4 års fængsel for tysk militærtjeneste, så domstolenes endelige praksis blev altså en del mildere. Især fandt domstolene formildende omstændigheder ved unge hjemmetyskeres fronttjeneste. Man erkendte deres specielle situation, loyalitetskonflikten, samt den stærke påvirkning, de havde været udsat for, og ved en lovrevision i 1946 blev der mulighed for at idømme helt ned til 30 dages fængsel. Som nævnt blev gennemsnitsstraffen på ca. 1 år – hvilket var noget lavere end landsgennemsnittet for samme forseelse.

Den lovgivning, som også de fleste hjemmety-

Udvisning af det tyske mindretal?

I sommeren 1945 diskuterede man udvisning af større eller mindre dele af det tyske mindretal. Her kommer en repræsentant for de mest vidtgående krav til orde:

»Hvordan man end vender og drejer det, saa kommer man ikke udenom, at Mindretalsspørgsmaalet ikke kan løses paa anden Maade end ved, at den illoyale, d.v.s. hidtil nationalsocialistiske Del af Mindretallet elimineres. I samme Øjeblik vil ogsaa Skoleproblemet se ganske anderledes ud. Thi lige saa usandsynligt, som det er at kunne vinde tyske Børn fra illoyale tyske Hjem, lige saa let vil det være med tyske Børn, der kommer fra loyale tyske Hjem. Disse Hjem vil ikke modarbejde, men støtte Skolen i dens Bestræbelser for at gøre dem til loyale danske Statsborgere... Har man fjernet de illoyale Tyskere fra Landet, saa kan man rolig give det tyske Mindretal Lov til at oprette Privatskoler efter samme Regler som i det øvrige Land...

Denne Fjernelse er altsaa den egentlige Kerne i Mindretalsspørgsmaalet og kun udfra denne kan Problemet løses paa en tilfredsstillende Maade.

Her maa det nu straks siges, at ikke engang det videst gaaende Forslag, der hidtil er blevet gjort, nemlig det sønderjydske Frihedsraads, gaar tilstrækkeligt langt. Her forlanges Udvisning af Uniformbærere, Stikkere, Marinevogtere, Sabotagevagter og Folk med tysk »Ausweis«. Men ved vi ikke alle, at der findes mange udenfor disse Grupper, der har været mindst lige saa, ja i mange Tilfælde meget mere hadske og illoyale end Uniformbærere?

Tænk – for bare at nævne nogle Grupper – paa alle de fanatiske Nazister blandt Kvinderne (mange af dem ugifte eller Enker og derfor udenfor Farezo-

nen), blandt de Ældre, blandt dem med en eller anden legemlig Svaghed, blandt dem, der under Krigen har haft Arbejde i Tyskland i den Tid, da de her skulde have haft Uniform paa, eller blandt dem, der var snu nok til at indse Faren og derfor lod være. Enhver kender nogle af disse Grupper, der, saa ivrige og hadske Nazister de end har været, ikke vilde rammes af den Lov, som Frihedsraadet [d.v.s. Det sønderjyske Råd] kræver. Er de mindre farlige end dem, der nu er interneret? Der er ingen Grund til at ynke de Internerede, men Retfærdigheden maa ogsaa ramme de andre. Men Samfundet er slet ikke interesseret i, at disse Folk dømmes til høje Frihedsstraffe, men kun i, at Giften udskilles af Statens Legeme, og denne Gift bestaar af alle dem, der har været Medlemmer af det tyske nazistiske Parti eller overhovedet af en tysk Forening eller Organisation, der stod under nazistisk Ledelse. Man kan heller ikke for Fremtiden vente af dem, at de vil være loyale danske Statsborgere, og derfor maa Danmark kræve, at de mister deres danske Statsborgerret, og at Tyskland forpligtes til at anerkende dem som tyske Statsborgere«.

Kilde: Lektor dr. F. Arndt i »Grænseposten« 1945 nr. 1 og 2.

skere blev dømt efter, blev først vedtaget af den danske Rigsdag den 1. juni 1945, altså næsten en måned efter befrielsen. Det lovforberedende arbejde havde et særligt udvalg under Frihedsrådet udført allerede under besættelsen. Den straffelov, som Rigsdagen vedtog, blev kaldt for straffelovstillægget, og loven straffede med tilbagevirkende kraft f.eks. deltagelse i tysk krigstjeneste, tysk polititjeneste, angiveri og andre former for kollaborati-

on. En noget senere lov, almindeligvis kaldet »værnemagerloven«, straffede, også med tilbagevirkende kraft, økonomisk kollaboration eller »værnemageri« – dvs. udnyttelse af besættelsen til utilbørlig økonomisk vinding.

Tidspunktet for de to loves vedtagelse taget i betragtning er det altså ikke helt forkert i formel henseende, når mange har kaldt maj 1945 for den »lovløse« måned. Ser man bort fra højforræderi, drab og grov vold, der jo var omfattet af den almindelige straffelov, var det eneste juridiske grundlag for de omfattende interneringer og i nogle tilfælde varetægtsfængslinger i maj måned den almindelige straffelovs § 101, stk. 2. Den sagde, at »den der under krig eller truende udsigt til krig hjælper fjenden, straffes med fængsel fra 1 til 12 år«. Problemet var blot, at der i formel henseende kunne rejses tvivl om, hvorvidt Danmark overhovedet havde været i krig med Tyskland – selv efter den 29. august 1943. Altså med andre ord, om man med føje kunne hævde, at Tyskland formelt set havde været Danmarks fjende! Tyskland fastholdt lige til den 5. maj 1945, at man ikke var i krig med Danmark. Dette er et kompliceret juridisk og folkeretligt spørgsmål, som ikke skal behandles nærmere her. Men hvorom alting var: Der skulle så hurtigt som muligt tilvejebringes et lovgrundlag, som det af gode grunde havde været umuligt at vedtage under besættelsen.

Der var et andet væsentligt motiv bag interneringerne, et motiv man i dag er alt for tilbøjelig til at nedtone: I hvert fald for de centrale myndigheder var interneringerne også tænkt som en *beskyt-*

Appel i Fårhuslejren, som Frøslevejren blev omdøbt til den 1. juni 1945. Mere end 3.000, primært hjemmetyskere, blev interneret i denne lejr, som fra maj til august 1945 var først interneringslejr under modstandsbevægelsens kommando og siden, fra august 1945 til 1949, en statslig straffelejr for landssvigere. Foto i Frøslevejrens Museum.

telsesforanstaltning. Da Frihedsrådet lavede det lovforberedende arbejde, kunne man skele til den måde, hvorpå opgøret foregik i f.eks. Frankrig. Her blev tusindvis af mennesker stillet op ad en mur og skudt – uden nogen form for lov og dom. Skønsmæssigt mellem 30 og 70.000. De centrale myndigheder i Danmark frygtede med andre ord »de lange knives nat«. Om så beskyttelsesmotivet spillede den store rolle på lokalt plan, er en anden sag. En kendsgerning er det i hvert fald, at afhent-

ningerne og interneringerne mange steder foregik temmelig hårdhændet og under ydmygende former, også i Sønderjylland, hvor det opsparede had og bitterheden på ingen måde stod tilbage for det i det gamle land. Vel snarere tværtimod!

Den 6. og 7. maj følte Region III hovedkvarteret, dvs. den syd- og sønderjyske modstandsbevægelses ledelse, sig foranlediget til at indskærpe over for bylederne, at de internerede skulle »behandles på værdig måde i overensstemmelse med

dansk kultur og retsopfattelse«. De internerede måtte under ingen omstændigheder føres gennem gaderne med hænderne i vejret, hvis det kunne undgås. Bylederne fik også ordre til at skride ind, hvis der blev spyttet på de internerede eller kastet sten efter dem. Ej heller måtte de anholdte gøres til genstand for fotografering og radioreportager. I internaterne skulle de internerede behandles og bespises ordentligt – så vidt muligt som i et almindeligt dansk arresthus. Det samme gjorde sig gældende mht. lægetilsyn etc.

Den slags direktiver har det med at blive udstedt – fordi tingene netop *ikke* har fungeret i overensstemmelse med de linjer direktivet anviser!

Uden at gå i detaljer forekom der også i Fårhuslejren tilfælde af brutalitet mod de internerede. De internerede blev også i talrige tilfælde bestjålet i Fårhuslejrens første måneder – ligesom der forekom vagter med aftrækkerkløe. Alt dette kan dokumenteres nøje med baggrund i lejrkommandantens rapporter til sine overordnede i Region III hovedkvarteret. Men først og fremmest var Fårhuslejren gennemsyret af kadaverdisciplin – langt mere end i Frøslevlejrens tid. Til gengæld behøvede de internerede i Fårhuslejren – til forskel fra Frøslevfangerne – ikke hele tiden at frygte en livstruende deportation.

Et retfærdigt opgør?

Det spørgsmål trænger sig naturligvis på: var retsopgøret med det tyske mindretal retfærdigt?

En eftertid skal være meget varsom med at

fælde domme – selv om det er blevet en yndlingsøvelse i disse år. Men vi kan måske indkredse et muligt svar ved at se på de synspunkter, der blev gjort gældende i samtiden. Hjemmetyskerne *selv* mente, at retsopgøret var uretfærdigt. Man mente ikke, at den danske stat i tilstrækkelig grad tog hensyn til den nationale loyalitetskonflikt, mindretallet befandt sig i. Desuden var man opbragte over at være blevet dømt efter en lov med tilbagevirkende kraft. Disse synspunkter gør sig vel stadig gældende i store dele af det tyske mindretal, selv om de ytres ret så stiltfærdigt over for udenforstående.

I den danske flertalsbefolkning var der en heftig offentlig debat om opgøret med mindretallet – især i de første måneder efter befrielsen. I vinteren 1944-45 havde den sønderjyske modstandsbevægelse oprettet Det sønderjyske Råd, og umiddelbart efter befrielsen udsendte rådet sit mindretalsprogram. Heri hed det bl.a.: »At alle af det tyske mindretal, der i besættelsestiden har båret tysk uniform, har været stikker, marinevægter, sabotagevagter, eller som ved tysk Ausweiss eller på anden måde har skaffet sig en sådan retsstilling, at de har kunnet unddrage sig dansk retsforfølgning, fratages deres danske statsborgerret og udvises af Danmark« (at blive udvist fra Danmark og dermed hjemstavnen var i øvrigt noget, som man mod krigens slutning selv kalkulerede med i hjemmetyske kredse). Desuden krævede Det sønderjyske Råd drastiske statslige indgreb overfor hjemmetyske institutioner, f.eks. skoler.

På talrige møder i Sønderjylland vandt Det sønderjyske Råds synspunkter stor folkelig tilslut-

Fårhuskammeratskabet

Et sidestykke til »Fårhusmentaliteten« var »Fårhuskammeratskabet« blandt fangerne. Her som det er oplevet af Gottfried Horstmann:

»...Når jeg senere fortalte mine bekendte om tiden i fangenskab, plejede jeg at sige, at jeg i denne periode lærte ting, som jeg ellers aldrig ville have lært. Jeg lærte et fællesskab at kende, som var så fast og redebon, så opofrende, så gensidigt, så venligt – trods den rå tone – at jeg ikke havde troet det muligt. Hvor var de unge kammerater hjælpsomme og opofrende trods den barske tone! Hvilken glæde beredte det ikke en ældre kammerat, at stå ved en anden kammerats side! Når jeg tænker tilbage på Faarhustiden, kan jeg ikke komme i tanke om en eneste uoverensstemmelse, og jeg har dog været i lejren en rum tid og været anbragt i endog store fangestuer. Nok var der enkelte blandt os – om end meget få – som var blevet lidt bløde, hvad angår den nationale orientering, og med disse var der livlige og undertiden hårde meningsudvekslinger, men ellers forekom stridigheder og nærtagenhed stort set ikke. Der var virkelig tale om et stort, enigt kammeratskab. Som Grev Eberhard, ham med skægget, sagde det til sine undersåtter, »jeg lægger roligt min skæbne i jeres hænder«, således kunne enhver af os roligt lægge sig til at sove med tusind Mark i lommen. Ikke én ville drømme om at udnytte situationen til at berige sig. Jeg har hundredvis af gange ladet noget ligge i vaskerummet: et håndklæde, sæbe, barbergrej og andre ting, som i fangenskab udgør den største værdi, men der er aldrig gået mere end 10 minutter, før end en kammerat kom og spurgte: »Horstmann, har du glemt det her?«

Et ydre kendetegn på fællesskabet var, at vi alle var »dus« uden skelen til om vi var 17 eller 70 år, om vi var akademikere eller landarbejdere – der var simpelt hen ingen forskel på folk...«

Kilde: Gottfried Horstmann: Zwei Jahre meines Lebens. Erinnerungen an Faarhus. Aabenraa 1954, s. 69.

ning, hvilket konkret kom til udtryk ved afstemninger om Rådets mindretalsprogram. I den forbindelse er det værd at bemærke, at masseorganisationen De sønderjydske Danske Samfund, som ligeledes arrangerede talrige møder i stort set alle landsdelens sogne, langt hen ad vejen bakkede op om Rådets program.

Overfor disse synspunkter stod nogle fremtrædende, moderate sønderjyder – uden den store folkelige opbakning. De, og det var f.eks. medlemmerne af Dansk Samråd, mente, at det var uklogt at fare for hårdt frem mod mindretallet. Ganske vist skulle illoyalitet over for herbergstaten straffes – men man måtte betænke, at man i en ikke så fjern fremtid skulle leve sammen med både mindretallet og et genrejst Tyskland. Man havde også en vis forståelse for mindretallets loyalitetskonflikt.

I det store hele blev retsopgøret et kompromis mellem de to skitserede synspunkter på dansk side.

Ser man på opgøret med mindretallet i et internationalt perspektiv, må det betegnes som endog meget moderat. I Danmark blev mindretallet behandlet efter retsstatsprincipper – dvs. hver enkelt fik sin sag prøvet ved en domstol, og man straffede udelukkende handlinger og ikke holdninger.

Selvransagelse

Et – temmelig enestående – eksempel på, hvorledes krigen og fangeskabet førte til selvransagelse hos en fange, er følgende beretning fra *Fårhusfange nr. 1438* (uddrag):

»Hvad vidste vore Nordslesvigere, som i blind Tro bekendte sig til Tyskland, om de forfærdelige Koncentrationslejre i det store Fædreland? Mange tror endnu i Dag ikke paa, at noget saa forfærdeligt nogensinde er forekommet i Tyskland. Vi SS-Frivillige, som hørte om det og ogsaa blev truede med det, vovede ikke engang at oplyse vore Familie-medlemmer om langt mere harmløse Ting, som allerede havde rystet vor Tro paa Tyskland. Nordslesvigerne var saa uvidende om, hvad der foregik i Riget, og troede derfor saa blindt paa Hitler, at man kunde befrygte, paa Grund af en uforsigtig Bemærkning, af sine Paarørende at blive udpeget som Defaitist og styrtet i Ulykke.

... Den brutale Behandling af Mennesker i de besatte Områder oprørte os paa det dybeste. Desuden var det altid kun enkelte Nazisadister, der med haard Haand lod deres brutale og forrykte Forordninger og Tvangsforanstaltninger komme til Udførelse. Man talte nok om russiske Kommissærer, men vi frygtede mest vore egne!

... Det er en Kendsgerning, at de nordslesvigske SS-Frivillige ofte var indviklet i svære sjælelige Kampe og led derunder. Det maa føres tilbage til deres danske Mentalitet, som ganske enkelt ikke lod sig fornægte. De var i deres inderste Væsen anderledes end Tyskerne. Hvor ofte har man ikke kunnet høre det næsten fortvivlede Udbrud fra en Kammerat: »Hvis jeg kommer Hjem igen, saa er jeg pæredansk.« Og kom de saa Hjem paa Orlov, saa var de

tavse og resignerede, og mange af dem har saa alligevel igen af Stolthed og Egensindighed taget det store Fædreland i Forsvar, selv om de hadede det. Dengang blev det os rigtig bevidst, at vi havde mistet »Friheden«...

I Dag afsoner vi vor Straf her i Faarhuslejren, og her, i vort Livs mørkeste Time, oplevede vi et herligt Under. Her i disse tunge, mørke, langsomt henskrivende Timer, Dage, Uger og Aar, her forladt og foragtet af hele Verden, oplevede vi nu i den kristne Kirke den eneste sande Glæde og den højeste Trøst! Vi fandt Ilden i Asken!...

Vi afsoner vor Straf uden at gaa i Rette med Gud, men vi tænker ikke helt uden Bitterhed paa den Kendsgerning, at hvis vi i 1920 var blevet stillet over for Alternativet: Ingen tyske Skoler – intet eget tysk Liv – enten Dansk eller af sted til Sydslesvig, saa var vi blevet sparet for dette! Vi haaber, at det Lys, Pastor Gadebjerg her har tændt, fra Faarhuslejren maa lyse vidt omkring, saa Folk paa vor Hjemegn vil række os en forsonende Haand, for at vi den Dag, da vi atter kan gaa ud i den saa længe savnede Frihed, kan sætte vore Fødder paa en Hjemegns Jord, som er befriet for Had. Det give Gud!«

(Oversat af Pastor Erik Nissen, præst i Faarhuslejren).

Kilde: Frøslevlejrens Museums arkiv.

Mindretallet blev ikke kollektivt dømt, blev ikke fordrevet og blev ikke efterstræbt på livet – sådan som det skete for andre tyske mindretal i Europa. Men at stemningen mod mindretallet var endog meget forbitret i vide kredse, og at det kom til udløsning efter befrielsen, vidner adskillige til-

fælde af selvtægt, hærværk og bombeattentater mod tysk ejendom i sommeren 1945 om. Det gik bl.a. ud over de tyske sejrsmønstre på Dybbøl og Arnkilsøre og senere over Knivsbjerg monumentet. Den hjemmetyske avis blev udsat for et bombeattentat, ligesom flere hjemmetyske forretninger gjorde det. Nogle af attentaterne blev opklaret – andre ikke.

Med bagkloge øjne kan man sagtens se, at det måske var uklogt at klumpe en stor del af det tyske mindretal sammen i Fårhuslejren og på Sønderborg Slot. De ret så barske forhold her virkede i hvert fald ikke fremmede for eftertænkksomhed og selvransagelse. Kun få af de indsatte synes at have skænket det mange tanker, at det ikke bare var Tyskland, de havde tjent, men også et diktatorisk og forbryderisk regime. Det stærke – og naturlige – sammenhold indespærringen medførte, bevirkede også, at få menige hjemmetyskere stillede den hjemmetyske ledelse til ansvar for dens politik og handlinger. Ledelsen var jo lidelsesfæller og fangekammerater! For de indespærredes pårørende, som indirekte blev straffet bl.a. ved at miste en eller flere forsørgere for en tid, gjorde de samme mekanismer sig gældende. Og så har vi vist hovedingredienserne til det fænomen, som er blevet kaldt »Fårhusmentaliteten« – en tilstand som prægede mindretallet flere årtier efter krigen. Den mentalitet og de holdninger Fårhusmentaliteten er udtryk for, har sikkert til gengæld blokeret for en dansk eftertænkksomhed og selvransagelse med hensyn til visse dele af opgørets forløb.

Døde i/fra Sønderjylland som følge af krigen

Faldne soldater den 9. april 1940	11
Myrdede grænsegendarmer den 9. april 1940	3
Dræbte civile den 9. april 1940	5
Oberst Paludan-Müller samt grænsegendarmer døde i tyske KZ-lejre	42
Faldne modstandsfolk	42
Søfolk dræbt ved krigsforlis	25
Civile dræbte ved luftangreb, miner o.l.	19
Civile dræbt af værnemagten	3
Faldne soldater fra det tyske mindretal	748
Faldne soldater fra Frikorps Danmark m.v.	140 *
Faldne soldater fra det danske mindretal i Sydslesvig	100/400 **

Opgørelsen gør ikke krav på fuldstændighed på alle områder.

* Skønnet tal. Beregnet ud fra ca. 1250 danske faldne i Waffen-SS (ekskl. det tyske mindretal) og antal stemmer på DNSAP i 1943 (Sønderjylland 11% procent af hele landet).

** Laveste og højeste skøn, se s. 173f.

Kilder:

C. J. Bech: *Da de kom. Fra Besættelsens første Dage, 1945*, s. 40f, 52-54.

Sønderjysk Månedsskrift 1945, s. 90-95, 126, 160.

Frit Danmarks Hvidbog II, 1946, s. 472-536.

Ib Damgaard Petersen: Faldne i Danmarks frihedskamp 1940-45, 1970.

Lars Bjørneboe: Ingen kender dagen, 1970, s. 11.

J. Ostwald (red.): Der Knivsbjerg, 1994, s. 217.

C. B. Christensen, N. B. Poulsen og P. S. Smith: Under hagekors og Dannebrog, 1998, s. 491-494.

Det danske mindretal i Sydslesvig

Af Axel Johnsen

Dansk i hagekorsets skygge

Vilkårene for dansk mindretalsarbejde på tysk statsområde ændrede sig ikke grundlæggende ved udbruddet af Anden Verdenskrig. I det store hele kunne mindretallets organisationer og institutioner fortsætte deres arbejde på samme vilkår som før krigsudbruddet.

Den nazistiske magtovertagelse i januar 1933 vendte op og ned på tilværelsen i Tyskland – ikke mindst i det offentlige liv. Ensretningen af det tyske samfund efter nazistiske principper bredte sig hurtigt til alle samfundets kroge, og alle organisationer og institutioner, private som offentlige, blev enten nedlagt eller bragt under partiets kontrol. Det nye, dynamiske »førersystem« skulle angiveligt afløse Weimarrepublikkens ineffektive demokratiske strukturer, men resulterede i stedet i yderligere kaos. I det offentlige liv blev hævdundne grænser mellem de enkelte institutioners og personers kompetenceområder nedbrudt og erstattet af en slags forvaltningsmæssig junglelov, hvor kompetence var noget, man tilkæmpede sig i konstant konkurrence med andre institutioner og personer.

For det danske mindretal måtte tilværelsen under et sådant system nødvendigvis rumme

store farer. Det nye nazistiske styre havde ganske vist ikke nogen udtalt interesse i at udlette eller fjerne det danske mindretal i Sydslesvig. Nogen overordnet plan om at komme mindretallet til livs eksisterede ikke, heller ikke efter 1939. Men for det enkelte medlem af mindretallet betød det totalitære system et øget pres for at vende danskheden ryggen og i stedet slutte sig til det tyske flertals nationalsocialistiske fællesskab. Den nazistiske magtovertagelse havde også i Sydslesvig bragt ære og værdighed til en flok af større og mindre partistormægtigheder, for hvem danskheden var en torn i øjet og som mildt sagt ikke tog det så nøje med mindretalsrettigheder, men gerne greb til åbenlys diskrimination, hvis det kunne fremme tilslutningen til flertallet.

Fra mindretalsledelsens side blev der fra første færd gjort et stort arbejde for at sikre medlemmerne bedst muligt mod at komme i klemme i det totalitære maskineri. De indbyrdes konkurrerende instanser gav nogle manøvreremuligheder, og faktisk opnåede mindretallet ganske bemærkelsesværdige undtagelser fra nogle af de love og bestemmelser, som udgik fra Berlin som følge af ensretningsprocessen, og som ellers kunne have fået alvorlige konsekvenser for min-

dretallets tilværelse. Uden at gå i detaljer skal der her blot peges på, at det i 1936 lykkedes at fritage mindretallets unge fra tjeneste i Hitlerjugend. Også mindretallets presse, det vil sige *Flensborg Avis* og *Der Schleswiger* fik lov til – som de eneste blade i Tyskland – at fortsætte med at udkomme uden at blive ensrettet eller lukket, *Der Schleswiger* dog kun som månedsblad. At det lykkedes for mindretallet at få disse og flere lemper i hus, skyldtes først og fremmest, at man i Propagandaministeriet og det tyske udenrigsministerium Auswärtiges Amt ønskede at bevare et godt udenrigspolitisk forhold til Danmark og Skandinavien. Dette drog mindretallets forhandlere i Berlin fordel af flere gange i løbet af 1930'erne.

Når mindretallets organisationer alligevel fra tid til anden blev ramt af indgreb, der truede med at indskrænke bevægelsesfriheden i større eller mindre grad, havde disse først og fremmest deres udspring i slesvig-holstenske grænselandsorganisationer og myndigheder. De lokale og regionale instanser var eksponenter for en skarp kurs overfor det danske mindretal og dets organisationer. Hvor centralmagten betragtede det dansk-tyske forhold og grænsen gennem en »fællesgermansk« optik, var de slesvig-holstenske nazister fra første færd efter januar 1933 optaget af at få det nye styre til at gennemføre en grænseflytning til Kongeåen. I den henseende var det danske mindretal en irriterende forhindring, som det gjaldt om at begrænse mest muligt. Det skal forstås helt bogstaveligt: Jo større det dan-

ske mindretal i Sydslesvig var, desto sværere var det at overbevise Berlin om, at grænsen mellem Danmark og Tyskland var uretfærdig. Derfor gjaldt det for slesvig-holstenerne om at sørge for, at mindretallet blev så lille så muligt.

Denne kløft mellem de såkaldt slesvig-holstenske og berlinske linjer udgjorde mindretallets åndehul – først og fremmest i perioden mellem 1933 og 1939, men i grunden helt frem til 1945. Ved flere lejligheder kunne mindretallet med held overfor de slesvig-holstenske instanser pege på højtstående nazisters, ja, sågar på Hitlers, forsikringer om, at Tyskland ønskede at leve i fred og fordragelighed med sine naboer og mindretallene inden for rigets grænser. Naturligvis blev det særlig i slutningen af 1930'erne svært at slå på førerens fredsvilje; fra og med krigsudbruddet i september 1939 blev det endnu sværere, og efter 9. april 1940 måtte det forekomme nærmest umuligt. Og dog. Selvom Danmark blev besat af Tyskland den 9. april, betød det ingenlunde, at de udenrigspolitiske hensyn, der i 1930'erne havde hjulpet det danske mindretal til flere sejre, var sat ud af spillet. Danmark sorterede også efter 9. april under det tyske udenrigsministerium, og her var man fortsat interesseret i et godt forhold til den danske regering og opinion. Selvom det er svært at dokumentere med kilder, er det nærliggende at antage, at dette hensyn i et vist omfang kom mindretallet til gode også efter 9. april 1940, således at vilkårene i det mindste ikke blev markant forværret.

I tysk uniform

Krigen begyndte med Tysklands overfald på Polen den 1. september 1939 om morgenen. Det første, som optog sindene, var uden tvivl spørgsmålet om, hvorvidt mindretallets unge mænd ville komme til at deltage i krigen. I grunden var det for længst blevet besvaret, da værnepligten blev genindført i Tyskland i marts 1935. Både dengang og efter krigsudbruddet betragtede mindretallets ledelse problemet ud fra samme synsvinkel som ledelsen af den danske bevægelse i Nordslesvig havde gjort i 1914. Man opfordrede de unge mænd til at gå med i krigen for derved at vise, at mindretallet var ubetinget loyalt over for den tyske herbergstat. Ved at deltage i krigen ville man, som det hed, hævde »retten til hjemstavnen«. For mindretallets ledelse var der reelt ikke andre muligheder end at opfordre til, at de unge deltog i krigstjenesten. At give udtryk for et andet standpunkt kunne blive dyrt. For den enkelte krigsduelige danske sydslesviger derimod bestod der frem til 9. april 1940 en teoretisk mulighed for at slippe for krigens rædsler ved at flygte til Danmark. Efter denne dato var det forbi. Først i slutningen af krigen, da udbygningen af modstandsbevægelsen i Danmark gjorde det muligt enten at gå under jorden i Danmark eller komme videre til Sverige, forelå der igen en mulighed for at slippe for at trække i den tyske uniform – forudsat at man havde forbindelserne til Danmark i orden.

Det havde kun få. En af dem var den senere

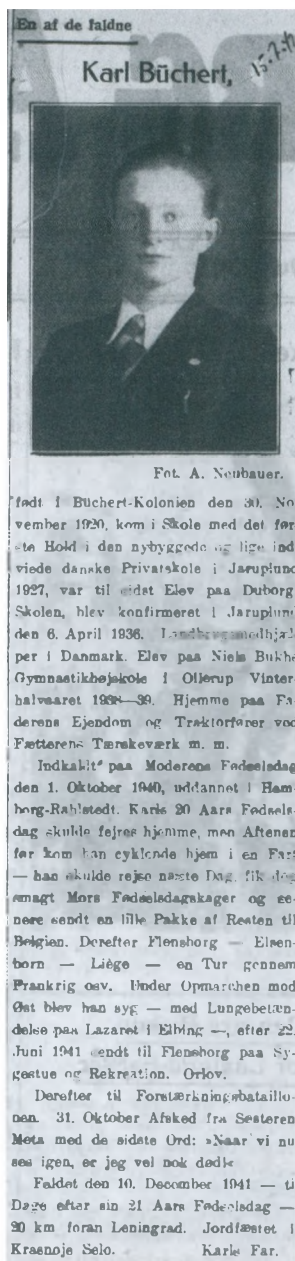
redaktør af Flensborg Avis og medlem af landdagen i Kiel, *Karl Otto Meyer*. Han blev indkaldt til militærtjeneste i november 1944, hvor det var åbenbart, at krigen snart ville være forbi. Efter otte ugers rekruttjeneste i Polen fik han i januar 1945 orlov, som han tilbragte hjemme i Flensborg. Den 16. januar 1945, to dage før han igen skulle stille til tjeneste, flygtede han over grænsen ved Kruså, hvor folk fra modstandsbevægelsen ventede på ham. Karl Otto Meyer tilbragte de følgende knap fire måneder frem til kapitulationen under jorden på Fyn.

Karl Otto Meyers historie hører til undtagelserne. I det store og hele blev mindretallets ledelses parole om at følge »pligtens bud« i kampen for »retten til hjemstavnen« fulgt. Præcis hvor mange danske sydslesvigere, der deltog i krigen på tysk side, er et spørgsmål, som historikerne tilsyneladende ikke kan blive enige om. Johan Peter Noack nævner i sin disputats fra 1989 *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945* tallene 700 krigsdeltagere og omkring 100 faldne. De nyeste undersøgelser er foretaget af historikeren Johann Runge. I sit bidrag til bogen *Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet* fra 1993 når han frem til, at der faldt 400 danske sydslesvigere ved de tyske fronter, hvilket må have betydet, at væsentligt flere end 700 deltog i krigen. Det er ikke til at sige med sikkerhed, hvilke tal, der er de rigtige. Usikkerheden skyldes formentlig forskellige definitioner af begrebet dansk sydslesviger. Hvis man kun regner med deltagere og faldne blandt de *organiserede* med-

lemmer af mindretallet, bliver tallet væsentligt lavere, end hvis man tilgodeser, at der faldt dansksindede sydslesvigere, som stod *uden for* de danske foreninger og organisationer.

Blandt de faldne krigsdeltagere, der med sikkerhed hørte til de danske organisationer, var selve Den slesvigske Forenings generalsekretær siden 1934, *Frederik Petersen*. Han havde været tysk soldat i første verdenskrig, men nåede dengang ikke at komme til fronten. Skønt Frederik Petersen som nordslesviger i 1920 uden videre fik dansk statsborgerskab, valgte han det tyske for at kunne arbejde for det danske mindretal. Og her fik han med tiden en fremtrædende position. Men i november 1939 blev han indkaldt i en alder af 39½ år. Som tysk soldat forstod Frederik Petersen at sætte sig i respekt hos kammerater og overordnede, men den 9. april 1940 blev han stillet over for valget: At deltage i overfaldet på Danmark eller at gå i fæstningsarrest. Han opnåede et kompromis: At blive antaget som tolk. Derfor passerede han først grænsen længe efter kampenes ophør. Til gengæld kunne han så hilse på de heilende hjemmetyskere langs de nordslesvigske veje på sønderjysk: »Go'dau... hwon hæ' I 'et i Dau. Hol' op mæ de Rofen«.

Frederik Petersens tid i Danmark blev dog ikke lang. I slutningen af maj kom han videre til Frankrig, til sit store held gjorde han mest tjeneste på skrivestuen. I april 1941 blev han flyttet til Rumænien og kom i juni 1941 med i angrebet på Sovjetunionen, hvor hans enhed kom

De fleste af det danske mindretals faldne krigsdeltagere blev mindet i Flensborg Avis. Som regel var disse meddelelser enten holdt i en strengt saglig eller dybt personlig tone. Ytringer, der på nogen som helst måde kunne tolkes som vrede mod regimet eller krigen, var der ikke plads til. I denne saglige, men alligevel stærke nekrolog over den 21-årige Karl Büchert gik skribenten (soldatens far) formentlig helt til kanten af det tilladelige. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

med i de hårde kampe på Krimhalvøen. Herfra sendte han feltbreve til Flensborg Avis. For at slippe fra østfronten søgte han på tolkeskole i Hamborg, og herfra sendtes han i december 1942 på ny til Danmark. Han blev stationeret i Struer, hvor han bl.a. var med til at udfærdige kontrakter mellem danske håndværkere og entreprenører og den tyske værnemagt. Samtidig deltog han i det danske foreningsliv på egnen. I juni 1944 blev han arresteret, fordi han ulovligt havde udført nogle møbler til Flensborg. Herfor blev han i september idømt fire måneders fængsel. Han blev overført til et militærfængsel i Pommern, men kom efter nogle ugers forløb til en SS-straffebataljon på østfronten. I foråret 1945 blev han sat ind i kampene omkring Berlin, og her faldt han engang i anden halvdel af marts eller i april, uden at det nøjagtige tidspunkt og sted lod sig fastslå.

En anden af mindretallets fremtrædende unge, den 21-årige *Franz Wingender*, var i april 1939 blevet indkaldt til den tyske arbejdstjeneste (RAD). I august samme år blev arbejdstjeneren lagt ind under hæren, og endnu inden årets udgang måtte Franz Wingender trække i feltuniformen. I maj 1940 blev han sendt til Frankrig, hvor han gjorde tjeneste som ordonnans ved Atlanterhavskysten. I begyndelsen af 1941 blev han sendt øst på som led i forberedelserne til det store felttog mod Sovjetunionen, som begyndte i juni. I sine dagbogsoptegnelser fra krigen har Wingender udførligt fastholdt sine oplevelser under det felttog, som i følge planen skulle have

været overstået inden vinteren, men som i stedet kom til at vare fire år. Værst var det i den første vinter, hvor de tyske soldater måtte klare sig med deres sommerudrustning, selv når temperaturen af og til nåede ned under minus 30 grader.

I sine optegnelser beskriver Franz Wingender, hvor slemt det stod til: »Det fryser nu 25 grader om dagen, og vi er stadig uden rigtigt vinterudstyr. Helt galt er det med fodtøjet. Vagtposterne kan ikke holde varmen, og forfrysninger truer. Alle russere, der tages til fange, har filtstøvler, og det er det eneste fodtøj, der virkelig beskytter mod den strenge kulde. Når vore patruljer finder døde russere, trækker de filtstøvlerne af dem. Overløbere og fanger må også aflevere deres støvler«. For Franz Wingender blev vinteren 1941/42 den sidste ved fronten. I efteråret 1942 gik det tyske felttog i stå, og nu begyndte den lange tilbagetrækning. I oktober 1942 blev Franz Wingenders maskingeværrede ramt af en russisk fuldtræffer, og Wingender blev hårdt såret. Først efter talrige operationer og behandlinger kunne han i juni 1943 vende tilbage til Sydslesvig med et ødelagt ben.

En af de sydslesvigere, som gjorde hele krigen med, var den senere forstander ved Jaruplund Højskole, *Niels Bøgh Andersen*. Hans krigsdeltagelse hører til de mest omskiftelige blandt de danske sydslesvigere. I sine dag- og erindringsbøger beretter Bøgh Andersen om sine oplevelser som feltdegn på østfronten og om tilbagetogget fra sommeren 1943. I marts 1944 blev hans division forlagt til »flødeskumsfronten« i Dan-

mark. Det blev til nogle måneder i Bramminge, men efter den allierede landgang i Normandiet i juni 1944 blev Bøgh Andersen igen sendt til fronten – nu i Belgien og Normandiet. I august 1944 kom han i amerikansk fangenskab og blev overført til England. Her blev han snart sat på fri fod, hvilket gjorde det muligt for ham at søge forbindelse blandt andet til Det danske Råd i London og til danske kredse, der forberedte sig på at rejse krav om en ny afgørelse af Sydslesvigs fremtid efter kapitulationen. En anden opgave, som Niels Bøgh Andersen medvirkede til i London, var hjælpen til danske sydslesvigere i fangenskab.

En af de soldater, der havde brug for sådan en hjælp, var *Karl Budach*. For ham kom krigen til at vare ni år. I en alder af 20 år blev han indkaldt i 1939. Først i begyndelsen af 1948 vendte han som 27-årig tilbage til Sydslesvig efter to et halvt år i russisk fangenskab i nærheden af Moskva. I sine erindringer beretter Karl Budach blandt andet om sin flere uger lange hjemtur på den åben godsvogn gennem det krigshærgede Sovjetunionen, Polen og Østtyskland. Og om sin bevægede hjemkomst til Flensborg banegård og til gården ved Jaruplund ved Flensborg: »Min bror Johan havde hurtigt fået et bad lavet klar til mig, og på trods af, at jeg var blevet afluset adskillige gange, brændte vi alt mit tøj. Mens han hjalp mig med at bade, opdagede han, hvor uhyggeligt afmagret jeg var, og skyndte sig at tørre mig og give mig en skjorte på, inden mor kom med mine øvrige klæder. Da hun så lidt

Niels Bøgh Andersen var blandt de unge sydslesvigere, der gjorde det meste af krigen med. Han blev indkaldt i april 1940. Under Ruslandsfelttoget gjorde han tjeneste som feltdegn. I sommeren 1944 blev han sendt til vestfronten. I august 1944 sluttede krigen for Niels Bøgh Andersen, da han kom i amerikansk fangenskab. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

efter sad i sin stol og jeg lå med hovedet i hendes skød, var jeg kommet hjem. Mange års lidelser var slut, og livet kunne lyse til en ny morgenrøde«.

Vendepunktet i den tyske krigslykke i vinteren 1942/43 gav uden tvivl mange danske sydslesvigere nyt håb for fremtiden. Men for de unge, der endnu ikke havde modtaget deres ind-

kaldelse til militærtjeneste, var det naturligvis dobbelt bittert at se frem til at skulle udkæmpe en krig, som allerede var tabt. Dette perspektiv blev endnu mere dystert, da værnemagten i krigens sidste fase begyndte at rekruttere stadig yngre årgange. I slutningen af 1943 blev årgang 1927 indkaldt til de såkaldte *Wehrrtüchtigungslager* under Hitlerjugend, hvor de unge skulle forberedes til krigstjeneste. Selvom mindretallet var fritaget for deltagelse i Hitlerjugend, var det i udgangspunktet meget tvivlsomt, om mindretallets unge også kunne fritages for denne tjeneste. I realiteten var der nemlig tale om en sænkning af den værnepligtige alder. Alligevel lykkedes det gennem intense forhandlinger at undgå indkaldelsen til Wehrrtüchtigungslager. Dette må betegnes som en af de mest værdifulde dispensationer, det danske mindretal fik i hus i løbet af krigen.

Mindretallets civile tab

I forhold til f.eks. Kiel eller Hamborg slap Flensborg og Sydslesvig nådigt gennem krigen hvad angår allierede bombeangreb. Hvor Kiel og Hamborg nærmest blev jævnet med jorden, var angrebene mod Flensborg som regel rettet mod skibsværftet. Alligevel undgik flensborgerne ikke civile tab ved disse angreb, ej heller det danske mindretal.

I alt blev det til cirka 12 angreb, flest i sommeren og efteråret 1942, hvor de allierede ønskede at ramme den tyske ubådsproduktion.

Det sidste angreb i 1942 fandt sted den 27. oktober om dagen. Herefter var der pause i angrebene helt frem til 19. maj 1943. Denne dato blev den mest tragiske i det danske mindretals historie under krigen. Under et stort amerikansk angreb på skibsværftet i Flensborg forfejlede en del af bombelasten sit mål og slog ned rundt omkring i byens nordlige udkant. Angrebet kom på et tidspunkt, hvor man mindst af alt ventede det. Ved middagstid lød luftalarmen, og snart efter kunne man høre lyden fra talrige svære bombemaskiner. Senest da byens antiluftskys begyndte at fyre løs mod himlen, blev flensborgerne klar over, at det denne gang var alvor. Alle søgte tilflugt i kældrene. Også i den danske børnehaven Ingridhjemmet i Batterigade, hvor beskyttelsesrummet var indrettet i den nærliggende fiskefabrik. Alle børn blev gennet ud af børnehaven og nåede ned i fiskefabrikens beskyttelseskælder, inden bomberegnen brød løs.

Det var det største allierede luftangreb mod Flensborg i krigens seks år. I alt deltog 63 amerikanske B-17 bombefly, og på de fem minutter, som angrebet varede, blev der kastet 134 tons bomber, først fremmest over værftet og kraftværket. Her var ødelæggelserne store. Men også andre dele af Flensborg blev hårdt ramt. I Ny-staden, i Aabenraagade, i Eckenergade, på Duborg og mange andre steder i byens nordlige udkant blev talrige huse jævnet med jorden, og mange mennesker dræbt eller såret. I alt omkom 82 mennesker ved angrebet på Flensborg den dag. I Batterigade gik det hårdt ud over fiskefa-

Flensborg den 19. maj 1943. Tyske antiluftskytter på sydsiden af Flensborg Fjord betragter det brændende havneområde på den anden side af fjorden. Dette angreb var det kraftigste i Flensborg. I alt omkom 82 mennesker, herunder 15 børn og to lærerinder fra børnehaven Ingridhjemmet. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

brikken, hvor børnene fra Ingridhjemmet havde søgt tilflugt. Bygningen blev ramt af en fuldtræffer, som gennembrød beskyttelsesrummets loft. 15 af børnehavens børn omkom foruden to lærerinder. Det var skæbnens bitre ironi, at børnehavens hus ikke blev beskadiget under angrebet.

For de berørte familier var tabet frygteligt. I fire danske familier mistede man ikke kun ét, men to børn ved angrebet. En begivenhed som denne måtte uvægerligt få den enkelte forælder til at stille sig selv spørgsmålet, hvad meningen var med sådan et tab. De officielle instanser – både mindretalsledelse og tyske myndigheder –

prøvede hver især at give svar på dette spørgsmål. Fra mindretallets side blev tabet forklaret og bearbejdet på samme måde som tabene af menneskeliv ved fronterne: De unge danske sydslesvigere, som faldt ved fronten, døde i kampen for retten til hjemstavnen. På samme måde forklarede man nu tabet af de 15 børnehavebørn. I begyndelsen skete det ret tilbageholdende og indirekte af hensyn til de pårørende. Under overskriften »15 små bærer« gav Flensborg Avis den 22. maj en forsigtig antydning: »Ingen glemmer dog, at de var danske børn, at de hørte os til, at de var led i en lovlydig befolkning – og lovlydigheden kan i visse tilfælde blive af skæbnesvanger virkning for den enkelte –, og derfor ved vi, at der var en mening også med dette bitte offer«. Men allerede inden året var omme, var alle forbehold og hensyn faldet bort. I en leder i Flensborg Avis den 11. december 1943 blev der tonet rent flag: De 15 døde børnehavebørn havde ikke blot været med til at understrege, at de var del af en lovlydig mindretalsbevægelse. De havde været »med til at underbygge en umistelig ret til hjemstavnen«. Strengt taget var der tale om en efterrationalisering. For til forskel fra soldaterne ved fronten havde de 15 børn i alderen 2-6 år næppe været bevidste om, at de spillede en rolle i kampen om hjemstavnen. Men i en mørk krigstid, hvor der endnu var lange udsigter til fred og frihed, var der brug for positive tanker og håb. Derfor blev selv det største og tilsyneladende mest meningsløse tab vendt til noget positivt og fremadrettet.

I den officielle tyske meddelelse om tabene ved angrebet, som også blev gengivet i Flensborg Avis, blev der ikke gjort forskel på dansk og tysk. Her blev alle ofre sat i samme båd. Samtlige omkomne ved angrebet – også de 15 børn – havde, som det hed, lidt heltedøden i den fællesgermanske overlevelseskamp mod udenvælts fjender: »De faldt i den forsvarskamp, som Europas folk for deres eksistens er tvunget til at føre mod de med bolsjevismen allierede kapitalistiske stater i Vesten. Ud fra deres ofre vil det nye Europa opstå«. Også her blev ofrene, om end mere bombastisk og sammenbidt, sat i en

Fra indvielsen af gravanlægget for børnene fra Ingridhjemmet den 12. december 1943. Yderst til venstre med ryggen til ses mindretallets to mest fremtrædende personer, redaktør L. P. Christensen, Flensborg Avis, og rektor Bernhard Hansen, Duborg-Skolen. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

større sags tjeneste og brugt til at udtrykke håb om en lys fremtid – også selvom det formentlig var en ganske anden fremtid end den, de danske sydslesvigere drømte om.

Men der var også tegn på, at tyske myndigheder havde forståelse for, at det danske mindretal havde betalt en særlig høj pris ved angrebet. Således udtalte overborgmester Ernst Kracht på byens vegne sin særlige deltagelse »i anledning af det tab, der har ramt den danske folkegruppe«. Og i dagene op til begravelsen udviste myndighederne en usædvanlig grad af smidighed ved udstedelsen af indrejsevisum til Tyskland. På den måde blev det muligt for et stort antal repræsentanter fra Danmark at deltage i højtideligheden på Fredshøjen i Flensborg, som fandt sted den 25. maj 1943. Bombardementet den 19. maj 1943 virkede altså på grund af sin meningsløshed og tilsyneladende vilkårlige brutalitet trods alt samlende og forsonende på tværs af det nationale skel. Når bomberne regnede ned over byen, var danske og tyske flensborgere trods alt i samme båd.

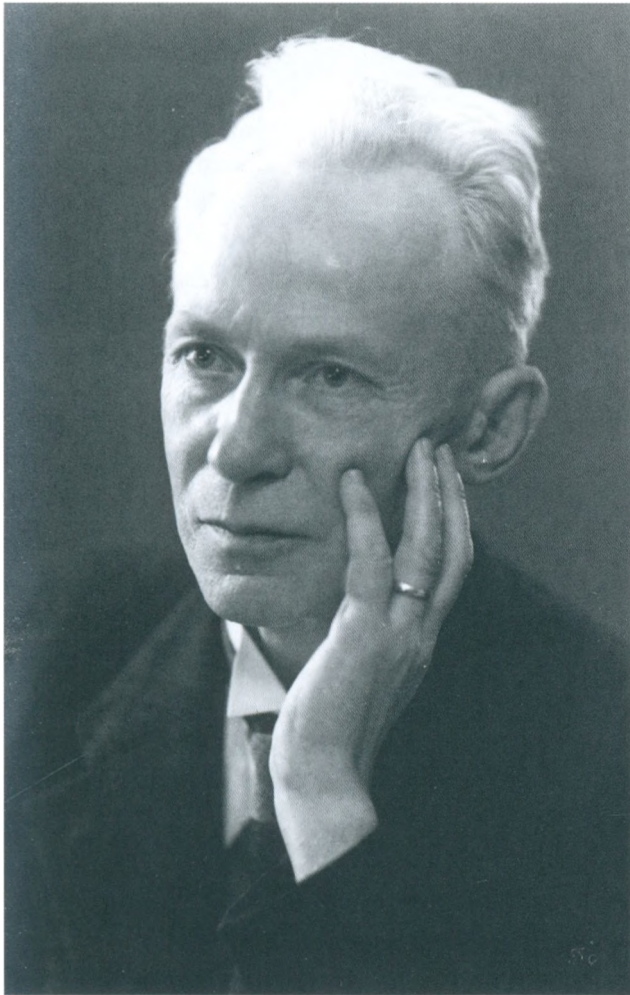
Aktioner mod ledere og menige i det danske mindretal

Krigsudbruddet og besættelsen af Danmark betød ikke nogen formel skærpelse af myndighedernes overvågning og regulering af mindretallets arbejde. I det store og hele fik mindretallets foreninger og institutioner lov til at fortsætte deres virksomhed under de vilkår, man havde

opnået før krigen. Et par markante undtagelser bekræftede reglen. I ly af den tyske besættelse af Danmark lykkedes det for lokale slesvig-holstenske nazister at gøre et gammelt regnskab op med to af de mest markante frontkæmpere i mindretallet, nemlig den gamle hovedfjende fra afstemningstidens og Weimarrepublikkens dage, redaktøren for Flensborg Avis, Ernst Christiansen, og den temperamentsfulde skoleleder på Ansgar-Skolen i Slesvig by, Svend Johannsen. Nu, hvor der var forvirring og usikkerhed i det dansk-tyske diplomati, kunne man endelig få disse sten i skoen fjernet.

Lejligheden til at få fjernet *Ernst Christiansen* bød sig allerede få dage efter besættelsen. Den 20. april 1940 blev lokalredaktøren for Flensborg Avis i Tønder, Viggo Lausten, fængslet og ført til København, mistænkt for spionagevirksomhed for England. Sagen blev aldrig opklaret, for natten til den 2. maj 1940 døde han – ifølge tyskerne havde han hængt sig selv efter at have tilstået spionagen. Det var et hårdt slag for redaktionen i Nørregade, men også for Flensborgdanskheden som sådan, for hvem Viggo Lausten var kendt som et venligt og retskaffent menneske.

Viggo Laustens uventede og tragiske død fik Ernst Christiansen til at blotte sig. Den 6. maj 1940 lod han Flensborg Avis bringe en meddelelse om dødsfaldet med en kort nekrolog. Den 7. maj faldt hammeren: Flensborg Avis blev forbudt i fjorten dage. Det var naturligvis alvorligt nok for avisen og for mindretallet i det hele

Ernst Christiansen (1877-1941) blev tilknyttet Flensborg Avis i 1893. Allerede i 1906 måtte han overtage posten som chefredaktør. Efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 forsøgte førende slesvig-holstenske nazister flere gange at fjerne Christiansen. Først efter 9. april 1940 lykkedes det. Den 6. juli 1940 måtte Ernst Christiansen forlade redaktørstolen efter 34 år i embedet. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

taget, men efterhånden blev det klart for Ernst Christiansen, at det i virkeligheden slet ikke var meddelelsen om Viggo Laustens død, der var årsagen til forbudet. Det viste sig også, forbudet ikke havde til hensigt at lukke avisen eller ramme mindretallet i det hele taget. Aktionen gjaldt udelukkende Ernst Christiansens person. Under forhandlinger i Propagandaministeriet i Berlin fik Ernst Christiansen og Jacob Kronika at vide, at man anså Christiansen for at være en besværlig gammel Ejerdansker, der klæbede for meget ved en gammel tid og ikke forstod sig på den nye tids store perspektiver. Man ville ikke direkte *fjerne* Ernst Christiansen, men blot opretholde truslen om et varigt forbud mod avisen. Det var ret snedigt, for så kunne Ernst Christiansen selv vælge, om han ville blive siddende i redaktørstolen og måske risikere en lukning af sydslesvigernes talerør.

I de følgende måneder kæmpede Ernst Christiansen sammen med Jacob Kronika en hård kamp for at få truslen om et *Dauerverbot* ophævet, men forgæves. Det udenrigspolitiske forhold mellem Danmark og Tyskland, som ved tidligere lejligheder havde fået Berlin til at gribe ind i sager, som var blevet indledt i Kiel, spillede ikke nær den samme rolle efter den 9. april 1940 som før. Den 6. juli 1940 trådte Ernst Christiansen tilbage i al ubemærkethed og overlod efter 34 år redaktørstolen til den 58-årige L. P. Christensen. Hvorvidt L. P. Christensen, der havde været tilknyttet bladet lige siden 1898, var mindre ejerdansk og i mindre grad klæbede

til »en gammel tid« end Ernst Christiansen, spillede tilsyneladende ikke nogen rolle. De slesvig-holstenske nazister havde fået, hvad de længe havde stræbt efter, nemlig at få Ernst Christiansen fjernet. For den virksomme redaktør blev den tvungne passivitet en bitter pille at sluge, og den formørkede hans sidste tid indtil hans tidlige død i februar 1941.

Aktionen mod *Svend Johannsen* fulgte ganske kort efter den mod Ernst Christiansen. Også her var der tale om en ret vilkårligt grebet anledning til at få ram på en gammel fjende. Svend Johannsen havde været leder af den danske privatskole i Slesvig siden 1933 og havde siden da gjort sig grundigt upopulær hos grænsetyskerne ved en usminket ejderdansk sprogbrug. Den skulle der nu sættes en stopper for. Umiddelbart efter besættelsen havde Svend Johannsen i et brev til sin kone, der opholdt sig i Danmark, givet afløb for frustrationer over den 9. april. Dette brev faldt i Gestapos hænder. Den 29. maj blev han arresteret og sigtet for overtrædelse af den såkaldte *Heimtückegesetz*, der havde til formål at beskytte den tyske regerings anseelse. *Heimtückegesetz* skulle først og fremmest forhindre ufordelagtige *offentlige* udtalelser om regeringen. Men i Svend Johannsens tilfælde blev loven altså udstrakt til også at omfatte breve mellem ægtefæller. I de følgende måneder blev Svend Johannsen overført fra det ene nordtyske fængsel til det andet, indtil han i september 1940 endte i koncentrationslejren Sachsenhausen. Først i september 1941 blev Svend Johann-

Siden sin tiltrædelse i 1933 som rektor på den danske privatskole i Slesvig by havde Svend Johannsen (1903-78) betjent sig af en udpræget offensiv og ejderdansk sprogbrug. Det virkede som en rød klud på lokale og regionale nazister. Den 29. maj 1940 blev han arresteret og overført fra det ene nordtyske fængsel til det andet, indtil han i september 1940 endte i koncentrationslejren Sachsenhausen. Først i september 1941 blev Svend Johannsen løsladt, hvorefter han vendte tilbage til Sydslesvig. Foto i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

sen efter 16 måneders fængsel og kz-ophold løsladt, hvorefter han vendte tilbage til Sydslesvig.

De to aktioner mod Ernst Christiansen og Svend Johannsen var naturligvis barske for de involverede selv og for mindretallet som sådan. Særlig den danske bevægelse i Slesvig by, som på dette tidspunkt ikke talte meget mere end 100 medlemmer, led under at måtte undvære en af sine i forvejen meget få lederskikkelser. Men aktionerne var og blev undtagelser. Yderligere forfølgelser af ledende danske sydslesvigere forekom ikke i de følgende krigsår.

De menige medlemmer kunne imidlertid ikke vide sig sikre. Her lurede risikoen ikke så meget fra ledende slesvig-holstenere som fra lokalsamfundet, hvor naboer og kolleger og tilmed familiemedlemmer var villige til at stikke deres nationale modstander til Gestapo. Gård-ejer *Jørgen Søgaard* i Jaruplund, der som formand for Landboforeningen for Flensborg og Omegn hørte til blandt mindretalslederne i andet geled, deltog i august 1941 i et hesteskue. Her var der en løftet stemning, og Søgaard blev spurgt, hvorfor han ikke lod sine polske krigsfanger arbejde længere end til klokken 18. Hertil svarede han, at de havde arbejdet længe nok og føjede til: »I skulle selv engang stå under polsk styre, så ville I heller ikke arbejde mere«. Søgaard gav også udtryk for, at Tyskland ville tabe krigen. Han blev angivet og måtte tilbringe syv måneder i fængsel. Den flensborgske møbel-polstrer *Matthias Sönnichsen*, som tilhørte mindretallet, fik i marts 1943 et års fængsel for at

have sagt til en matros, at det nationalsocialistiske Tyskland var værre end et kommunistisk, og at han håbede, at England ville vinde krigen.

Krigens hverdag i Sydslesvig

De forsyningsmæssige og ernæringsmæssige virkninger af krigsøkonomien havde de danske sydslesvigere tilfælles med deres tyske naboer. Men der var også restriktioner i krigsdagligdagen, som ramte de dansksindede hårdere end den øvrige befolkning.

Umiddelbart efter krigsudbruddet blev det forbudt at lytte til udenlandsk radio. For det danske mindretal betød det en alvorlig begrænsning af den kulturelle frihed – med mindre man alligevel snød sig til at stille ind på den danske kanal. Blev det opdaget, var straffen hård. I slutningen af 1941 blev den 66-årige danske pensionist *Jens Christian Johannsen* anmeldt af sin tysksindede søn, fordi han havde lyttet til dansk radio og til BBC. I juli 1942 blev Christian Johannsen idømt et års fængsel, som imidlertid blev forkortet til fire måneder på grund af Christian Johannsens svage helbred. En dansksindet flensborgsk kvinde, *Marie Jess*, slap af forskellige grunde med en bøde på 200 rigsmark for den samme forseelse.

På andre områder var det umuligt at »snyde« sig til den vante forbindelse med Danmark. Et meget konkret og alvorligt problem var spærringen af civil trafik over grænsen til Danmark. Spærringen blev indført samtidig med krigsud-

bruddet og blev skærpet den 9. april 1940. I maj 1940 henvendte mindretallets generalsekretariat i Flensborg sig til de tyske myndigheder med bøn om dispensation. Man henholdt sig, præcis som man altid havde gjort det, til førerens ord. Generalsekretariatet kunne citere Hitler for en gang at have understreget vigtigheden af, at et nationalt mindretal bevarede forbindelsen til moderlandet. Konkret pegede generalsekretariatet på en stribe af problemer, som grænsespærringen havde medført: Annoncerne til Flensborg Avis blev håbløst forsinkede – herunder dødsannoncer, som ofte først kom i avisen efter at begravelsen havde fundet sted. På skoleområdet led man under, at for længst ansatte lærere fra Danmark, som skulle erstatte de til militærtjeneste indkaldte sydslesvigske lærere, ikke kunne komme i gang med deres gerning, fordi de ikke måtte passere grænsen. Derudover klagede man over, at den sydslesvigske danske ungdom ikke kunne komme på højskole, samt at børn, der trængte til ferie og rekreation i Danmark, ikke kunne komme afsted.

Det trak ud med et svar fra de tyske myndigheder, og i mellemtiden blev det trods alt muligt for udvalgte medlemmer af det danske mindretal at rejse ind i Danmark. På den måde kunne mindretallets organisationer igen pleje deres nødvendige forretninger i Danmark. I januar 1941, altså trekvart år efter besættelsen, måtte generalsekretariatet på ny henvende sig til myndighederne med bøn om en yderligere lempelse. Man havde i den senere tid ganske vist mærket

en vis bedring af forholdene, men for den almindelige mindretalsbefolkning var Danmark stadig lukket land. Gradvist slækkede myndighederne på restriktionerne, og i løbet af krigen normaliseredes grænsetrafikken, således at også mindretallets menige medlemmer kunne komme over grænsen for at pleje forbindelsen til familie og venner.

Grænsespærringens særligt hårde konsekvenser for det danske mindretal var ikke tilsigtede, men en følge af det totalitære styres forholdsregler i krigstid. Disse indgreb gjaldt alle tyske statsborgere, og derfor også mindretallet. Noget tilsvarende gjorde sig gældende med børnehjælpen. Reglerne for tildelingen af dette tilskud til børnerige familier var i slutningen af 1930'erne blevet strammet, således at kun ganske få danske familier kunne nyde godt af denne ydelse. I 1941 blev reglerne strammet yderligere, idet det nu blev krævet, at begge forældre skulle være af tysk nationalitet for at komme i betragtning. På trods af henvendelser til Berlin lykkedes det ikke at opnå fritagelse fra denne bestemmelse. I stedet måtte mindretallet gå til den danske stat for at få den til udligne tabet af børnehjælpen. Efter forhandlinger i København lykkedes det at få den danske stat til at betale 50.000-70.000 kr. om året, hvilket rakte til, at de børnerige danske familier i Sydslesvig kunne få 10 mark om måneden pr. barn.

På trods af krigsårenes alvorlige problemer var det muligt for mindretallet at opretholde et forbløffende højt kulturelt aktivitetsniveau. I

Det danske mindretal i Sydslesvig 1939-1945

Medlemstallet for den kulturelle organisation Den slesvigske Forening viser sammen med antallet af elever i de danske skoler i Sydslesvig, at nazistytret og krigsårene bevirkede en fortsat nedslidning af det danske mindretal.

Medlemmer i Den slesvigske Forening,
Flensborgafdelingen:

Juni/september 1939	1.920
1944/45	1.674

Kilde: Johan Peter Noack: *Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, II*, 1989, s. 307.

Elever i de danske skoler i Sydslesvig:

1939/40	806
1940/41	706
1941/42	614
1942/43	569
1943/44	523
1944/45	513

Kilde: Bernhard Hansen (red.): *I Fædres Spor*, 1945, s. 70.

sammenligning med Nordslesvig under den første verdenskrig, hvor enhver dansk aktivitet havde været forbudt, var forholdene i Sydslesvig 1939-45 helt anderledes: Her fandtes der en dansk avis, danske kirker og skoler, et dansk bib-

liotek, danske teaterforestillinger, og indimellem kunne man endda få besøg af kunstnere og foredragsholdere fra Danmark. Vel var det kulturelle arbejde begrænset og besværliggjort af mørklægning, vareknaphed og indkaldelser, men noget generelt angreb på den kulturelle frihed oplevede mindretallet ikke. De fleste aktiviteter fik lov til at fortsætte, nu blot på et mere beskedent blus. For eksempel måtte de store danske opera- og teaterforestillinger med berømte danske skuespillere, som før var blevet givet i *Stadttheater*, indstilles. Alligevel kunne Flensborg og resten af Sydslesvig igennem hele krigen få besøg af kendte danske skuespillere og kunstnere, som optrådte på de vilkår, krigsdagligdagen bød. I slutningen af 1940 kunne der endda inviteres til alsang i Flensborghus – og det vel at mærke på trods af, at alsangen på den anden side af grænsen blev opfattet som en national demonstration mod besættelsesmagten.

At alt dette kunne lade sig gøre, var ikke de lokale myndigheders fortjeneste. Lederne af det tyske grænsearbejde ville uden tvivl helst have begrænset det danske arbejde yderligere. Det fremgår af de talrige indberetninger fra lokale til centrale myndigheder. I en indberetning fra den 1. april 1940 fra den lokale afdeling af *Sicherheitsdienst*, der var en partiorganisation som skulle hjælpe myndighederne med at opfange »stemningen« i befolkningen, formidles det budskab, at mindretallet nærmest griner over de tyske myndigheders naive storsind: »Det danske mindretal i Sydslesvig er til i dag ikke blevet

underkastet nogen indskrænkning i sit folkelige arbejde. Denne kendsgerning bliver også indrømmet i artikler i mindretalsavisen Flensborg Avis. Trods denne imødekommende holdning fra Riget er mindretalsledelsens arbejde orienteret mod vestmagterne«. Og i en indberetning fra 17. juni 1943 er budskabet det samme – Danskerne er utaknemmelige over for den frihed, der er indrømmet dem: »Nu som før bliver der på ingen måde givet udtryk for tankegange, der taler om en europæisk eller storgermansk forpligtelse«.

Logikken bag disse indberetninger er betegnende for mindretallets situation under krigen – ikke mindst i dens slutfase. I princippet var det ikke længere nok at forholde sig neutralt til nazismen og styret. I takt med at ensretningen og krigsmobiliseringen af det tyske samfund blev stadig mere sammenbidt, blev det opfattet som mistænkeligt, at det danske mindretal ikke viste *positive tegn* på tilslutning til den nazistiske verdensanskuelse. Af indberetninger fra grænsetyiskernes »grå eminence«, journalisten Ernst Schröder, til myndighederne i Kiel, får man et indtryk af de forholdsregler, som grænsetyiske kredse gerne så anvendt for at uskadeliggøre mindretallet – netop ud fra en tankegang om, at det der foregik i mindretallet principielt var mistænkeligt. I Schröders indberetninger hedder det, at det suspekter danske arbejde var uforandret, og at danskerne blot var blevet bedre til at sige tingene mellem linjerne: »Bag det hele hviler ønsket og håbet om, at Tyskland dog til sidst

bliver besejret af englænderne«. Derfor beklagede Ernst Schröder, at det var muligt for danskerne at holde møder »bag lukkede døre«. Særlig henimod krigens slutning fandt Ernst Schröder det utilfredsstillende, at man ikke kunne få at vide, »hvad der er sket inden for organisationerne«.

Til alt held for de danske sydslesvigere lykkedes det ikke for grænsetyiskerne at underlægge mindretallet en kontrol som den foreslåede. Det var uden tvivl de udenrigspolitiske forhold, der forhindrede det. I det små og fra sag til sag kunne man gøre livet surt for mindretallets medlemmer, men en generel stramning af grebet om mindretallet kunne man ikke få rygdækning til i Berlin.

Mod enden

Det var naturligt, at mindretallets aktiviteter i løbet af krigen mere og mere samlede sig om skolerne. På trods af, at også lærerkorpset blev ramt af indkaldelser, var det herfra, at hovedparten af mindretallets kulturelle aktiviteter udgik. Dette forhold blev yderligere forstærket efter Ernst Christiansens ufrivillige pensionering i 1940 og død i 1941. Samme år blev Bernhard Hansen udnævnt til Duborg-Skolens rektor. I Bernhard Hansen fik mindretallet en dynamisk leder, der i en mørk tid kunne opveje mange af de tabte kræfter.

Særlig i krigens sidste fase blev Bernhard Hansens energi sat på en prøve. I en indberet-

ning fra Bernhard Hansen til Grænseforeningen fra februar 1945 får vi et samlet overblik over situationen i den sidste krigsvinter. Nu var forsyningssituationen blevet så elendig, at det blev umuligt at tilbyde skolebørnene en normal skolegang. I januar 1945 slap brændslet op, hvorfor den daglige undervisning måtte indstilles. I stedet måtte børnene arbejde hjemme og møde til lektieoverhøring to gange om ugen, ligesom enkelte hjem lejlighedsvis stillede deres stuer til rådighed for undervisning. Det må betegnes som beundringsværdigt, at det rent faktisk lykkedes at gennemføre afgangseksamen under disse yderst utilfredsstillende vilkår for undervisningen.

Den 31. januar 1945 dukkede nye alvorlige vanskeligheder op, nærmest fra den ene dag til den anden. Med to dages varsel blev i alt ni skoler i Flensborg beslaglagt til gennemgangslejr for flygtninge fra de tyske østprovinser, heriblandt Duborg-Skolen, hvor der skulle indkvarteres 600 flygtninge, først og fremmest kvinder og børn. Gennem forhandlinger med myndighederne lykkedes det at nå frem til et kompromis, der gjorde det muligt for skolen at beholde omkring halvdelen af klasselokalerne. Også i resten af Sydslesvig var situationen kritisk i de sidste krigsmåned. I Tarup og i Ladelund blev skole og forsamlingshus beslaglagt. Undervisningen måtte derfor foregå i lærernes hjem. I Harreslev blev forsamlingshuset inddraget og brugt til møbellager for bomberamte, og i Slesvig blev Ansgar-Skolen beslaglagt flere gange og

stillet til rådighed for afdelinger af Kiels Universitet, der var blevet hjemløse efter bombningerne.

På trods af alle vanskeligheder kunne Bernhard Hansen melde til Grænseforeningen, at mindretallet var ved godt mod: »Situationen som helhed hører til det alvorligste, vi endnu har været ude for. Men som så ofte før under krigen synes udholdenhed og vilje at øges i samme grad som vanskelighederne. Derfor mærkes der hverken modløshed eller forsagthed i rækkerne. Vi regner med vanskeligheder, men vi frygter dem ikke«.

Det var uden tvivl en frygtløs indstilling som denne, der fik de grænsetyske nazister til at se med mistro på arbejdet i de danske foreninger og institutioner. Senest fra slutningen af 1944 kunne ingen længere være i tvivl om, at den tyske krigsmaskine styrede mod afgrunden, og derfor var det formentlig svært at leve med, at det danske mindretal begyndte at se lysere på fremtiden – under alle omstændigheder lysere end den tyske flertalsbefolkning. De lokale nazistiske myndigheder var nu ekstra følsomme overfor optimistiske signaler fra mindretallet. Allerede i en indberetning fra *Sicherheitsdienst* fra juni 1943 beskrives, hvordan stemningen i mindretallet var skiftet efter det tyske nederlag ved Stalingrad. Udadtill forsøgte mindretallet at optræde korrekt, men alt i alt havde de tyske nederlag i Stalingrad og Tunis fået mindretallet til at vejre morgenluft, hed det: »...samlet er der dog netop efter begivenhederne ved Stalingrad

Hvem var hvem i det danske mindretal

Ernst Christiansen, chefredaktør på Flensborg Avis fra 1906 og til juli 1940, hvor han blev tvunget bort fra posten af myndighederne.

L.P. Christensen, siden 1898 medarbejder ved Flensborg Avis, chefredaktør fra juli 1940 til 1960.

Jacob Kronika, redaktør af Flensborg Avis. Fra 1932 korrespondent for danske og svenske blade i Berlin, samt mindretallets uofficielle talsmand over for de tyske rigsmyndigheder.

Frederik Petersen, fra 1932 generalsekretær for Den slesvigske Forening, indkaldt til krigstjeneste 1939, faldet under kampene om Berlin 1945.

Bernhard Hansen, fra 1941 til 1946 rektor for Duborg-Skolen, derefter mindretallets skoledirektør til 1961.

Svend Johannsen, fra 1933 dansk skoleleder i Slesvig by.

Cornelius Hansen, grosserer, Flensborg, formand for Dansk Skoleforening og det danske Folkeråd i Sydslesvig. Senere præsident for Sydslesvigske Forening.

I.C. Møller, grosserer, Flensborg, førende dansk kommunalpolitiker, senere overborgmester.

Tage Jessen, redaktør ved Flensborg Avis, formand for Den slesvigske Forenings Flensborgafdeling.

og Tunis og i modsætning til den loyale holdning, der ellers stilles til skue, konstateret en udtalt afvisning af alt tysk. Mange danske folkedelsmedlemmer har allerede dengang set Rigets undergang og en krigsafslutning med en befrielse af danskheden nærmere sig«.

Der er ingen tvivl om, at mindretallet – hvis man havde villet det – før maj 1945 kunne have fået et forskud på den eksplosive medlemstilgang, man oplevede efter den tyske kapitulation. Spørgsmålet blev drøftet gentagne gange i mindretallets nye fællesledelse, Folkerådet, som var blevet oprettet i 1938. Offensive kræfter pressede fra 1943 på for at komme i gang med hvervearbejdet igen, men mere moderate gemytter, herunder L. P. Christensen, slog bremserne i. I en resolution af 1. februar 1943 blev der advaret mod at forlade den hidtil indtagne linje. Når krigen engang var slut, måtte det danske mindretal med alle de ofre, der var blevet bragt, have »et berettiget krav på naturlige kår, uden hævninger for den store folkelige opgave, der er givet os i arv efter henfarne slægter: et ufravigeligt krav at kunne virke frit og uhindret for et dansk folkelivs udfoldelse i gammelt dansk land«. Ved samme møde vedtog Folkerådet, at man skulle være forsigtig og i øvrigt afholde sig fra at drøfte »fremtidsspørgsmål«.

Et vidnesbyrd om de kræfter i den danske bevægelse, som blev holdt tilbage, mens krigen rasede ud, findes i et brev fra julen 1943 fra vandre lærer Jørgen Jørgensen, Slesvig by, til den mangeårige leder af de sydslesvigske børnerejser

278

DANSK GENERALSEKRETARIAT.Beretning for April 1945.

Da Sekretær Johann Lieb døde den 3/5 1945, finder der ingen Beretning for April 1945.

Af Fællesraadets Mødeprotokol fremgaar, at Arbeids-Amt havde afslaaet en Ansøgning om Tilladelse for 26 Piger til at komme paa Hus-holdningsskole i Danmark. - Et Tegn paa Lysning er det, at man drøftede Spørgsmaalet om Optagelse af nye Medlemmer.

I de sidste måneder af krigen pressede utålmodige personer i mindretallet på for at gå i gang med at optage nye medlemmer i de danske foreninger. Mindretallets top holdt imidlertid igen. At der var basis for ny tilgang til det danske mindretal, vidner de sidste linier af denne ultrakorte månedsberetning fra Dansk Generalsekretariat for april 1945 om. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig

til Holbæk Amt, kommunegartner P. C. Larsen Grøn. De to havde sammen arbejdet for det sydlige Sydslesvig siden begyndelsen af 1920'erne. Selvom brevet er skrevet og afsendt fra Padborg, er det forbløffende, hvor åbent Jørgen Jørgensen

fremlægger sit syn på fremtiden. Jørgen Jørgensen omtaler krigsafslutningen som »den store dag« og levner ikke skyggen af tvivl om, hvem han mener vil blive sejrherren. Jørgensen er ikke i tvivl om, at der i den danske opinion vil være

opbakning bag kravet om at få Sydslesvig til Danmark: »Vær ikke bange for enkeltpersoner, da de dog intet vil betyde den store dag. Flensborg Avis er pisket til den kurs, den fører, ellers udkom den ikke. Hver eneste linie er om ikke dikteret, så dog neutraliseret. Den danske folkegruppe vil være som en nål i en halmstak på den store dag. De allerfleste vil vel nok være H. P. Hanssen-ske [d.v.s. moderate m.h.t. grænseflytning] den dag, men de vil blive rendt over ende. Fortroligt!«

Hvis sådanne spekulationer var kommet myndighederne i hænde, ville det utvivlsomt have fået alvorlige konsekvenser, ikke bare for Jørgen Jørgensen personligt, men også for mindretallet som sådan. Det gjaldt ikke mindre for de modstandsaktiviteter, som iværksattes af små kredse af unge i mindretallet, hovedsagelig med udgangspunkt i spejderbevægelsen. De hjalp hen imod krigens slutning dansksindede sydslesvigske soldater over grænsen til Danmark og gav dem kontakter i Danmark. Endvidere blev der smuglet nogle våben over grænsen til den dan-

ske modstandsbevægelse og udøvet et par sabotageaktioner.

Jørgen Jørgensens og modstandsfolkenes dristighed var et undtagelsesvist brud på den linje, som mindretallet havde pålagt sig selv, nemlig en streng loyal holdning, der ikke blandede sig i indretyske anliggender, og som slet ikke – i hvert fald ikke offentligt – spekulerede i herbergsstatens sammenbrud. Det var denne linje, der gjorde det muligt for mindretallet at overleve som en dansk enklave i det ensrettede og totalitære tyske rige. På sin vis kan udviklingen sammenlignes med situationen i Danmark under den tyske besættelse. Grundlaget for den danske samarbejdspolitik var jo i virkeligheden det samme: Den danske regering forsøgte så længe som overhovedet muligt at imødekomme besættelsesmagtens krav i et forsøg på alligevel at bevare et areal af frihed til at bevæge sig på. På et vigtigt punkt holder sammenligningen alligevel ikke. Den danske regering kunne opsigte samarbejdspolitikken og gå hjem i august 1943. Det kunne sydslesvigerne ikke.

Litteratur og kilder

Generelt

Beretning til Folketinget afgivet af den af tinget under 25. oktober 1945 nedsatte kommission i henhold til grundlovens § 45 («Den parlamentariske kommissions beretning», forkortet PK):

I: Undersøgelse af samtlige politiske og militære forhold, som kan tjene til bedømmelse af, hvorvidt der er grundlag for at gøre ansvar gældende over for ministre eller andre særlig ansvarlige i forbindelse med Danmarks besættelse af tyske tropper den 9. april 1940. København 1945.

Bilag til ovenstående. København 1945.

IV: Regering og Rigsdag under besættelsen. København 1948.

Bilag til ovenstående. København 1948.

XII: Supplement til de tidligere afgivne beretninger I-III vedrørende forholdene ved Danmarks besættelse den 9. april 1940. København 1951.

Bilag til ovenstående.

XIV: Det tyske mindretal under besættelsen. København 1953.

Bilag 1 og 2 til ovenstående. København 1953.

Kirchhoff, Hans: Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie. Odense 2002.

Kirchhoff Hans, Lauridsen, John T. og Trommer, Aage (red.): Gads leksikon om dansk besættelsestid, København 2002.

Kaarsted, Tage: Krise og krig 1925-1950. Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie bind 13. København 1991.

Larsen, Kai Edvard: Vort Grænseland 1941-1945. Gråsten 1941-46.

Noack, Johan Peter: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen. Dansk Udenrigspolitisk Instituts skrifter nr. 6, København 1974.

Poulsen, Henning: Besættelsesårene 1940-1945. Århus 2002.

Skov Kristensen, Henrik og Adriansen, Inge: Als og Sundeved 1940-45. Fra Als og Sundeved bind 73, Sønderborg 1995.

Trommer, Aage: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45, Odense 1973.

LAA = Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa

PK = Beretning til Folketinget...

Den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne

Operation Weserübung:

Henrik Skov Kristensen: Operation Weserübung – det tyske angreb på Danmark og Norge den 9. april 1940 (Sønderjysk Månedsskrift nr. 4 1990, s. 99-111).

Hitlers ordre/instruks af 1. marts 1940 om operation Weserübung (samt øvrige samtidige tyske aktstykker vedr. planlægningen og udførelsen af operation Weserübung) er optrykt i PK bd. XII (bilag). For Hitlers ordre se s. 345-46.

Den britiske vurdering af de økonomiske konsekvenser for Tyskland ved en tysk besættelse af Danmark: Henrik Skov Kristensen m.fl.: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. Verdenskrig. Aarhus 1988, bd. 1 s. 137.

De lokale tildragelser den 9. april 1940: Sønderjysk Månedsskrift nr. 4 1990 (temanummer om den 9. april 1940). Henrik Skov Kristensen: Grænsen og besættelsen. Grænsen i 75 år (red. Henrik Becker Christensen), Aabenraa 1995, s. 79-109. Lars Bjørneboe: Ingen kender dagen – Grænsegendarmeriet under krig og besættelse 1940-1945. Nationalmuseet 1970, s. 35-38.

Det tyske memorandum af 9. april:

Det tyske memorandum af 9. april 1940 er optrykt i PK bd. IV (bilag), s. 14-18.

»Territorial integritet« og grænsen:

Alsing Andersens beretning er optrykt i PK bd. I (bilag), s. 48.

Synspunktet om grænsens betydning er tidligere, i noget kortere form, gjort gældende i Henrik Skov Kristensens ovenfor anførte arbejde Grænsen og besættelsen.

Nazificeringen af det tyske mindretal: Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen. København 1974. Hans Schultz Hansen: Mindretal og flertal i Nordslesvig omkring 1940. Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945 (red. Robert Bohn, Uwe Danker og Jørgen Kühl) Aabenraa 2001, s. 122-141. Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45, 1995.

Reaktionerne i Nordslesvig den 9. april:

Borgmester Hans Nielsens reaktion er gengivet i ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45, s. 57-58.

Politimester Agersteds og den tyske konsuls indberetninger vedr. den 9. april 1940 er optrykt i PK bd. I (bilag) s. 24-25 og s. 20-21.

Berlins holdning:

Referatet fra mødet i Vomi i Berlin den 9. april 1940 er optrykt i PK bd. XII (bilag), s. 471.

Junirøret:

Rapporten fra politimesteren i Toftlund beror i Landsarkivet i Aabenraa, politiadjutantens arkiv nr. 6086.

NSDAP-pressechefens indberetning vedr. junirøret er optrykt i PK bd. XIV. 1 (bilag) s. 42-44.

Situationsrapporten fra politiadjutanten til Justitsministeriet er optrykt sammesteds s. 40.

Renthe-Finks telegram til det tyske udenrigsministerium er optrykt sammesteds s. 42.

Junirørets forløb i øvrigt: Ovenfor anførte arbejde af Johan Peter Noack, s. 41-48.

En førers dalende autoritet:

Den tyske konsuls indberetning er optrykt i PK bd. XIV. 1 (bilag), s. 75-76.

Oppositionen i mindretallet samt mindretalsledelsens *Gehässigkeits*-strategi er skitseret i ovenfor anførte arbejde af Johan Peter Noack, s. 54-61.

Uddybende vedr. Vogelgesangs opposition: Brev fra Vogelgesang til professor Otto Scheel den 23. september 1940, optrykt i PK bd. XIV. 1 (bilag), s. 79-80.

Den storgermanske tanke og den fællestyske skæbnekamp:

Notater udarbejdet af partiledelsen (NSDAP-N) vedr. henholdsvis mødet i Berlin den 4. og 5. december 1940 og om partirådsmødet (NSDAP-N) den 8. december er optrykt i PK bd. XIV 1 (bilag), s. 92-95.

Om Frits Clausens interventioner for at forhindre en grænseflytning – og hans egne forestillinger herom: Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister. Gyldendal 1970, s. 178-79.

Sindelagskamp og samarbejdspolitik

Alment vedr. sindelagskamp og samarbejdspolitik:

A. Svensson: Dansk Samråd. Et bidrag til sønderjysk historie før og under den tyske besættelse (Sønderjyske Årbøger 1951, s. 1-113).

LAÅ, Dansk Samråds arkiv nr. 16/1.

LAÅ, A. Svenssons arkiv, nr. 13-15: Sager vedr. Dansk Samråd 1939-1947.

Indledning:

Hans Schultz Hansen: »Den anden afstemning«. Folketingsvalget den 3. april 1939 i Sønderjylland (Pluk fra forskning i Sønderjylland 1999:3, s. 1-16).

Stemningen i foråret 1940:

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 35: Historisk Samfund for Sønderjylland. Spørgeskema vedr. besættelsestiden.

Jes Peter Caspersen: Sådan var det – Erindringsbilleder. Aabenraa 1990.

Kai Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske Samfunds historie. Sønderborg 1969.

Knud Fanø, Fr. Rudbeck og Inger Bjørn Svensson (udg.): Det unge Grænseværn DUG. Sønderborg 1983.

Grænsevagten april-juni 1940.

Hejmdal april-juni 1940.

Stemningsdyk og revner i den nationale front juni-juli 1940:

Historisk Samfunds arkiv, anf. spørgeskemaer

Dansk Samråds anf. arkiv.

Svenssons anf. artikel og arkiv vedr. Dansk Samråd.

Uroen i LS: Hejmdal juni-september 1940.

Den nationale stemningsbølge sommer og efterår 1940:

Hejmdal juli-september 1940.

Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945. København 1963.

Sindelagskampens fortsættelse:

Kai Edvard Larsen: Fra en stormfuld tid. De sønderjyske Danske Samfunds historie. Sønderborg 1969.

LAÅ, De sønderjyske Danske Samfunds arkiv nr. 15/0-15/2: Forhandlingsprotokoller 1933-1952; 15/8: Årsberetninger m.m. 1940-1967.

Skolernes elevtal: Kai Edvard Larsen: Vort Grænseland 1941, s. 41-43 og 1945, s. 49.

Danske forsamlingshuse: Sprogforeningens Almanak 1944, s. 53-72 og 1947, s. 37-41.

Samarbejdspolitikken:

Dansk Samråds anførte arkiv.

Svenssons anførte artikel og arkiv vedr. Dansk Samråd.

A. Svenssons holdning, se hans artikelsamlinger: Dansk og tysk ved Grænsen. Kbh. 1940. Midt i en Jerntid. Kbh. 1941. Jessens Testamente. Kbh. 1942. Fra et Staasted. Kbh. 1943.

Amtmændenes holdning: Jes Peter Caspersens anf. erindringer s. 146f.

Dansk-Tysk Forening. Forlaget Postscriptum. Kbh. 1946.

Svenssons brev til Refslund Thomsen 1942: LAÅ, Politijudantanten for de sønderjyske landsdeles arkiv, journalsag 6517.

René Rasmussen: Oberst S. B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943 (Sønderjyske Årbøger 2001, s. 194-209).

Augustoprøret i Sønderjylland: Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Det illegale arbejde i Syd- og Sønderjylland under den tyske besættelse af Danmark 1940-45. Odense 1973.

Gidseltagning: A. Svensson: Omkring 29. August 1943 (Haderslev-Samfundets Aarsskrift 1946, s. 30-42).

Claus Eskildsen: Arresteret som gidsel (Sønderjysk Månedsskrift 1945, s. 96-98), her med liste over samtlige sønderjyske gidsler.

Det tyske mindretal

Indledning:

Det tyske mindretal i overblik: Harboe Kardel: Fünf Jahrzehnte in Nordschleswig. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig (SHAN) 22, Aabenraa 1970 og Erich Hoffmann: Grundlinien der Geschichte der deutschen Volksgruppe in

- Nordschleswig von 1920-1955. SHAN 61/61, Aabenraa 1990.
- Nazificeringen af det tyske mindretal: Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Stockholm 1970. Ingrid Riese: Die deutsche Volksgruppe in Nordschleswig 1933-1945. Einstellungen zur Grenze (SHAN 70), Aabenraa 1995. Jørgen Kühl: Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland. En forskningsoversigt. Nationale mindretal i det dansk-tyske grænseland 1933-1945 (red. Robert Bohn, Uwe Danker og Jørgen Kühl). Aabenraa 2001, s. 59-101.
- Påskeblæsten: Quellen zur Geschichte der deutsch-dänischen Grenzregion/Kilder til den dansk-tyske grænseregions historie II. Flensborg 1983.
- Det forværrede forhold mellem mindretals- og flertalsbefolkning efter 1933: Med Tønder som eksempel, se Britta Bargfeldt: Die deutsche Volksgruppe und der Nationalsozialismus – am Beispiel der Stadt Tondern in den dreissiger Jahren (SHAN 78), Aabenraa 2003.
- Haderslevkredsen: Arthur Lessow: Der Haderslebener Kreis und seine Bedeutung für den Neubeginn der deutschen Arbeit in Nordschleswig 1945 (SHAN 70), Aabenraa 1995.
- Påvirkningen af mindretallets ungdom: Ovenfor anførte arbejde af Britta Bargfeldt i SHAN 78 .
- Schleswigsche Kameradschaft – S.K.:*
Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen, Kbh. 1974, s. 72-81. PK bd. XIV s. 166-178 og bd. XIV,1, s. XXXII og 532-564.
- Arbejdsindsats og Liefergemeinschaft:*
Ovenfor anførte arbejde af Johan Peter Noack, s. 132-133. Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-1945. 1995, s. 26-27. PK bd. XIV, s. 103-119, bd. XIV,1, s. 301-348.
- Krigsindsats:*
Johan Peter Noack anførte afhandling s. 90-127. Harboe Kardels overfor anførte arbejde s. 183.
- PK bd. XIV, s. 120-141, bd. XIV,1, s. 77-79, 349-457.
Lokaliteter for mønstringerne i marts 1942, se Nord-schleswigsche Zeitung 6.3. 1942.
- Zeitfreiwilligendienst:*
Ovenfor anførte arbejder af Harboe Kardel, s. 187, Johan Peter Noack s. 114-118 og 166-168, Hoffmann s. 58 samt Sabine Lorek: Rechtsabrechnung. Retsopgør. Neumünster 1998, s. 236ff.
PK bd. XIV, s. 145-165.
Nis Friedrich Jürgensens beretning i Archiv der Deutschen Volksgruppe Nordschleswig IV – B25.
Opløsningen af Zeitfreiwilligendienst: Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen s. 233.
Hjemmetykere i den tyske grænsebevogtningstjeneste: Henrik Skov Kristensen: Grænsen og besættelsen. Grænsen i 75 år (red. Henrik Becker-Christensen), Aabenraa 1995 s. 92.
- Selbstschutz, vagttjeneste og skansegravning:*
Selbstschutz: Ovenfor anførte arbejder af Harboe Kardel, s. 194, Johan Peter Noack s. 168-170, Hoffmann s. 58 og Sabine Lorek s. 265ff. PK bd. XIV, s. 179-187, bd. XIV,1, s. 565-589.
Vagttjeneste: PK bd. XIV, s. 116f.
Skansegravning: PK bd. XIV, s. 142-144, bd. XIV,1, s. 458-466.
- Sammenfatning af krigs- og arbejdsindsatsen:*
PK bd. XIV, 1. s. 434-435.
- Solidaritet med nationalsocialismen eller distancering:*
Retsopgøret med mindretallet: Ditlev Tamm: Retsopgøret efter besættelsen. Kbh. 1984 samt ovenfor anførte arbejde af Sabine Lorek. Se desuden kapitlet »Besættelsens sidste år, befrielsen, interneringerne og retsopgøret« i nærværende publikation.
- Haderslevkredsen og andre oppositionelle grupper: Ernst Siegfried Hansen: Disteln am Wege. Von der Besetzung

Dänemarks bis zu Bonner Erklrungen. Bielefeld 1957, s. 116ff. Ovenfor anførte arbejde af Johan Peter Noack, s. 141, 158-159 og 183.

De danske nazister

Generelt vedr. DNSAP:

Malene Djursaa: DNSAP. Danske nazister 1930-1945 (1981).

John T. Lauridsen: Dansk Nazisme 1930-1945 – og derefter (2002).

Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister 1940-1943 (1970).

DNSAP i 1930'ernes Sønderjylland:

Søren Eigaard: Frø af ugræs... Danmarks National-Socialistiske Arbejder-Parti 1930-1934 (1981).

John T. Lauridsen: Frits Clausen og »fører-kuppet« i DNSAP 1933 (Sønderjyske Årbøger 1997, s. 183-212).

DNSAP, den 9. april 1940 og grænseflytningsrygterne:

Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen (1974), især s. 197f.

DNSAPs propagandaoffensiv for regeringen Frits Clausen:

LAÅ, Graasten politimesterarkiv, DNSAP.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek: P 29, Jacob Kronikas arkiv, brev fra Kamphøener 11.9.1940.

Spadeslaget i Haderslev – baggrund og betydning:

Henning Koch: Demokrati – slå til! Statslig nødret, ordenspoliti og frihedsrettigheder 1932-1945 (1994), s. 190-239, især s. 221-227.

LAÅ, Haderslev politimesterarkiv, kriminalpolitiets journal-sag 2548/1940.

DNSAP og hvervning til den tyske hær:

Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith: Under Hagekors og Dannebrog. Danskere i Waffen-SS 1940-45 (1998).

DNSAPs deroute:

LAÅ, foreningsarkiv acc. 293, DNSAP Barved og Ellum Sysler 1943-44.

Dagligdag og levevilkår

Generelt:

Dansk social historie bd. 7: Velfærdsstaten 1940-78, ved Svend Aage Hansen og Ingrid Henriksen, København 1980.

Erik Kjærsgaard: Besættelsen 1940-45, bd. 1 og 2, København 1980.

Hejmdal 1940-45.

Mørket sænker sig:

Sønderjysk Månedsskrift 1976, s. 293-309, især s. 296.

Hejmdal 9/4, 10/4 og 11/4 1940.

Krigen i luften:

Luftangreb og overflyvninger i Sønderjylland generelt: Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed og Frank Weber: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig. Aarhus 1988, bind 1, s. 83-129, 280-285, 293-315 og bind 2, s. 552-563.

Tønder: LAÅ, Tønder byarkiv, byrådets forhandlingsprotokol 1939-1940. Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970. Aabenraa 1993, s. 101f. Hejmdal 30/3 1942, 7/10 1944.

Als og Sundeved: Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45, s. 34-55.

Luftalarmer i Aabenraa: Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrås Bys Historie. Bd. 3. Aabenraa 1974, s. 225f.

Centralkirkegården i Aabenraa: Anders Bjørnvad: Faldne Allierede Flyvere 1939-1945. Odense 1995, s. 159-166.

Den tapre husmoder – rationeringer og varemangel:

Sigurd Jensen: Levevilkår under besættelsen. København 1971.

LAÅ, Privatararkiv nr. 356: Husbestyrerinde frk. Thøgesens dagbøger. (I red. Tage Jessens privatararkiv).

LAÅ, Privatararkiv acc. 1350: Asta Hansens erindringer fra besættelsestiden i Haderslev. (I kriminalassistent J.V. Hansens privatararkiv).

Kolde vintre og hjemmets energiforsyning:

LAÅ, Privatararkiv nr. 512: Mads Michelsens dagbog den 26/1 1945.

LAÅ, Tønder byarkiv, byrådets forhandlingsprotokol 1939-1940.

LAÅ, Aabenraa byarkiv, byrådets forhandlingsprotokol 26/4 og 24/9 1940, 29/8 1941, 25/6, 17/12 og 19/12 1942, 1/7 1943, 16/6 1944.

Lars Henningsen (red.): Ensted sogns historie. Aabenraa 1987, s. 248-251.

Carsten Porskrog Rasmussen: Vækst og virke ved grænsen. Bov og Holbøl sogne 1920-1990, Aabenraa 1992, s. 155f.

Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen (red.): Åbenrå Bys Historie. Bd. 3, s. 240.

Hejmdal 21/2 og 28/2 1945

Det arbejdende – og arbejdsløse – Sønderjylland:

LAÅ, Politiajudantens arkiv, journalsag 6191.

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 35: Historisk Samfund for Sønderjylland. Spørgeskema vedr. besættelsestiden.

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 338: Fællesorganisationen for Åbenrå og omegn. Protokol 1937-57.

LAÅ, Aabenraa-Sønderborg amt. Fortrolige akter 1920-47. Pk. 4: Politimesterens indberetninger.

D. Tamm: Danfoss under besættelsen. Sønderborg 2001.

Det klinger i muld – landbruget under besættelsen:

Hans Schultz Hansen: Det sønderjyske landbrugs historie 1830-1993, Aabenraa 1994, s. 301-304.

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 35: Historisk Samfund for Sønderjylland. Spørgeskema vedr. besættelsestiden.

Skolegang:

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 35: Historisk Samfund for Sønderjylland. Spørgeskema vedr. besættelsestiden.

Fritiden:

LAÅ, Foreningsarkiv nr. 35: Historisk Samfund for Sønderjylland. Spørgeskema vedr. besættelsestiden.

LAÅ, Privatararkiv nr. 499: Pastor Magle, Tønder. Hejmdal 1/9, 2/9 og 27/9 1940.

Opposition, modstand og modstandsbevægelse

Den sønderjyske tradition:

Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede, Odense 1973, s. 26-30.

Troels Fink: Sønderjylland siden genforeningen i 1920, København 1955, s. 140.

Sommeren 1940:

Henrik S. Nissen og Henning Poulsen: På dansk friheds grund. Dansk Ungdomssamvirke og De ældres Råd 1940-1945, København 1963.

Aabenraa-kredsen:

Hans Mørup: På fløjen. En sønderjysk stridsmands erindringer fra kultur- og modstandskamp 1929-1945 (red. Hans Schultz Hansen og Henrik Skov Kristensen), Historisk Samfund for Sønderjylland 2000.

Landsarkivet i Aabenraa: Aabenraa-kredsens arkiv, protokol. John T. Lauridsen m.fl. (red.): Gads Leksikon om Dansk Besættelsestid, s. 181-183 (opslaget »Genrejsere« af Henrik Lundbak).

Aage Trommer anførte værk, s. 22-24.

Kommunisterne:

Aage Trommer anførte værk, s. 56-67.

Landsarkivet i Aabenraa: Politiajudantens arkiv, journalsag 1729.

Tilpasning eller modstand?:

Hans Kirchhoff: Samarbejde og modstand under besættelsen. En politisk historie, Odense 2002.

Sommeren 1943:

René Rasmussen: Oberst S.B. Paludan-Müller og samarbejdspolitikken august 1943 (Sønderjyske Årbøger 2001, s. 194-209).

Hans Kirchhoff: Augustoprøret. Samarbejdspolitikken fald. En studie i kollaboration og modstand bd. 1-3, København 1979.

Aage Trommer anførte værk, s. 87-122.

Morten Bredsdorff: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse (Sønderjyske Årbøger 1968, s. 1-66).

Region III dannes:

Landsarkivet i Aabenraa: Region III's arkiv.

Aage Trommer anførte værk, s. 123-138.

Hans Mørup anførte værk, s. 326-347.

Knud J.V. Jespersen: Den væbnede kamp 1943-1945. (Med hjælp fra England. Special Operations Executive og den danske modstandskamp, bind 2), Odense 2000.

Sabotageaktionen mod Callesens Maskinfabrik:

Landsarkivet i Aabenraa: Politiajudantens arkiv, journalsag 6857.

Hans Mørup anførte værk, s. 328-334.

Erik Haugbølle: En skæbnsvanger sabotage i Aabenraa 1944 (Sønderjyske Årbøger 1995, s. 343-362).

Militæret vinder indflydelse:

Aage Trommer anførte værk, s. 139-184.

Jernbanesabotagen:

Aage Trommer anførte værk, s. 335-355.

Henrik Skov Kristensen: Jernbanesabotagen i Sønderjylland. 19 myter i Sønderjyllands historie (red. Axel Johnsen og Birgitte Thomsen), Aabenraa 2002, s. 241-253.

Grænsebevogtningstjenesten: Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1995, s. 251-254.

Supplerende, lokale studier i den sønderjyske modstandsbevægelse:

Johannes Rosendahl: Rødding bydistrikts historie (Sønderjyske Årbøger 1970, s. 158-193).

Henrik Skov Kristensen: Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45 (Sønderjyske Årbøger 1993, s. 161-199).

Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1995, s. 105-177, s. 181-189 og s. 234-255.

Besættelsens sidste år og befrielsen, interneringerne og retsopgøret*Besættelsens sidste år:*

De nationale spændinger i dagligdagen mellem flertals- og mindretalsbefolkning: Henrik Skov Kristensen: Jens Holdt. Brede sogn under besættelsen (Sønderjyske Årbøger 1995, s. 363-413) (provst Jens Holdts dagbogoptegnelser fra besættelsen).

Morten Bredsdorff: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse (Sønderjyske Årbøger 1968, s. 1-66).

Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen: Als og Sundeved 1940-45. Historisk Samfund for Als og Sundeved 1995.

Folkestrejken i Sønderborg:

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 84-102.

Politimesteraktionen og drabet på Paludan-Müller:

Sven Sabroe: Ene Mand mod Gestapo. Oberst Paludan-Müllers heltedige Kamp i Graasten. København 1945.

Henrik Skov Kristensen: Carl Warncke. De kirkelige forhold i Ullerup sogn under Besættelsen 1940-45 (Sønderjyske Årbøger 2002, s. 200-226).

Folkestrejken i Gråsten: Aage Trommer: Modstandsarbejde i nærbillede. Odense 1973, s. 237-238.

Frøslevlejren og deportationerne:

Henrik Skov Kristensen: En Station på vej til Helvede. Harreslev banegård og deportationen af danske fanger fra Frøslev til tyske koncentrationslejre. Flensborg/Aabenraa 2002.

Jens Møllers intervention vedr. Frøslevlejren: Jørgen Mågård: Fanger i Frøslevlejren. København 1974, s. 12.

Jens Møllers interventioner i øvrigt: Johan Peter Noack: Det tyske mindretal i Nordslesvig under besættelsen. Munksgaard 1974, s. 164-165.

Krigsafslutning og befrielse:

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 219-227.

Johan Hvidtfeldt: Fra kapitulationsdagene 1945 – Wehrmachtbefehlhaber Dänemark: Kriegstagebuch 20. april-26. maj 1945. København 1985.

Krigen når Sønderjylland:

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen s. 219-227.

Det store afbrudte amerikanske luftangreb: Henrik Skov Kristensen, Claus Kofoed og Frank Weber: Vestallierede luftangreb i Danmark under 2. verdenskrig. Aarhus 1988, bd. 2, s. 601-602.

Henrik Skov Kristensen: Befrielsen af Danmark – det militære slutspil om Danmark (Sønderjysk Månedsskrift nr. 5, 1995, s. 109-121).

Kapitulationsbestemmelserne:

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 227-332.

Henrettelsen af tyske marinere i Sønderborg den 5. maj 1945: Sammesteds s. 268-271.

Befrielsesdagene:

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 239-251.

Begivenhederne i Skærbæk den 5. maj 1945: Henrik Skov

Kristensen: Modstandsbevægelsen på Skærbæk-egnen 1944-45 (Sønderjyske Årbøger 1993, s. 161-199).

C. J. Bech, Morten Kamphøener og Kai Edvard Larsen (red.): Befrielsesdage i Sønderjylland, Sønderborg 1946.

Internering og retsopgør:

Morten Bredsdorff: Uddrag af dagbogsblade fra Tønder under den tyske besættelse (Sønderjyske Årbøger 1968, s. 55).

Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 260-67 og s. 272-285.

Henrik Skov Kristensen: Fra Frøslevlejre til Fårhuslejr. Brud og kontinuitet i en lejrverden. I Tradition og Kaos. Festskrift til Henning Poulsen (red. Johnny Laursen, Michael Mørgensen, Thorsten Borring Olesen og Søren Hein Rasmussen), Aarhus 2000, s. 203-238.

Det retlige grundlag og de dømte:

Retsopgøret med det tyske mindretal på grundlag af dommene i de tre retskredse Tønder, Aabenraa og Gråsten: Sabine Lorek: Rechtsabrechnung – Retsopgør. Politische Säuberung nach dem zweiten Weltkrieg in Nordschleswig. Neumünster 1998.

Forholdene i Fårhuslejren: Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen: Fra Frøslevlejre til Fårhuslejr.

Et retfærdigt oprør:

De sønderjydske Danske Samfunds holdning til Det Sønderjyske Råds mindretalsprogram: Jes Peter Caspersen: Sådan var det. Erindringsbilleder. Aabenraa 1990, s. 207-208 og s. 234-235.

Afstemningsresultater fra møderne i landsdelen vedr. opgøret med det tyske mindretal: LAÅ, Politikommandørens arkiv.

Bombeattentaterne mod hjemmetyske mindesmærker og ejendom: Ovenfor anførte arbejde af Henrik Skov Kristensen og Inge Adriansen, s. 282-284.

Die Sprengung des Knivsbergturmes. Dänische Widerstandskämpfer und deutsche Anwohner berichten. Zu-

sammengestellt und erläutert von Inge Adriansen und Immo Doege. Der Knivsberg. 1994, s. 197-207.

Det tyske mindretals selvforståelse og Fårhusmentaliteten kommer stærkest til udtryk i følgende to publikationer: G. Horstmann: Zwei Jahre meines Lebens – Erinnerungen an Faarhus. Aabenraa 1954. Hanns Chr. Jessen (Herausg.): Faarhus 1945-1949 – Straflager für die deutsche Minderheit in Dänemark. Erlebnisse, Berichte und Dokumente. Husum 1987.

Det danske mindretal i Sydslesvig

Dansk i hagekorsets skygge – mindretallet generelt:

Carsten R. Mogensen: Dansk i hagekorsets skygge. Det tredje rige og det danske mindretal i Sydslesvig 1933-39. Flensborg 1981.

Johan Peter Noack: Det danske mindretal i Sydslesvig 1920-1945, II. Aabenraa 1989 (s. 457-531).

Johann Runge: Die dänische Minderheit in Südschleswig (Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzgebiet, Kiel 1993).

I tysk uniform:

Karl Otto Meyer: Frihed, lighed og grænseland. Gråsten 2001.

Franz Wingender: Generalsekretær Frederik Petersen. Flensborg 1990.

Franz Wingender: Krigens lænker. Dansk sydslesvigsk dagbog 1939-44. Flensborg 1984

Niels Bøgh Andersen: Feltdegn fra Harreslev Mark. Viborg 1975.

Karl Budach: 10 år i krig og fangenskab. Flensborg 1989. Noack ovennævnte værk s. 529 (Wehrertüchtigungslager).

Duborg-Skole-elever i krigens år. Flensborg 1990.

Mindretallets civile tab:

Upubliceret oversigt over luftangreb over Flensborg ved Henrik Skov Kristensen (Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig).

Redegørelse i Dansk Skoleforening Flensborgs årsberetning 1942/43, s. 73-75, 81.

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig: I 61, Dansk Generalsekretariat, 03-10 Den danske folkegruppes civile krigsofre.

Aktioner mod ledere og menige i det danske mindretal:

Noack ovennævnte værk s. 521-524 (Ernst Christiansen).

Johnsen, Axel: »Front og bro«-løsenet under nazismens pres – Ernst Christiansen og Flensborg Avis 1938-40 (Sønderjyske årbøger 1998, s. 133-160).

René Rasmussen: »Man lærte zu denken und zu schweigen«. »Flensborg Avis« – eine Quelle alternativer Information? (Zwischen Konsens und Kritik. Facetten des kulturellen Lebens in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 4. Flensburg 1999, s. 269-307).

Poul Kürstein (red.): Flensborg Avis 1869-1969, Flensborg 1969, s. 197-312.

H. E. Sørensen: Døden i Kastellet. Bogen om Viggo Laustensagen. Melbyhus 1971.

Svend Johannsen: For alt hvad du har kært. I danskhedens tjeneste i Sydslesvig 1930-1945. Flensborg 1978.

Martin Klatt: Die dänische Minderheit – Ausgrenzung eines Bevölkerungsteils. (Ausgebürgert. Ausgegrenzt. Ausgesondert. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 3. Flensburg 1998, s. 62-88, om Johannsen, Søgaard, Sønnichsen).

Krigens hverdag i Sydslesvig:

Martin Klatt ovennævnte afhandling (Johannsen, Jess).

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig: I 61, Dansk Generalsekretariat, 03-06 Forhandlinger med høje tyske myndigheder, generalsekretariatet til Ausw. Amt 6.1.1941.

Noack ovennævnte værk s. 528f (børnehjælp).

Lars N. Henningsen: Kulturelles Leben der dänischen Minderheit. (Zwischen Konsens und Kritik. Facetten des kulturellen Lebens in Flensburg 1933-1945. Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 4. Flensburg 1999, s. 239-268).

Gerhard Paul: »Flensburg meldet...«. Flensburg und das deutsch-dänische Grenzgebiet im Spiegel der Berichterstattung der Geheimen Staatspolizei und des Sicherheitsdienstes (SD) des Reichsführers-SS (1933-1945). Flensburger Beiträge zur Zeitgeschichte 2. Flensburg 1997, især s. 307f, 319-322.

Mod enden:

Noack ovennævnte værk s. 526-528 (Bernhard Hansen), 530f (Folkerådet).

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, P 312.
Frants Thygesens arkiv nr. 2, indberetning fra Bernhard Hansen 10.2.1945.

Gerhard Pauls ovennævnte værk s. 319-322.

Rigsarkivet. 8004 Kommunegartner P. C. Larsen Grøn. A. I.
3. Breve til andre pk. 3.

Franz Wingender: Modstand i Sydslesvig – før og efter 1945.
Flensborg 1988.

Navneregister

Registret omfatter person- og stednavne i Sønderjylland.

Se også faktaboksene:

»Hvem var hvem i sindelagskamp og samarbejdspolitik« s. 48

»Hvem var hvem i det tyske mindretal« s. 63

»Haderslevkredsen« s. 76

»Hvem var hvem i sønderjysk DNSAP« s. 91

»Hvem var hvem i sønderjysk modstandsbevægelse« s. 130f

»Hvem var hvem i det danske mindretal« s. 188

Se også oversigten over DNSAPs valgresultater s. 79 og de lokale modstandsgrupper s. 136f

Abild 14

Adsbøl 83, 110

Agerskov sogn 41, 49, 108, 110

Agersted, Aage, politimester,

Aabenraa 22f, 140

Agertoft, Peter, gdr., Varnæs 41

Als 119, 146f, 150f (se også Sønderborg)

Andersen, dræbt menig 17

Andersen, H., bager, Haderslev 55

Andersen, Hans, kusk, Haderslev 129

Andersen, Hans, gdr., Kongsbjerg 38, 42, 50, 54

Andersen, Laust, dansk nazist, Skast 88

Arndt, F., dr., lektor, Tønder 165

Arnkilsøre 170

Arnum 124

Asmus von der Heide, se Jürgensen, Asmus Wilhelm

Asmussen, Axel, telegrafarbejder, Aabenraa 31

Asmussen, Jes, sysselleder i DNSAP, Rødekro 89

Augustenborg 42

Bak, dræbt menig 17

Bartholdy, C. G., kaptajn 16

Beyer, Frode, provst, Rinkefølge 50

Bjergskov 13, 15, 33, 37f

Bjerre, Axel, politimester, Gråsten 142

Bjolderup sogn 49

Blume, Jef, fører for DJN 64

Bodum 149f

Boeck, Holger, overretssagfører, Aabenraa 124, 128

Bolderslev 133

Bov sogn 34, 66

Bovrup 77, 80, 83f, 93

Boye, Hermann, lærer, Sønderborg 140

Brandsbøl 149

Bredbro 13f

Bredevad 13, 15-17, 21, 24, 38

Bredsdorff, Morten, seminarirektor, Tønder 157

Breining, maler, Hammelev 129

Brix, E. H., politimester, Tønder 140

Broager sogn 40, 117, 124

Broballe 149

Buchreitz, Georg, rektor, Aabenraa 55

Budach, Karl, soldat, Jaruplund 176

Burkal sogn 35, 66

Büchert, K., soldat, Jaruplund 174

Bylderup sogn 39

Bøge, Johan, ingeniør, Tønder 125

Bøgh Andersen, Niels, soldat, Harreslev mark 175f

Christensen, kontorchef, Sønderborg rådhus 147

Christensen, L.P., redaktør, Flensborg 179, 181, 188

Christiansen, Ernst, redaktør, Flensborg 180-183, 186

Christiansfeld 42, 54, 124, 142

Clausen, August, arbejdsmand, Padborg 124

Clausen, Ebba, Bovrup 77

Clausen, Frits, fører for DNSAP 32, 34, 59, 70, 77-84, 86, 88, 90-93, 155

Clausen, Lauritz, dr. og SK-leder, Haderslev 164

- Closter, Løjt Kirkeby 24
 Dahl, Ejnar, læge, Tønder 55
- Digmann, P.M., kaptajn, Tønder 140
 Dybbøl 39, 46, 170
 Døstrup 96, 132
- Egen sogn 49
 Egvad sogn 35
 Ensted sogn 102
 Eskildsen, Claus, seminarielærer, Tønder 55
- Favstrup 124
 Felsbæk Mølle 116
 Felsted 77
 Festersen, NSDAP-N afdelingsleder i Kværs 24
 Fink, Troels, lektor, Århus 38, 44, 111
 Fjelstrup sogn 106
 Flensborg 12, 96, 177-180, 185, 187
 Fole 42
 Friis, Jes, SA-områdefører, Øster Løgum 86
 From, Simon, gdr., MF, Bygvrå 52
 Frørup 46
 Frøsløvlejren, Fårhuslejren 142-145, 159-163, 166f, 170
 Fårhus 46
- Gadeberg, P. E., præst i Ensted og i Fårhuslejren 169
 Genner 149
 Gimm, Rudolf, tysk lærer, Bolderslev 30, 61
 Gorssen, Peter, lærer, Alnor 105
 Gram 42, 54
 Gram, Jørgen, gdr., MF, Gabøl 40
- Gråsten 66, 87, 117, 119, 125, 130, 134, 140-142, 152, 154f
 Gårdeby 13, 15
- Haderslev 13, 15, 18f, 36, 42f, 54, 58-60, 66, 86-88, 94, 99, 106, 109, 117-119, 124-126, 132, 134, 142, 144, 152
 Hammerich, Martin, direktør, Løgumkloster 36
 Hansen, såret menig 17
 Hansen, Anker, sabotør, Padborg 128
 Hansen, Anton, farvehandler, Haderslev 94
 Hansen, Asta, husmoder, Haderslev 101
 Hansen, Bernhard, rektor, Flensborg 179, 186f
 Hansen, Clement, kriminalbetjent, Sønderborg 154
 Hansen, J.V. kriminalassistent, Haderslev 101
 Hansen, Mathias, fabrikant, Haderslev 76
 Hanssen, Bjørn, redaktør, Aabenraa 126
 Harreslev 143, 187
 Hjordkær 133
 Hoffmann, Sven, bankassistent, Aabenraa 121, 125f, 131
 Hokkerup 13, 15, 37f
 Holbøl sogn 49
 Hoptrup 135
 Horsbyg 103
 Horstmann, Gottfried, falden SS-fri-villig 67
 Horstmann, Gottfried, tysk præst i Gråsten, Fårhusfange 67, 168
 Hytterkobbøl 124
- Høgsbro, Halfdan, provst, Sønderborg 50
 Højer 66
 Højland Christensen, Aage, kaptajn 131f
 Højrup 109
 Hørupklint 124
 Høyer, Jens, forpagter, ML, Billeslund 50
- Iversen, Broder Børge, premierløjtnant 131
- Jacobsen, N.H. rektor, Haderslev 55
 Jacobsen, Jacob, farvermester, Aabenraa 115, 125-127, 131
 Jebsen, Per, SOE-agent 117
 Jefsen Christensen, Hans, gdr., MF, Høgsbro 36, 41, 47, 50, 54-56
 Jels 42
 Jensen, C. E., lokomotivfører, Tønder 124
 Jensen, H. P., journalist, Hammelev 129
 Jensen, J. J., vagtmester 143
 Jespersen, såret menig 17
 Jess, Marie, Flensborg 183
 Johannsen, gæstgiverhustru, Bredevad 24
 Johannsen, Jens Chr., pensionist, Sydslesvig 183
 Johannsen, Svend, rektor, Slesvig 180, 182f
 Jüngling, Ed., Kværs 31
 Jürgensen, Asmus Wilhelm, tysk lærer, Bovrup 75
 Jørgensen, Jørgen, vandrelærer, Slesvig 188-190
- Kamphøener, Morten, redaktør, Aabenraa 84

- Kardel, Harboe, redaktør, Aabenraa 31
 Kegnæs 46, 151
 Kjeldstrup 29
 Kjær, Lorenz, dansk nazist 82
 Kjølbye, landsretssagfører, Sønderborg 154
 Kliplev 46, 149
 Knivsbjerg 170
 Kollund 128
 Kortsch, O.F., SK-leder 24, 164
 Kracht, Ernst, overborgmester, Flensborg 180
 Kristensen, Alfred, overportør, ML, Bylderup 50
 Kronika, Jacob, journalist, Berlin 84, 181
 Kruså 12, 14, 19, 72, 124, 143, 157
 Kværns 13, 24, 31
 Kähler, Julius, dr., redaktør, Aabenraa 24
- Ladelund 187
 Larsen, såret korporal 17
 Larsen, Kai Edvard, redaktør, Sønderborg 44
 Larsen, Peter, leder af Organisationsamt og SK, Løjt Skovby 31, 60f, 65, 67, 70, 72, 164
 Lassen, Jens, LS-formand i Tønder amt 41
 Laursen, Karl, sabotør, Sønderborg 128
 Lausten, Viggo, redaktør, Tønder 180f
 Lausten-Thomsen, H., amtslæge, Tønder 38, 41
 Lorenzen, maler, Tønder 31
 Lund, Adler, lektor, Sønderborg 75
- Lund, Hans, højskoleforstander, Rødding 44, 55
 Lundtoft 15
 Lundtoftbjerg 13f
 Lyck, Svend Aage, SOE-agent, Aabenraa 125f, 131
 Løgumkloster 12f, 15, 42, 66
 Løjt 124
 Løvgren, såret sergent 17
- Magle, Hans, præst, Tønder 101, 158
 Marcussen, Peter, formand for DUG, Gråsten 36, 38, 55
 Marstrup 46, 124, 129
 Martensen-Larsen, Tyge, politimester, Aabenraa 140
 Meyer, Karl Otto, soldat, Flensborg 173
 Michelsen, Mads, amtslæge, Aabenraa 102
 Mommark 150f
 Møller, Jens, fører for NSDAP-N, Gråsten 21f, 24f, 27-31, 57, 62, 65f, 68-70, 72, 76, 142, 144f, 152, 155, 164
 Møller Christensen, Søren, ingeniør, Aabenraa 115
 Mørup, Hans handelsmedhjælper, Aabenraa 113-115, 125-127, 131
 Maarup Hansen, Egon, skoledreng, Haderslev 94
- Nielsen, F., dræbt menig 37
 Nielsen, Frede, redaktør, MF, Sønderborg 52, 54f
 Nielsen, Hans, borgmester, Sønderborg 22, 146-148, 154
- Nielsen, Jørgen, kriminalbetjent, Aabenraa 140
 Nielsen, N. J., redaktør, Haderslev 36
 Nielsen, N. P., præst, Højer 44, 50
 Nielsen, Peter, gdr., Refsø 41
 Nissen, pastor, Tinglev 24
 Nordals 96, 149
 Nordborg 66
 Notmark 46
- Oksbøl 149
 Ormstoft 124
 Otsen, Jørgen, bogtrykker, ML, Sønderborg 55
 Over Jerstal 46
 Ovesen, J. K., kaptajn, Sønderborg 154
- Padborg 12, 14, 117, 119, 124, 132, 134, 142f
 Paludan-Müller, S.B., oberst 11, 54, 122, 130, 140-142, 144
 Petersen, Frederik, generalsekretær, soldat, Flensborg 174f
 Petersen, Jacob, bibliotekar, Aabenraa 41
 Petersen, Jes, kredsleder, Tønder 31
 Petersen, Jørgen, postelev, Hammelev 129
 Petersen, Thorvald, bager, Tønder 54
 Poulsen, Jørgen, løjtnant, Aabenraa 115
 Prahl, Fr., præst, Haderslev 76
- Randrup, Jacob, rektor, Tønder 50
 Refslund Thomsen, Kr., amtmand og politiadjudant 28, 47, 49-51, 54

- Rejsby 96f
 Rens 12, 14
 Rinckenæs 67
 Rise sogn 46, 106
 Rise-Hjarup 149
 Rosenkjær, Aage, lektor, Tønder 125
 Rosent, lektor, Aabenraa 75
 Rødding 42, 124, 132, 134
 Rødekro 92, 124
 Rømø 20
- Schack, O. D., amtmænd 47, 49
 Schumann, Max, fabrikant, ML,
 Haderslev 55
 Schmidt, Chr., gdr., Dybbøløsten 41
 Schmidt, J. H., proprietær,
 Vojensgård 39
 Schmidt-Wodder, Johannes, præst,
 MF, Petersholm, 57, 122
 Schröder, Ernst, redaktør,
 Flensborg 186
 Schülein, H. P., provst, Løgumkloster
 55, 75
 Seggelund 124
 Sjellerup 124
 Skodborg sogn 39, 42
 Skrave 46
 Skrydstrup flyveplads 106, 148
 Skærbæk 47, 96, 107, 132, 134, 155
 Slesvig 187
 Sommersted 66
- Stehr, Rudolf, propagandaleder,
 Aabenraa 30, 53
 Svensson, A., redaktør, MF,
 Haderslev 36, 42, 47, 49-51, 54f,
 112
 Svenstrup sogn 110, 149, 151
 Sæd 20
 Søgaard, dræbt menig 17
 Søgaard, Jørgen, gdr., Jaruplund 183
 Søgårdlejren 14f
 Sølsted 14, 46
 Sønderborg 14, 22, 38, 42f, 54, 60,
 66, 70f, 77, 95, 98, 100, 109,
 117-119, 123-125, 134, 138-140,
 146-148, 152, 154, 159f
 Sønder Hostrup 13f, 37f
 Sönnichsen, Matthias, møbelpolstrer,
 Flensborg 183
- Tarup 187
 Tinglev 27, 30, 60, 64, 66, 69
 Tiset 124
 Toftlund 26, 87, 134
 Tyrstrup 42
 Tønder 12-14, 24, 31, 42f, 46, 54,
 66, 70, 87, 95-97, 110, 117, 119,
 122, 124f, 129, 134, 152, 154f,
 157f, 159f
- Ulkebøl sogn 39, 159
 Ulldall Jessen, Martha, Hoptrup 135
- Ullerup 77, 83
- Vändling 124
 Varnæs 77
 Vidåbroen ved Sæd 12, 14
 Vilsbæk 124
 Vilstrup sogn 35, 46
 Vodder sogn 106
 Vogelgesang, Georg, advokat, Ha-
 derslev 30, 65
 Vojens 66, 119
- Warncke, Carl, præst, Ullerup 75,
 141f
 Wingender, Franz, soldat, Flensborg
 175
 Wolff, familie, Tønder 31
 Wormsdorff, A., statshusmand,
 Rougstrup 41
- Zierau, Ludvig, typograf, Haderslev
 129
- Øster Lindet 42
- Aabenraa 12f, 15, 23-25, 39, 42f,
 54, 60f, 66, 70, 79, 82, 96-100,
 112-115, 117-119, 124-129, 132,
 134, 142f, 152, 154, 156, 159
 Årø 46

Den tyske besættelse og krigen satte sig dybe spor i Sønderjylland. Her blev der kæmpet om morgenen den 9. april 1940. Det tyske mindretal forsøgte at flytte grænsen mod nord og støttede den nazistiske krigsindsats ved fronten og i hjemstavnen. Kløften mellem dansk og tysk blev uddybet. De danske nazister med sønderjyden Frits Clausen som fører stod stærkt. På demokratisk dansk side blev alle kræfter sat ind i sindelagskampen. Politikere og organisationsfolk sluttede op om regeringens tilpasningspolitik.

Modstandsbevægelsen havde svære vilkår og rantes af talrige arrestationer. Mange endte i Frøslevlejren eller deporteredes til tyske kz-lejre. Samme skæbne overgik en stor del af grænsegendarmerne. Krig og besættelse prægede generelt sønderjydernes levevilkår og dagligdag. Især mærkede det danske mindretal i Sydslesvig krigens tryk. I april-maj 1945 rykkede fronten tæt på landsdelen. Befrielsen den 5. maj bragte freden, men indledte også et omfattende retsopgør: Frøslevlejren blev til Fårhuslejren.